

ПЕРЕДМОВА
до перекладу українською мовою

У 2021 року в Нідерландах вийшла книга:
"Шахи, Шашки, Млин та Нарди. Становище в минулому та сьогодні".
("Chess, Draughts, Morris & Tables. Position in Past & Present")

Chess, Draughts, Morris & Tables
Position in Past & Present

Arie van der Stoep
Jan de Ruiter
Wim van Mourik

Автори книги:

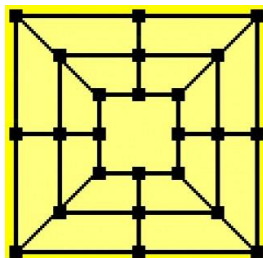
Арі ван дер Ступ (Arie van der Stoep),
Вім ван Моурік (Wim van Mourik),
Ян де Рейтер (Jan de Ruiter).

Перші три ігри добре відомі читачам на пострадянському просторі. Відносно млина - варто нагадати про його зміст, який викладено нижче, згідно з Вікіпедією.

"Млин" - старовинна логічна настільна гра для двох гравців. З 12 по 18 століття млин був найпопулярнішою настільною грою в Європі. На заході гра має назву "Nine Men's Morris", а також "Mills", "Merels", "Morelles".

Як ігрові фігури використовуються 9 чорних і 9 білих круглих фішок. Гравці намагаються побудувати горизонтальну або вертикальну лінію з трьох фішок, звану Млином, що дозволяє видалити з гри будь-яку фішку супротивника. Мета гри полягає в тому, щоб залишити супротивника з двома фішками або позбавити його можливості зробити хід.

Гра проходить у три фази.

Перша фаза.

Стартова позиція – порожня дошка. Гравці по черзі виставляють свої фішки на будь-які з 24 точок поля, вибудовуючи млини та забираючи фішки супротивника. Видаляти фішку із млина супротивника заборонено, якщо на полі є інші вільні фішки супротивника. Оптимальна стратегія полягає не лише в швидкому створенні млинів та видаленні чужих фішок, але й у розташуванні своїх фішок у вигідних комбінаціях для другої фази. Також потрібно намагатися заважати противнику вибудовувати свої млини.

Друга фаза.

Після того, як всі фішки виставлені, гравці продовжують здійснювати ходи, переміщуючи фішки на сусідні точки, з'єднані лініями. Як і в першій фазі, необхідно будувати млини та знищувати супротивника, видаляючи його фішки. Перестрибувати через фішки супротивника та переміщуватися між нез'єднаними точками заборонено. Гравець може зламати млин шляхом переміщення фішки з побудованого млина, а наступним ходом повернути фішку на попереднє місце і сформувати млин вдруге, або кілька разів, щоразу видаляючи чергову фішку супротивника.

Третя фаза.

Третя фаза починається, коли в одного з гравців залишилося лише три фішки. Тут допускається переміщення фішки будь-яку точку ігрового поля. Цей заключний раунд найбільш цікавий і, як гра дамками в шашках, залежить від хитрощів і продуманої стратегії. Гра може закінчитися поразкою будь якої миті через найменшу помилку супротивника.

Автори книги "Шахи, Шашки, Млин та Нарди. Становище в минулому та сьогодні" також спробували відповісти на два соціологічні питання.

Перше: які соціальні класи грали у шашки? Друге: чи були шашки популярні?

На перше запитання відповідь вже частково дана у книзі "Іконографія шашок" ("An iconography of draughts", автори Wim van Mourik та Arie van der Stoep, 2019), де представлено багато малюнків шашок, що зображають чоловіків та жінок, особливо з вищих верств суспільства. Подальше розслідування підтверджує, що у шашки грали всі соціальні класи, але вони були особливо популярні серед вищого суспільства.

На друге питання можна відповісти лише порівнявши положення шашок зі становищем трьох інших популярних європейських настільних ігор: шахів, нард і млина. Тому книга представляє історію чотирьох настільних ігор, з багатьма новими поглядами.

У Додатку - низка прикладів образотворчого мистецтва, у яких використані (в тій чи іншій мірі) або шашки, або шахи, або млин, або нарди.

Переклав С. Юшкевич (за допомогою Н. Мезеніной та В. Мінкіна).

Переклад надається з незначними скороченнями.

Харків, 4 жовтня 2024 р.

ЗМІСТ

Вступ...4

- Розділ 1. Пограбування...5**
- Розділ 2. Чарльз Великий (Charlemagne)...6**
- Розділ 3. Болота...9**
- Розділ 4. Котячі клуби...11**
- Розділ 5. Помилка...15**
- Розділ 6. Ягня та лев...20**
- Розділ 7. Шахрайство...24**
- Розділ 8. Таємниці шляхти...25**
- Розділ 9. Головоломки...31**
- Розділ 10. Ахілл та батьки-пілігрими...33**
- Розділ 11. Начальник...37**
- Розділ 12. Автор пісень...41**
- Розділ 13. Корова, що втекла...45**
- Розділ 14. Конфлікт...49**
- Розділ 15. (P) еволюція...52**
- Розділ 16. Походження...54**
- Розділ 17. Диявол...56**
- Розділ 18. Відправна точка...59**
- Розділ 19. Вавілонія...61**
- Розділ 20. Слон...68**
- Розділ 21. Кава...70**
- Розділ 22. Чудо-дитина...73**
- Розділ 23. Інтелектуали...76**
- Розділ 24. Гвинтокрил...80**
- Розділ 25. Каліцтво...83**
- Розділ 26. Оголеність...85**
- Розділ 27. Версаль...87**
- Розділ 28. Усередині та зовні...92**
- Розділ 29. Шляхта...92**
- Розділ 30. Матеріалізм...95**
- Розділ 31. Знаки...47**
- Розділ 32. Зовнішній вигляд...104**
- Розділ 33. Прорив...108**
- Розділ 34. Вибір...114**
- Розділ 35. Дідусь...122**
- Розділ 36. Невігластво...125**
- Розділ 37. Упередження...127**

Бібліографія...129

Додаток...135

ВСТУП

Три автори, яким був їх внесок?

Вім ван Моурік підібрав зображення з шашкової тематики; він ретельно зібрав велику колекцію, і, що важливо, також додаткову інформацію: ким були творці, що їх оточувало, де саме знаходяться скарбниці? Останні кілька років він поповнював свою колекцію матеріалами з шахів, «млина» та нардів.

Ці 148 сторінок із зображеннями, безумовно, присмго гортати, але головна їхня функція – ілюструвати зміст тексту. Якщо мова, наприклад, говорить нам, що в 6 столітті нашої ери жителі регіону, який колись був частиною Римської імперії, грали в «млина» та шашки, то зручно, якщо це підтверджено відповідними фактами.

Репродукція, однак, може мати власну цінність, наприклад картини, де представники вищих європейських кіл гордо позують біля шашкової дошки з її фігурами. Таки картини вчать нас двом речам: тому, що гра була приємним проведенням часу для жінок у цих соціальних верствах, і тому, що шашки були символом статусу.

Своїми дослідженнями шахів і шашок у 19 столітті у Нідерландах, Ян де Рейтер значною мірою сприяє нашим знанням про той час. Крім того, він досліджував в Інтернеті зображення та іншу інформацію про настільні ігри.

Усі тексти є відповідальністю тих, хто підписався нижче; ван Моурік і де Рейтер читали текст. Тем для дискусій було достатньо, але, врешті-решт, мій погляд був вирішальним.

Порушую головне питання: чому публікація про чотири настільні ігри, а не про одну, як зазвичай?

Оскільки ми можемо встановити соціальну позицію гри лише шляхом порівняльного дослідження. Це пояснює велику кількість інформації про місце шашок у європейській культурі, невідому за межами моєї країни. Дані про млин, до якого ставилися як до мачухи. Дані про нарди, гру, яку ми знаємо трохи краще. І інформація про шахи.

Голос народу: «Ми знаємо про шахи все».

Звичайно ні! Якщо ми не порівнюємо становище шахів з іншими настільними іграми, будь-яке твердження є випадковим припущенням. Ця книга заповнює прогалину. Я міг написати розділи завдяки моїм знанням мови, слів, літератури, процесу художнього написання, еволюції європейської цивілізації. У кількох розділах Контексту я глибше заглиблююся в мову, але ніколи не глибше, ніж це необхідно.

Нарешті, крім Віма ван Моуріка та Яна де Рейтера, я дякую третьому голландському гравцю в шашки: двомовному Віму Мартіну (Wim Martin), якому довелося не вигідне завдання стежити за моєю англійською. І також трьом нешашистам: французу Тьєррі Деполі (Thierry Depaulis) та італійцем Марко Тібальдіні (Marco Tibaldini) і Марісі Уберті (Marisa Uberti), фахівцеві в області «млина».

Арі ван дер Ступ
11 серпня 2021 р.

РОЗДІЛ 1

1. Пограбування

Як обвітрений, порослий мохом камінь на лісовій стежці відзначає кордон між Королівством Бельгія та Королівством Нідерланди, так і 1975 рік став важливою віхою в моєму житті. Мені захотілося перевірити легенду про шахи як матір шашок. Чи було таке припущення вірним?

Чому я взагалі зважився це перевіряти? Я загруз у какофонії старих і нових назв настільних ігор. Цей інтерес до слів та назв виник завдяки моїй освіті, де саме слово зайняло центральне місце: як слово, як і будь-який інший організм, народжується, живе і вмирає, як обдаровані письменники створили світ слів у літературі.

Чотири настільні ігри

Англія, перша чверть 15 століття. "Нарди, шахи та шашки не сприяють душі людини" - це цитата невідомого автора "Колодязя Якова". Він згадує три з чотирьох настільних ігор, що вимагають уваги в цьому дослідженні, вважаючи їх за ігри рівної цінності.

Його сучасник Джон Лідгейт (John Lydgate, біля 1370-1449) описує шахи та шашки як рівноцінні ігри. Він згадує представника стану патриціїв, для якого немає секретів ні в шахах, ні в шашках. Цей джентльмен грав у шахи та шашки проти інших представників свого соціального класу.

Однак була гра, в якій цей джентльмен розбирався навіть краще: "млин" ["morgis" або "merels"], і ми підійшли до назви четвертої гри, якій присвячена ця книга. Джентльмен грав у цю гру не проти супротивника зі свого соціального класу, а проти пастуха. З цього можна зробити висновок, що млин мав нижчий соціальний статус, ніж шахи та шашки. Однак цей джентльмен повинен був часто грати в неї в сімейному колі; я не можу знайти іншого пояснення його вмінню грати у млин.

Пограбовані шахісти

Шахи та шашки були іграми для патриціїв, згідно з Лідгейтом. Чи були обидві ігри однаково популярні? Ні, шашки були набагато популярнішими.

Шахи з'явилися на європейському континенті приблизно у 1000 році нашої ери. Історики виявили, що шахи були винайдені після 600 року нашої ери у регіоні, який ми сьогодні знаємо як Північну Індію. Або французькі купці взяли нову гру з собою в Англію, або ж англійські купці взяли її з собою з Франції. Англійські шахісти називали нову гру "чекерс", що дослівно означає – "гра на клітковій дошці". Цю назву вони використали у першій половині 14 століття.

Потім про себе заявили шашісти. «Нам потрібна назва "чекерс"» - сказали вони. Нещодавно вони грали у шашки на шахівниці. Шахісти повели себе як змерзла бабуся з ходунками перед членом мотоклубу: вони добровільно відмовилися від назви "чекерс".

З дня того пограбування й надалі "чекерс" означали "шашки". Шахісти були змушені шукати іншу назву для своєї гри. Після окупації Англії Вільгельмом Завойовником, герцогом Нормандії, англійський вищий клас добре володів французькою мовою. Французька назва шахів була "ешекс" ("eschecs"). Таким чином, шахісти запозичили цю назву, яка стала "чес" ("chess" англійською мовою). У **Контексті** - потрібні цитати і ще про зміну сенсу назви гри "чекерс".

Контекст

Назви настільних ігор у середньовічній англійській мові були на клітковій дошці, на столі, запозичені з французької, французька форма - "tablier". "Млин" - це назва гри.

Англійський текст у "Колодязі Якова", с. 105: настільні ігри, шахи та чекерс. Назва дошки для нард була "пара дощок".

Робота Лідгейта зветься "Паломництво життя людини" (1426). Рядок 21519: "І в шахах, і в чекерсі, я добрий гравець. але найкраще я граю в млина".

Див. вік шахів Девіда Парлетта¹ та OED для "escheckere".

Слово має стійке значення, та не завжди може отримати інше значення, оскільки це ускладнить спілкування. Стабільність голландської лексики досліджувала Ніколін ван дер Сейс (Nicoline van der Sijs)². Понад 97% середньовічних слів, які використовуються досі, зберегли своє значення. На думку дослідника, цифра 97% може бути занижена, оскільки вона віднесла слово, яке сьогодні має трохи інше значення, ніж у середні віки, до групи нестійких слів. Якби вона сортувала менш строго, число 97% було б вищим.

Відповідний відсоток англійською мовою або мало відрізнятиметься від відсотка в голландській мові, або не відрізнятиметься зовсім. З цієї причини можна інтерпретувати назви XIV століття "шахи", "чекерс" та "млин" ("merelles") як "шахи", "шашки" та "млин" ("morris").

Зміна значення назви гри "чекерс" порушує комунікацію, і це можна пояснити лише тим, що "чекерс" у значенні "шахи" мали слабку позицію, тобто. використовувалися рідко. Це відноситься до повсякденної мови, а не до літературної. А це говорить нам про те, що в середньовічній Англії шахи, мабуть, були набагато менш популярними, ніж шашки.

Чи були шашки важливішою грою, ніж нарди та млин? Подивимося.

РОЗДІЛ 2

2. Чарльз Великий (Charlemagne)

В Англії 15 століття шахи та шашки були іграми для джентльменів, як зазначив сучасник (розділ 1). У які ігри грали люди на верхівці соціальних сходів, дворяни? Ми знаходимо їх у лицарських романах, зазначаючи, що лицарський роман вигаданий від початку до кінця.

Лицарський роман

Франція була провідною нацією в Середньовіччі, з культурної точки зору. Лицарський роман зародився на французькій землі, і багато романів іншими мовами засновані на французьких зразках, більш-менш.

Те ж саме стосується і англійського роману "Сер Ферумбрас" ("Sir Ferumbas") другої половини 14 століття. Невідомий автор узяв за основу французький роман "Ф'єрабрас" ("Fierabras"), написаний у 12 столітті. Поет розповів про наближених Чарльза Великого, які в Іспанії вели битви з маврами, північно-африканськими племенами. На початку 8 століття маври перетнули Середземне море; за кілька років вони захопили Іспанію та Португалію. Європейські королі побачили, як маври загрожують їхнім територіям та їх могутності і розпочали війну проти загарбників. Їм вдалося залучити маси на свій бік, попередивши про велику небезпеку для християнської цивілізації: загарбники віддані магометанству!

"Сер Ферумбрас" розповідає про ту боротьбу. Боротьба не заважала особистим контактам, і тому наближені Чарльза сидять навпроти мусульманського монарха, який з цікавістю розпитує про їх відвідування церкви, спорт і настільні ігри.

У нашій країні лицар починає день із відвідин церкви, кажуть йому. Після цього кожен займається чим хоче: полює на водоплавних птахів, оленів, лисиць та зайців або тренується у метанні або списа, або меча. Ті, хто вважали за краще залишатися вдома, грали у шахи, шашки або нарди. Англійський поет відхиляється від стандартного шаблону. У лицарському романі лицар грає у шахи та нарди, а в "Сері Ферумбрасі" ще й у шашки. Звісно, це література, письменник може вигадувати, що хоче. Тим не менш, в доповнення Розділу 1, необхідно відзначити наступне: для цього англійця цілком нормально, що вища каста грає не тільки в шахи та нарди, а й у шашки.

¹ [2018:278]

² [Stoep 2007: 231]

У **Контексті** деякі нотатки про текст 14 століття разом із моїм поясненням, чому я бачу текст як посилання шашки.³ Посилання означає: у Мюррея зовсім інша інтерпретація.

□1.6

Панно з 1340 р., Париж. Трістан та Ізольда грають у шахи

Контекст

Див. текст у "Сер Ферумбрас" про лінійну настільну гру 2224-5. Я припускаю, що "Eschekkere" означає шахи, хоча в часи написання роману (близько 1380?) ця назва в основному означала шашки (див. розділ 1). "Tablere" - це середньовічна форма для нард.

"Jew-de-dame" – це форма французької назви шашок ("Jeu de dames"). Як і багато його сучасників, поет був знайомий з французькою мовою: він не тільки адаптував французький роман, а й використовував французьку ігрову назву. Це було необхідно через складну схему римування з кінцевою та середньою римами. Він використовував риму на "eschekkere" у рядку 2224 і риму на "hame" (наше слово - "домівка") у середині рядка 2224. Він знайшов слова "tablere" та "dame". Французи завжди писали і пишуть назву гри "dames" у множині (s). Але не тут; чи означає це, що читання "Jeu de dame" як шашки є сумнівним?

Декілька слів про етимологію. Етимологія, що пояснює походження слова, є дисципліною у складі історичного мовознавства, галузі вивчення, яка розвивалася протягом 19 століття та на початку 20 століття.⁴ Мова зростає, змінюється, і той, хто азартно захоплений етимологією, має бути добре обізнаний з цією еволюцією.

Що ж, у наші дні французи не вимовляють іменник у множині (s). Спочатку - так, але в 13 столітті вони почали відкидати це "s" у розмовній промові. Процес завершився у 14 столітті.⁵ Отже, "Jeu de dames" - це назва гри шашки в розмовній мові. Англійський автор із вдячністю використав його, римуючи слова "dame" та "hame".

³ Див Мюррей 1952:75.

⁴ [Bree, 1990: 88]

⁵ [Bourciez 1967: 164]

Dem volget gyt v zyt mit.
 Swer neidet des andern selichait.
 Daz chvinnpt von herzes bloedichait.
 Nit vnd zorn machent diche.
 Vil triben myt vnd chvinnbe bliche.
 Vnnyz rede. dwerhen ganch.
 Seltfen geborde vnd vil gedanch.
Swer sich an rede bewaren wil.
 Der sol sich hyten vor dem spil.
 Daz vns vil boese rede bringet.
 Vnd wid schoene zyt ringet.
 S elten spilt deham man.
 Vnd wir er verliesent dan.
 Ein spieche des genuech.
 Daz am hoffman vnd gefuech
 Moecht vil ungeren spiechen.
 Wi mach sich am man harter swuechen.
 Der vmb chlatne vloft wil.
 Sich mit rede schenden vil.
 Hier er verloru swaz er hat.
 Er moecht dannoch gern haben iat.
 Daz er niht ensait daz er sait.
 Daz machet groez vnsuetichait.
 Daz spil gut hazzes vnd zorns vil.
 Gude vnd erge ist bi dem spil.
 Dem myz vil we nah gut sein.
 Der daz sein unget dritch daz mein.
 Reht wol vnd eben leit.
 Daz spil reichtrum niht engeit.
 Wan regelicher hier daz spil erchorn.
 Di rigent weren gar verloru.
Swer vil geret der ist am chunt.

РОЗДІЛ 3

3. Болота

У розділі 2 я звернув увагу до етимології: це наукова дисципліна, яка вивчає походження слова. У 14 столітті англійський письменник-белетрист знав французьку назву гри "Jeu de dames", шашки. Звідки походить назва "dames"?⁶ Мої пошуки привели мене через болота та місто Льєж.

Французьке болото

У середньовіччі французів турбували болота на їхній території. Через них шлях фермеру, який хотів продавати свою продукцію на регіональному ринку, був дуже довгим. Лицарі-мисливці ризикували потонути у такому болоті зі своїм конем. А ночами дзижчання комарів зводило людей з розуму.

Ці болота потрібно було хоч би частково освоїти. Самі французи були недосвідчені в цій справі, тому й закликали на допомогу своїх сусідів із Фландрії. Фламандці, які розмовляють голландською, прийшли з півночі, перетнувши мовний кордон між французькою та голландською мовами. Ми точно не знаємо коли це сталося, але не пізніше 13 століття. Міцні фламандці обклали болото земляною стіною. Вони назвали її "a wall dam" (голосна вимовляється як голосна в англійському слові "vowel"), або "дейк" ("dijk", англ. форма - "dike"). Їхні французькі помічники запозичили обидва слова. Слово "dam" (гребля) застаріло у французькій мові, але не зникло повністю. Слово "dijk" досі зустрічається у французькому слові "digue" (дамба, гребля).

Місто Льєж

Слово Льєж (Liège) - французьке, фламандська назва міста - Лейк (Luik). Давним-давно, коли я тільки отримав права водія і поїхав до Франції на відпочинок, я втратив орієнтацію, тому що Лейк раптово зник з дорожніх знаків: я проїхав кордон між голландцями та французями.

Мешканці прикордонної зони двомовні, що ідеально підходить для упорядників голландсько-французьких (або франко-голландських) словників. Фламандці почали їх складати у 16 столітті. Це були досить тонкі книжки з двома колонками на сторінці: ліворуч голландське слово, праворуч французький еквівалент.

⁶ Попередньо: див Мюррей 1952:75.

У своїх словниках 1562 і 1567 років Габріель Мюр'є (Gabriel Meurier) включив слово "dame" у значенні «постаті, що досягла свого вищого титулу, в шашках», а словосполучення "шашкова дошка" ("draughtboard") - у значенні "дам'єр" ("dammier"). В 1576 його колега Матіас Сасбут (Mathias Sasbout) доповнив назву: "гра в шашки" ("Jouer aux dames"). З іншого боку, у 1568 році клерк при дворі королівської голландської сім'ї Нассау в Брюсселі згадав про дошку ("dammier") з шашками ("dammes")⁷. Це означає, що люди по той бік кордону вагалися у вимові слів, що позначають шашки, дошку та фігури: назва гри, ми говоримо "dammes" чи "dames"? Така невизначеність виникає при зміні звуку: у середні віки французи вимовляли нинішню назву гри "dames" як "dammes". У Контексті моє пояснення.

Буквальне значення назви гри

У назві гри "dames" приховано середньовічне слово "dam", греблі. Таким чином, буквальне значення "Jeu de dames" - "гра в дамби", або, краще сказати, "гра просування рядів (ліній)"⁸

Контекст

Звукова зміна французької назви шашок вписується у процес. У середньовічній французькій мові були десятки слів з "нейтральною" голосною "А", як у англійському слові "bath" ("ванна"). Одним із таких слів було слово "dam" (гребля). Згодом французи замінили "нейтральну" "А" в цих словах на "чисту" "АА" (невідому в англійській системі голосних): "dam" стала "dame"⁹. Такий процес може тривати тривалий час, він й досі не завершений повністю¹⁰. Зміни особливо відбувалися у 18 столітті¹¹; перехід від "Dammes" до "Dames" є раннім прикладом.

У 1532 нотаріус в Бордо зробив запис про те, що підлога повинна була бути покладена у формі "de deme" з клітковим візерунком¹²; орфографічна "deme" вказувала на вимову з "нейтральним" "А".

Коли голландці запозичили французьке слово, вони зберігали "нейтральну" "А" чи "чисту" "АА"; з цієї причини голландська форма "dam" з "нейтральною" літерою "А" є свідченням французької форми з "нейтральною" літерою "А"¹³.

Слово "дама" ("dame"), яке означало заміжно жінку високого рангу до приблизно 1200 року, і, згодом, видатну жінку неблагородного походження [TLF 6:687], завжди вимовлялася з "чистим" "АА"¹⁴. Тому це слово не може бути етимомом назви гри в "дами" ("Jeu de dames").

Назва гри, від слова "дамба" ("dike"), виглядає досить дивно. Що ж змусило французів це зробити?

Як у шахах, так і в шашках важливу роль відіграє ряд перетворень, ряд, в якому пішак перетворюється на ферзя, коня і т. д., а в шашках - проста шашка перетворюється на дамку. У сучасній голландській мові заохочувальний ряд (досягнувши якого проста шашка стає дамкою) називається "dam", у нинішній Франції "dame". Заохочувальний ряд примикає до піднятого бордюру, що оточує дошку, подібно до того, як дамба оточує ділянку меліорованої землі.

Середньовічні французькі шашисти назвали піднятий бордюру "dam" ("гребля"; це реконструкція, посилян'я не знаю) незабаром після того, як заохочувальний ряд отримав назву "dam", а пізніше і "dame".

⁷ [Drossaers & Lunsingh Scheurleer 1974]

⁸ Див Мюррей 1952:75.

⁹ [Bourciez 1967: 64, 193, 197]

¹⁰ [Bourciez 1967: 193]

¹¹ [Praag: 19-21]

¹² [Godefroy 1880-1902 II: 494]

¹³ [Stoep 1997: 132-3]

¹⁴ [Bourciez 1967:33]

І таким чином ми виявляємо буквально значення "Jeu de dames": "гра, в якій прохід у дамки має велике значення".

Яким може бути час народження назви гри "Dammes"? Найраніша згадка зустрічається в англійському лицарському романі "Сер Ферумбрас": друга половина 14 століття (розділ 2). Поширення ігрової назви вимагає часу, особливо для того, щоб вона стала відома в іншій країні, в даному випадку в Англії. З цієї причини я відношу народження назви гри до, найпізніше, першої половини 14 століття. У цей час в Англії назва гри "checkers" стала означати шашки на клітковій дошці (розділ 1). Це може бути збігом. З цієї причини я можу припустити, що французи придумали назву гри "dammes", коли вони почали грати в шашки на клітковій дошці.

Нарешті, кілька слів про зв'язок між французькою назвою "dam" для шахової королеви (ферзя) та французькою назвою гри "Jeu de dames". У першій половині 14 століття французи доповнили слово "dam" значенням заохочувального ряду. У другій половині 15 століття шахісти реформували свою гру, збільшивши діапазон ферзя. У Франції змінену шахову королеву прозвали жінкою ("dame"). Гравець міг отримати "даму" (ферзя), якщо пішак доходить до лінії перетворення, "дами" ("dame"), де він може обміняти її на "даму" (ферзя). Вкрай необхідно детальніше зупинитися на цьому слові в жаргоні шахістів і шашкістів.

РОЗДІЛ 4

4. Котячі клуби

Між 1300 і 1500 роками нове англійське та нове французьке слово, що означає гру, вказувало на нововведення у сфері настільних ігор (розділи 1-3): англійці та французи вирушили грати в шашки на шахівниці. Чи існувала вже ця гра, чи в неї грали європейці, але за іншим зразком? Якщо так, то мені слід знайти іншу назву. Чи існувала вона? Звичайно!

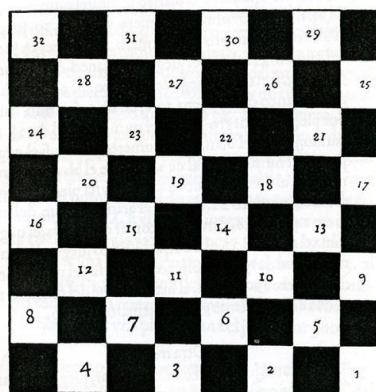
Яка назва була раніше в Іспанії

Ми знаходимо ранню назву в назвах стародавніх іспанських шашкових книг. У своїх текстах автори послідовно використовують назву гри "damas", що схоже до французької назви гри "dammes" або "dames". Однак у назвах завжди згадувалося друге ім'я: "марро", як у загубленій книзі Антоніо де Торквемада (Antonio de Torquemada 1547) та у книзі Педро Руїса Монтеро (Pedro Ruiz Montero 1591) «Книга про гру "las damas", яка зветься в побуті "el marro"» ("Libro del juego de las damas vulgarmente nombrado el marro"). Гравюра з нумерацією дощок у книзі Руїса Монтеро доводить, що в цю гру грали на клітковій дошці.

LIBRO INTITV

LADO IVEGO DE LAS DAMAS
VVLGARGAMENTE DICHO EL
juego del Marro.

Compuesto por Pedro Ruiz Montero natural de Cordoua

Ntablar los dos juegos cō doze a doze piezas cada vno, y ha de estar numerado el tablero cō que querrar ver la experiencia, de la forma que esta aqui pintado.

A Ha fe

□4.2

Я визначаю п'ять тез із назви книги Монтеро.

Перша теза. Іспанська мова запозичила французьку назву гри "Jeu de dam (m) es".

Друга теза. Іспанська середньовічна назва шашок була "марро" ("marro").

Третя теза. Назва гри "marro" використовується частіше, ніж назва гри "damas", тому видавець додав ім'я "marro" у назву.

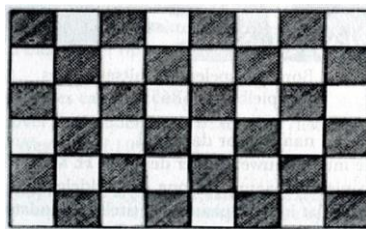
Четверта теза. Як уже було сказано, шашки було перенесено у 14 столітті з дошки з невідомим малюнком на шахівницю. В Іспанії ця гра на невідомій дошці називалася "марро", звідси і назва, датована до 14 століття. Однак іспанці довго продовжували згадувати шашки як "марро"; востаннє це сталося у шашковій книзі, написаній Гарсією Каналехасом (García Canalejas) у 1650 році. Тобто, в Іспанії гра "марро" мала бути дуже популярною, інакше назва зникла б набагато раніше.

П'ята теза. До 1300 р. іспанці називали гру на дошці з невідомим малюнком "марро". Після 1300 р. вони використовували цю назву для шашок на клітковій дошці. Звідси ми можемо зробити висновок, що іспанці не бачили принципової різниці між грою "марро" на дошці з невідомим малюнком і грою "марро" на клітковій дошці. А звідси випливає, що середньовічною грою "марро" мали бути шашки.

Яка назва була раніше в Італії

Італійським еквівалентом іспанської назви гри "marro" була назва "marella", або його варіант. В Італії стався той самий розвиток, що і в Іспанії: італійці почали грати в шашки на шахівниці, але продовжували називати гру "марелла" довше, ніж іспанці. У 1789 році Мікеле Паскуаліно (Michele Pasqualino), наприклад, назвав гру "марелла" (або, скоріше, іншим варіантом цієї назви). Він додав, що у Римі ця гра називається "дама" ("dama"). Так само, як французька назва гри "dam(m)es" та іспанська назва гри "damas", італійська назва гри "dama" постійно використовувалася і використовується для шашок на клітковій дошці. Таким чином Паскуаліно розповідає, що сицилійці грають у шашки на 64-клітковій дошці під назвою "марелла", а римляни - під назвою "дама".

Я наводжу другий, старіший доказ того, що італійці грали в шашки на клітковій дошці, і ця гра мала назву "марелла". У 1567 р. Ораціо Тосканелла (Oratio Toscanella) переклав класичного письменника Марка Фабія Квінтіліануса (Marcus Fabius Quintilianus). У своєму італійському тексті Тосканелла використав ігрову назву "marella" (точніше, його діалектний варіант). "Марелла" грається на клітковій дошці з 12 фігурами у кожного гравця, додав він. Як ілюстрацію він додав малюнок дошки: клітковий візерунок¹⁵.

□4.3

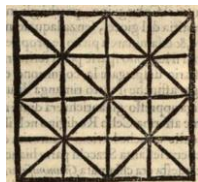
Сьогодні ми знаємо, що у класичному Римі шашки, мабуть, були невідомі; Чи припускав Тосканелла, що Квінтіліан знав цю гру і посилався на неї? Філіппо Венути [Filippo Venuti, 1566] використовував назву "smarella" для гри з 12 фігурами у кожного гравця (шашки), в 1585 також для гри з 9 фігурами у кожного гравця (млин). У Венеції "morris" називали "smerelli" (синоніми "filetto" та "molino"), французький еквівалент гри "merelles"¹⁶. На Сицилії середньовічна назва шашок ще продовжувала використовуватися у 18 столітті. Як і у випадку з Іспанією, з цього можна зробити висновок, що в Італії шашки мали бути дуже популярними. Якби не це, середньовічна назва "марелла" давно б зникла.

¹⁵ [Pratesi 1988]

¹⁶ [N.N., словник 1740: 319]

Стародавня дошка

Тепер ми знаємо, що до 14 століття європейці грали в шашки під назвою "марро" (Іспанія) або "марелла" (Італія). Ми також знаємо, що вони перенесли свою гру на шахівницю найпізніше в першій половині 14 століття. Чого ми не знаємо - так це малюнок дошки, на якій наші предки грали в шашки до 14 століття. Я знайшов цей малюнок, серед іншого, у сицилійця П'єтро Каррери (Pietro Carrera, 1617). Він послався на такий малюнок патерну:

□4.4

Каррера вказав: «На цій дошці сицилійці грають у гру, яку вони називають "рига" ("riga"). Ця "рига" відрізняється від гри, яка називається "марелла" на Сицилії та "дамас" в Іспанії». Італійське слово "riga" означає лінію, струну. Звідси я розумію, що в марелі грали на лінійній дошці (див. розділ 14).

Укорінення (1)

Мене вразило, наскільки глибоко шашки вкоренилися у культурі Іспанії та Італії. Для багатьох людей шашки були важливим дозвіллям. Якби шашки були грою, в яку грали лише небагато, італійська назва "marella" не мала б такої кількості варіантів. Більше того, стара назва гри в Іспанії ("marro") та в Італії ("marella") швидко зникла б. Але ж ці назви жили. Тож, ми маємо думати про гру, в яку грали всі соціальні класи. Той, хто міг дозволити собі видання книги з шашок у 16-му та 17-му століттях, подібно до трьох іспанських шашистів, яких я згадав, той належав до вищого соціального класу. Див. нижче картину невідомого автора з 1855 р., що показує новітню моду французького королівського двору, біля 1700 р.; шашкова дошка - атрибут соціального статусу членів голландської графської родини.¹⁷

□27.4

¹⁷ "Іконографія шашок" В.ван Моуріка та А.ван дер Ступа, 2019 р., репродукція 27.4.

Укорінення (2)

Нижчі соціальні класи також грали в цю гру, як це впливає з оголошення через кілька років. "Alkmaarsche Courant" (газета, що видавалася на півночі Голландії) 9 серпня 1858 оголосила про проведення ярмарку біля Кальковенсбруг в Алкмарі з неділі 15 серпня. П. Зейп (P. Zijp), шинкар, організував змагання, що проходили три дні поспіль. У неділю – у клубах любителів кішок, з двома диванними подушками як нагорода, у понеділок – змагання на шашковій дошці з "приємною ціною та надбавкою", у вівторок – змагання "відрубай голову півню".

Змагання в клубах любителів кішок було змаганням, в якому живого kota замикали в дерев'яній бочці, підвішеній посередині мотузки. Великі хлопці по черзі жбурляли палицю в бочку, поки вона не розвалилася на шматки. Людина, яка з єдиного кидка вбивала зневірену, зламану і оглухлу кішку, що намагалася втекти, отримувала приз.

Для третьої гри ноги півня були прив'язані до стовпа. Кому вдавалося обезголовити птаха одним ударом кийку, той і перемагав.

Зброя, гра, громадська розвага ніколи не зникають одразу, завжди є люди, які чіпляються за те, що мають. У 19 столітті відомим прикладом з моєї країни є лов вугра, амстердамська забава. Живих вугрів прив'язували на мотузках через канал. Люди пливли під ними човном і намагалися схопити голови риб. "Жорстокість до тварин", — ухвалила міська рада Амстердама в 1880-х роках і заборонила розваги. Коли всупереч забороні громадяни організували гру, поліція вжила заходів. Був літній день 1886 року. Народ збунтувався, поліцейського побили. Спокій повернувся лише надвечір.

Але ненадовго: наступного дня великий натовп напав на поліцейську дільницю. Головний констебль закликав на допомогу армію. Маса звернулася проти поліції та армії. Результат: 25 загиблих, багато поранених громадян. Сучасні соціологи пояснюють бунт невдоволенням соціальними умовами: великим безробіттям, бідністю; багато збіднілих городян бачили, як місто позбавляє їх нечисленних розваг. Але, принаймні, їм дозволялося грати у шашки та шахи (звіт про бунт, пов'язаний з вугром, можна знайти у міському архіві муніципалітету Амстердама).

Контекст

Посилання Каррери: «(...) гра, яку сицилійці називають "marella", а іспанці - "el juego de las damas"». Тосканелла переклав книгу з "Institutio oratoria" Марка Фабія Квінтіліануса (Marcus Fabius Quintilianus), дванадцятитомну працю про формування оратора. Квінтіліанус згадує римську гру "ludus duodecim scriptorum". Тосканелла переплутав цю гру з добре знайомою йому грою: "Giucoso della dodici tavole", грою з дванадцятьма фігурами. На полях він додав назву цієї гри на просторіччі: "марелла" (на його діалекті - "мерларо"), а також клітковий візерунок.

Я не знаю згадок іншими мовами, крім іспанської та італійської, де назва гри "marro" чи "marella" (або варіанти їх назв) означала б шашки на клітковій дошці. Однак я знайшов сліди французькою мовою¹⁸. Англійський лексикограф Рендл Котгрейв (Randle Cotgrave) у 1650 р. писав: «Французьке слово "marella" означає квадрат шахової дошки». Отже, французькі шахісти запозичили це у шашистів; це свідчить про вплив шашок на шахи.

Іспанська назва гри "marro" та італійська назва гри "marella" є продовженнями не записаної латинської назви гри "merelli", що означало "шашки" та "млин" (розділ 15). Тосканелла в 1567 році знав шашки як гру на шахівниці, Каррера в 1617 знав шашки як гру на лінійній дошці.

Два записи з Venuti 1566. Перша: "Giucare alle smarella (...) dodice pietra par uno. Ludere calculis discoloribus duodenis" (Грати в смареллу дванадцятьма фішками для кожного гравця. Грати дванадцятьма фішками різного кольору). І друга: "Giucare al nove. Colludere calculis novenis" (Грати дев'ятьма. Грати дванадцятьма фігурами).

¹⁸ [Stoep 2007: 122]

Те саме 1585 року: "Giuocare alla smarella (...). Ludere discoloribus duodenis". I: "Giuocare (...) smarella nove. Ludere calculis discoloribus novenis" (Грати в смареллу дев'ятьма. Грати дев'ятьма фішками різного кольору).

(Додатковий текст) Сицилійці грали у шашки шаховими фігурами, каже Паскуаліно. Чи маємо ми сприймати це буквально?

Див. репродукцію нижче, автор картини - Jan Cornelis Vermeeyen (Нідерланди, близько 1549 року): німецький курфюрст Йоганн Фрідріх фон Заксен (Johann Friedrich von Sachsen), на прізвисько "Великодушний" (зліва), грає проти іспанського офіцера, одного зі своїх охоронців.

Шахи? Ні: митець розставив постаті на полях одного кольору, і становище на дошці можна відновити до вихідного положення шашкової гри. Тож не шахи, а шашки.¹⁹

□4.6

Гра в шашки шаховими фігурами все ще відбувається і в наші дні. Віктор Баутіста-і-Рока (Viktor Bautista i Roca) із Санта-Колома-де-Граменет, з містечка неподалік Барселони, написав про цю картину на запитання групи "Дослідження настільних ігор": "Це шашки, тому що я граю в них з ранньої юності. Ви використовуєте пішаки на двох передніх рядах та коней, тур і слонів на третьому. Якщо пішака взята або перетворена, краще замінити одну з великих фігур, бо грати лише пішаками приємніше. Коли ви перетворюєте пішака, ви спочатку використовуєте ферзя, потім короля і тільки потім слонів і тур. Пам'ятаю, до двадцяти років я не мав шашкових фігур, я завжди грав у шашки шаховими фігурами".

РОЗДІЛ 5

5. Помилка

Французькі лексикографи

Близько 1500 р. німецькі та французькі лексикографи взялися за роботу, щоб знайти значення середньовічних французьких слів. Видатним лексикографом був Фредерік Годфруа (Frédéric Godefroy), який збирав та визначав слова з 9 по 15 століття. Одним із описаних ним слів була назва гри "merelles" (з різними варіаціями цієї назви).

¹⁹ [Westerveld 1997: 174]. Див Murray 1913:851.

За часів Годфруа ця назва гри мала два значення. Пізніше, у 20 столітті, ми знову зустрічаємося з ними, наприклад, у колекції Мартіни Клідьєр (Martine Clidière 1968) та Рене Альо (René Alleau 1970). "Марелла", схожа на дитячу гру "в класики", та "мерель" або "мерель морріс". Словники, випущені задовго до Годфруа, а також словники важливих лексикографів Антуана Фюрет'єра (Antoine Furetière 1690) і П'єра Рішеле (Pierre Richelet, видання 1706, 1732, 1735 і 1759 pp.), давали ті ж два значення, що і Клідьєр і Альо: "морріс" і "класики" (гра для маленьких хлопчиків, говорили обидва письменники; можна припустити, що в ті дні гра була надто хуліганською для дівчаток).

Лексикограф завжди під тиском, і Годфруа не був винятком. Говорячи від себе: "Ще шість тисяч слів, чи можу я закінчити роботу за життя? ", або від (уявного) клієнта у 1899 році: "Я можу утримувати вас фінансово до 1930 року, але потім це припиняється. Тож прискоріть роботу! ". Він жив у середовищі, де, як я вже казав, слово "мерель" означало "морріс" та "класики". І, як і я, він радився з Фюрет'єром та Рішелем. Тому я не можу звинувачувати Годфруа і його сучасників у тому, що вони не зважали на третє значення слова "merelles": шашки (глава 4). Я цитую деякі джерела, пропущені Годфруа.

Пропущені джерела

У попередньому розділі я звернув увагу на вказівку, зроблену італійцем Філіппо Венути у 1585 році. Під ім'ям "смарелла" його співвітчизники грають у дві гри: з 2x12 фігурами (шашки) та з 2x9 фігурами (морріс).

У своєму латинському творі "Liber de Vetula" (13 століття) Рішар де Фурніваль (Richard de Fournival, різностороння особистість, лікар і посадовець в Ам'єнському соборі, який обожнюється за свою любовну поезію) описав дві ігри, які молоді дівчата повинні знати. Для однієї гри були потрібні дев'ять камінців, можна було використовувати гральні кістки. Друга гра гралася без кісток. Для гри використовувалось дванадцять камінчиків, треба було захопити камінчики супротивника, перестрибуючи через них.. Це мали бути шашки.

У 14 столітті Жан Лефевр (Jean Lefèvre) переклав твір Фурніваля французькою мовою під назвою "Повість" ("La veille"). Це був дослівний переклад, як завжди у його час; він вибрав римований варіант. У такому разі письменник обирає інші шляхи, керуючись наявними словами, що римуються, в його рідній мові. Лефевр справді згадав назву млина (морріса) та шашок: "мерель". За його словами, обидві ігри були популярні серед дівчат та юнаків; молоді дівчата грали в інші ігри з ім'ям "merelles". Він мав на увазі гру у "класики"? А як же хлопчики?

Мерель, морріс та шашки

Таким чином, назва гри "merelles" мала два значення для настільних ігор: "млин" ("морріс") та лінійні шашки.

У багатьох описах, складених до шлюбу або після смерті представника французької знаті, згадуються комбіновані дошки для нард і шахів, 2x15 фігур для нард і 2x16 фігур для шахів в комплекті. Це означає, що найвищий клас мав і дошку, і фігури для гри в шашки. У шашки на шахівниці, нагадаю, грали з першої половини 14 століття.

У другій половині 15 століття шашки на лінійній дошці, мабуть, втратили свою популярність. Незважаючи на це, гра не зникла повністю, мабуть, у неї грали до 17 століття. Принаймні Антуан Фюрет'єр не згадав це значення у своєму словнику 1690 року. Отже, ми можемо інтерпретувати посилання на "мерельс" після 1700 року як "морріс", і ми маємо вибір між назвами "морріс" і "шашки", якщо йдеться про посилання до 1700 року.

□5.1

У деяких випадках специфікація допускає інтерпретацію, як, наприклад, сталося у 1392 році. Цього року судові пристави з двох сіл на півночі Франції викликали громадян, які завинили під час гри в "мерель". Судовий пристав, який мав свій кабінет у ратуші чи сільському трактирі, вистежував порушників закону і готував засідання, збираючи докази. "Мерель", це були шашки чи млин? Судові пристави змінили ситуацію, додавши, що "мерель" вважається грою з гральними кістками, тобто млин. Це було взаємне зло, ці сварки під час гри, як ми читаємо у середньовічній літературі (див. вище мал. □5.1), де лицарі стукують один до одного дошкою з 64 клітин.

Судові пристави вважали за необхідне пояснити, яка з двох ігор "merelles" призвела до порушення закону. З цього ми можемо зробити висновок, що нижчий клас грав у шашки так само добре, як і в млин.

А дворянство? Цей соціальний клас теж грав у "мерель", але жодне джерело не уточнило гру. Можливо, я зможу дізнатися, якщо знатиму більше про соціальний стан млина.

Позиція млина

Вищий клас Європи грав у млин. Нещодавні розкопки в італійському регіоні Трентіно це підтверджують. У селі Арко археологи виявили приміщення під руїнами замку, зруйнованого французькими військами у 1703 році. Кімната 14 століття служила ігровим залом, судячи з деяких дивом уцілілих фресок з граючими дворянами і дворянками. Вони грали в кістки, шахи, нарди, шашки (на шахівниці), а також у млин.²⁰ На жаль, я не можу відтворити малюнок млина, надто сильно пошкоджена фреска.

Незбаром після переходу від Середньовіччя до Нового часу (формально приблизно у 1500 р.) у вжиток увійшов ящик для ігор (розділ 19). Збереглося достатньо цієї речі, серед якої цінні зразки 18 століття, зроблені для відомих сімей Європи. Приблизно половина ящиків для ігор містила малюнок млина.

Логічний висновок: у млин грали верхні верстви суспільства. Проте є ознаки і того, що гра отримала низьку соціальну оцінку. Англійський джентльмен, говорив Джон Лідгейт на початку 15 століття, не грає у млин із представниками свого становища, це не прийнято.

²⁰ [D'Andreamatteo]

Ви граєте в млин з пастухом, млин – гра пастухів (розділ 1). У середні віки були поширені рукописи з головоломками (розділ 9). Упорядник вибачився за те, що він додав головоломки ("задачи") млина, окрім шахових головоломок і головоломок у нарди, оскільки млин був грою для простих людей.²¹

У 1600 році Шекспір (Shakespeare) сказав те саме, що і Лідгейт у 1426 році. Наприкінці 17 століття також Томас Хайд (Thomas Hyde, автор двох робіт латиною про настільні ігри) помістив млин у сільську місцевість²².

У другій половині 17 століття європейське суспільство підкорила кав'ярня. Відвідувачі, інтелігенція, художники та інші представники вищого прошарку середнього класу грали там у шахи, нарди та шашки, але не в млин (розділ 21).

Найвеличні у Франції

Зважаючи на це, я вважаю неможливим, щоб сім'ї, з яких Франція набирала своїх королів, грали до млина поза сімейним колом. Нащадком однієї з цих родин є Шарль Орлеанський (Charles d'Orléans), герцог Бургундський, син якого зійшов на престол як Людовік XII (Louis XII).

Шарль (1394-1465), герцог Бургундський, був одним із значних феодалів Франції з великими маєтками на Луарі (Блуа і герцогство Орлеанське) і на північ від Парижа (у Люксембурзі та в маєтку Кусі на Марні). До наших днів Шарль розбурхує нашу уяву своєю поетичністю та роками, проведеними у в'язниці, у тому числі в лондонському Тауері. Чому? Ну, він повернувся проти англійців, які намагалися завоювати частину території Франції.

В 1397 батько Шарля, також Людовік (1372-1407), купив дерев'яну дошку з фігурами (2x15 плоских круглих, і 2x16 шахових). То був актуальний тип тих днів: дошка для нард та для шахів/шашок.

Сам Шарль купив три дошки цього типу (1396, 1427 і невідомого року), а одного разу - дошку для гри з шаховими фігурами. На мій погляд, наявність дошки для нард, шахів та шашок не говорить нам про популярність гри.²³

Шарль також зробив дошку, щоб грати у млин ("merelles") на своєму човні. Іноді човен гойдався і лавірував. Чи грав він у шашки на цій дошці для млину з заглибленнями для камінців, щоб вони тримались на дошці під час гойдалки на хвилях? Під час подорожі з Макона в Ліон в 1457 році, як я припускаю, на цьому човні Шарль влаштував зустріч з якимсь Жаннетом де Савезом (Jehannet de Saveuzes), проти якого він грав у шахи, нарди і млин²⁴. У 1450 році він ставив великі гроші, граючи в млин та шахи. Його дружина теж грала на гроші: в 1457 році вона поставила значну суму, граючи в нарди²⁵.

Шарль грав у млин і з третьою особою. У його колах грати у млин поза сім'єю було неприйнятно, тому, можливо, вони грали в лінійні шашки. Син Шарля Людовік XII був наступником Шарля VIII. Сестра Шарля Ганна Французька (Anne of France, 1465-1522) була дочкою Людовіка XI. В 1492 вона написала своїй дочці Сюзанне де Бурбон (Suzanne de Bourbon) довгу пораду про проблеми в житті, з якими стикається молода жінка з знатної родини. У цьому листі вона рекомендувала три настільні ігри: шахи, нарди та млин. Вона не уточнила, що мала на увазі як "мерель": млин, шашки чи обидві ігри?

Контекст (1)

Джерела.

Див. у Stoer 2007:123 відповідні уривки з текстів Фурніваля та Лефевра. Фурніваль не згадує назви гри, говорить про "ludos ibi parva lapillos", гру з гральними кістками. Лефевр згадує ігри під назвою "merelles": "Ces gjeuz sont nommez aux merelles".

²¹ [Murray 1913: 646]

²² [Parlett 2018: 109]

²³ Але див також Murray 1913:431.

²⁴ [Murray 1913: 431]

²⁵ [Mehl 1988: 277]

Мель²⁶ посилається на повістку (1392 р.) судового пристава Санліса в департаменті Уаза і на повістку (також у 1392 р.) в тодішньому графстві Вермандуа в Пікардії (Уаза і Пікардія розташовані на півночі Франції). Текст другої повістки: "Jeu de marelles ou l'en jue aucunes fois aux dez" (гра млин, в який іноді грають з гральними кістками). Тому - млин.

Шекспір згадав млин як "гру пастухів" у своєму "Сні в літню ніч" (1600).

Про назву гри "мерель": ряд лексикографів, таких як Левінус Хульсіус (Levinus Hulsius 1607, 1631), Жан Васберг (Jean Waesberghe 1636), Луї Меллема (Louis Mellema 1640), Корнеліус Кіліан (Cornelius Kili Arsi (Jean Louis d'Arsy 1643, 1699) визначили "мерель" ще в 17 столітті як шашки.

Поради Ганни Французької своєї дочки озаглавлені "Настанови для дочки Сюзанни де Бурбон"; поради щодо настільних ігор можна знайти на сторінці 475. Джерело Кетлін Вілсон-Шевальє (Kathleen Wilson-Chevalier, 2002). Див володіння Шарля Орлеанського L. de Laborde III 1852, номери 5742, 5815, 6432, 6567, 6700.

Контекст (2)

Далі про одне ім'я для шашок та млина. Кожна мова сповнена словами з кількома значеннями, як слухачі чи читачі розуміють із контексту та ситуації, плюс їхнє знання світу: у якому сенсі той, хто говорить або пише, використовує конкретне слово²⁷. Коли я пишу: "Я йду каналом в Амстердамі", жоден читач не подумає, що я йду по воді. Коли в 1300 році Гійом із Парижа запрошує свого сусіда П'єра зіграти в "мерель", П'єр не знає, чи має Гійом на увазі шашки чи млин, контекст та ситуація підтримують його. Назва "dammes" для шашок на картатій дошці була кроком на шляху до нейтралізації незграбної двозначності, яка стала остаточною тільки того дня, коли "merelles" означало виключно "morris".

У 1988 році Жан-Мішель Мель отримав докторський ступінь (Паризький університет X-Нантер) з описом ігор у Франції в період з 1200 по 1500 рік. 1990 року було надруковано вражаюче дослідження, автор написав скорочений варіант. Дійсно, усього 631 сторінка.

Мель²⁸ став жертвою лексикографічної помилки Годфруа. Він не був готовий до того, що Фурніваль і Лефевр описали і млин, і шашки, і дійшли висновку, що французи грали у два варіанти млина: один із фігурами 2x9, де при створенні млина беруться фігури супротивника, тобто ряд із трьох фігур, і один із 2x12 фігурами, де забирається фігура супротивника, через яку перестрибнули. Тому Мель міг написати: "Якщо в Середні віки й існували шашки, у чому він дуже сумнівається, то вони не користувалися популярністю"²⁹. Звичайно, для запису назви шашкової гри, "шашки" в його матеріалі (він виключно французькою мовою) були відсутні, як і "Jew-de-dame", в англійському лицарському романі 14 століття "Сер Ферумбрас" (розділ 2).

Контекст (3)

Зауваження про Шарля Орлеанського. Він грав у шашки, нарди та шахи, тим не менш, шахова література описує Шарля як затятого шахіста. Але чи це є правда після того, що ми про нього встановили? Щоправда, у його бібліотеці була книга із зазначенням, що він отримав її, вигравши в шахи³⁰. Професійні шахісти подорожували Європою; при своєму дворі в Блуа Шарль розмістив трьох із них, французів.

У 1457 році Шарль грав у шахи з італійцем³¹. Але він грав і в нарди, і в лінійні шашки, а також спеціально для човна замовив шашкову дошку. Чи можна, враховуючи це, віднести Шарля до шахістів, а не до любителів настільних ігор взагалі?

²⁶ [Mehl, 1990:149,531]

²⁷ [Bree 1990: 149]

²⁸ [1990:149]

²⁹ [Mehl 1990: 148]

³⁰ [Murray 1913:431, Eales 1985:56]

³¹ [Murray 1913:431]

РОЗДІЛ 6

6. Ягня та лев

Голландські приказки

В аграрному суспільстві минулого володіння конем і коровою могло мати життєво важливе значення. Увага до цих двох тварин очевидна з прислів'їв та приказок, що збереглися у нідерландській та англійській мовах. "Це хороший кінь, який ніколи не спотикається", - кажуть нідерландці. Нідерландський еквівалент англійського прислів'я "Нехай минуле залишиться в минулому" звучить так: "Не витягай старих корів з канави".

По фермам бродили собаки та коти, вони теж увійшли до приказки. "Можна привести коня до води, але не можна змусити його пити", - каже англієць. Нідерландець має схожу приказку про собаку: "Якщо собака не хоче ловити зайця, він його не спіймає".

У Нідерландах особливо коти були помітні, з вісьмома приказками. Точніше, з сім'ю, бо чи справді кіт нідерландський, який "щипає у темряві" та англійський кіт у прислів'ї "Опівнічний кіт, кажуть, днем святий" - сумнівно. І сім стає шістьма, тому що кішки, які і в Англії, і в Нідерландах усі сірі вночі, можуть муркотіти, але не нявкати.

Французькі приказки

Шість голландських приказок доводять, що кіт апелював до нашої уяви. Особливо це стосувалося маленького предмета, що породив метафори у середньовічній Франції: фігурки для настільної гри, яку французи називали "merelle" ("млин"). Я зареєстрував 22 (!) різні вислови, і хто знає, скільки ще так і не були записані. Наприклад, зробити "хід міреля" значило, що ви наражаєте себе на небезпеку. Якщо ви вагалися, що робити, ви не знали, який "мірель" вам потрібно перемістити. Якщо ви зробили "хід міреля", ви ухвалили рішення, яке могло вирішити вашу долю³².

Вирази датуються з 12 по 15 століття. Метафора безперечно старша, але до нас дійшло лише кілька французьких текстів періоду 800-1100 років.

Гра, на якій засновані метафори, мала бути дуже популярною, оскільки мова є надбанням, інструментом усієї цивілізації. Отже, гра у "merelle" була надбанням усіх станів Франції, включаючи еліту. Метафори використовувалися письменниками з цього соціального класу, їхні історії були призначені для еліти.

Ця гра: чи був це млин? Чи це були шашки? Назва фігурки "merele" належить ігровій назві "merelles", а "merelles" означало млин і шашки (розділ 4). З'ясувати це можна лише одним способом: лінгвістичним аналізом французьких назв фігур настільної гри.³³ Резюме:

Мерель, назва фігури

Французька розглядається як мова з 800 року нашої ери. У 800 році назва гри "merelles" означала млин та шашки. У 15 столітті відбулася зміна: протягом кількох століть "мерель" дедалі більше втрачав своє значення як шашки. Причина ясна: коли шашисти перейшли з лінійної дошки на кліткову (розділ 4), французи дали новій грі назву "dammes" (глава 3). До 17 століття меншість трималася за лінійну дошку під назвою "мерель". Або, інша можливість, французи перейшли на шахівницю, але зберегли назву "merelles".

Ми бачимо, що в той момент, коли назва гри "merelles" почала втрачати сенс у якості *шашки*, метафори "merelles" почали зникати. Це не може бути випадковістю і дозволяє мені зробити висновок, що метафори були натхненні шашками. Чи це не переконливо? У такому разі я маю інший аргумент. Припустимо, "merelle" означало ігрову фігурку "млина". Це слово зникло у 15 столітті. Таким чином, у ті часи гравці до млина вирішили: "Ми більше не використовуємо ім'я для фігурки млина". Це дивно: жоден гравець не запропонував би скасувати слово, яке він може використовувати до, під час та після гри.

³² [Stoep 2007: 150]

³³ Я досліджував це у 1980-х та 1990-х роках і дав звіт у 1997 та у 2005/2007: 101-16.

Остання відома мені згадка виразу "мерель" відноситься до 1489 року, у довгій поемі невідомого автора, що вихваляє Ганну Французьку (1461-1522), дочку короля Людовіка XI. "Mal jouer fait à ses merelles, on s'en trouve toujours mal", - сказав поет: «Якщо в грі в "мерель" зрушиш не ту фігуру, завжди вийде погано».

Положення чотирьох настільних ігор

Після шести попередніх розділів становище чотирьох настільних ігор, що посідають центральне місце в цій книзі, стає дещо ясніше.

Англійський письменник Джон Лідгейт у 1426 році писав: "Як і шахи, шашки - заняття для джентльменів; в млин грають з пастухом" (глава 1). Моя позиція в цьому розділі: в Англії та Франції шашки були більш важливою грою, ніж шахи.

Спостереження у розділі 2: у лицарському романі "Сер Ферумбрас" (друга половина 14 століття) найвищі лицарі Франції грали нарди, шашки і шахи. І на підставі висловлювань середньовічної Франції про шашки, я констатую, що у шашки грали всі соціальні верстви населення і що шашки були надзвичайно популярними.

У **Контексті (1)** та **(2)** надається аналіз, де, крім інших слів, необхідно звернути увагу на французьке слово "pion", через попередження Мюррея 1952:75. Мюррей стверджував, що французьке слово "pion", запроваджене у 17 столітті шашистами, було запозичене з шахової термінології. Я повторюю: це твердження Мюррея означає, що його заява суперечить результатам мого власного дослідження.

Контекст (1)

Європейські мови (за деякими винятками, як, наприклад, угорська та баскська - Bree 1990: 52) є відгалуженнями від однієї спільної прамови, після 3000 до нашої ери³⁴. Дуже давній корінь "ped", який ми знаходимо, наприклад, у латинському слові "pes". Це латинське слово приховано в англійських словах "pedal" і "foot" і у французькому слові "pied"³⁵.

Класичне латинське слово "pes", родовий відмінок "pedis", виявлялося у середньовічній латині як "pedo", родовий відмінок "pedonis". Слово "педо" означає солдатів піхоти, піхотинець. Середньовічні французькі назви шахового пішака - Murray згадує,³⁶ серед іншого, "пеон" і "паон" - походять від слова "педо"³⁷.

У 15 столітті пішак отримав свою нинішню назву "pion" (запозичену голландськими шашистами в 18 столітті). Це слово не є продовженням слів "реон" чи "раон"³⁸.

Звичайною середньовічною італійською назвою шахового пішака було "педона". Це слово вживається і в наші дні³⁹, але поруч із ним зросла назва "pedina". "Педина" в сенсі шахового пішака зустрічається, наприклад, у роботі Клаудіо Толомея (Claudio Tolomei), "Листи", том 7 (1547). У словах "pion" та "pedina" ми знов дізнаємось латинське слово "pes"; тому "pion" та "pedina" означають "піхотинець".

Нова назва шахового пішака у Франції та Італії викликає два запитання.

Перше запитання. звідки взялися слова "піон" та "педина"? Моя відповідь: вони циркулювали в розмовній мові, іншої можливості немає, вони не з'явилися нізвідки. Мюррей⁴⁰ зареєстрував "піон" у шаховій мові з 15-го століття, "педина" з 16 століття. Відсилання до жаргону французьких шашок: "Les pions ne prennent point les dames damées" ("Прості шашки не можуть брати дамки")⁴¹. Запис з італійської: "Nel giuoco di tavole o sia di dama, si dice pedina" (у нардах та у шашках використовується слово "pedina")⁴².

³⁴ [Bree 1990: 56]

³⁵ [Philippa 2009: 552]

³⁶ [1913:422]

³⁷ [Philippa 2007:546]

³⁸ [Bourciez 1967:111, Devoto 1968, Zamboni 1973:46-9, Cusatelli 1978]

³⁹ [Murray 1913: 422]

⁴⁰ [1916:422]

⁴¹ [Mallet 1668:436]

⁴² [Zamboni 1973:46, цитата з "Note al malmantilo" Паоло Мінуччі (Paolo Minucci 1686)]

Друге питання: у чому міг бути інтерес французьких шахістів до повної заміни назви шахового пішака, а італійських шахістів до часткової заміни? Відповідь: інтересу немає, тільки незручно у спілкуванні. У чому могла бути причина? Я бачу лише одне пояснення: шахісти жили в середовищі, де слова "піон" та "педина" вживалися набагато частіше, ніж слова "паон" та "педона". "Паон" і "Педона" зазнавали тиску, що доводить, що у Франції та Італії настільні ігри з плоскими фігурами, шашками та млином були популярнішими, ніж шахи.

Gaspare Traversi (I) 1752: за шашками

Контекст (2)

Це твердження ставить мене в протиріччя з Гарольдом Мюрресем, який, навпаки, стверджував, що шахи були дуже популярною грою, настільки, що французькі шашисти століттями перебували під тиском шахістів. Один із його аргументів: французькі шашисти запозичили слово "піон" у шахістів⁴³. Чи я переконливо спростував його аргумент? Якщо ні, то я покажу, чому французькі гравці у шашки у 17 столітті почали використовувати слово "піон". Це вимагає деякої концентрації, тому що я мушу дослідити назви шашкових фігур, які були в обігу у Франції протягом часу. Почну із Середньовіччя.

Французи використовували ім'я "мерель" майже як метафору. Вони грали в шашки фігурами, що належали середньовічній ігровій дошці, які також використовувалися для гри в нарди та млин. Назва цієї частини була "table". Таким чином, "table" мала загальне значення: фігура для настільної гри. Розвиток, що я зараз опишу, відбувався приблизно у період 1500-1700 років. Це тенденція, тому я не можу визначити точніший інтервал цієї реконструкції.

Наприкінці Середньовіччя назва настільних ігор, "Jeu de table", застаріла. Приблизно в той же час назва фігурки "table" стала менш поширеною. З цієї причини французам знадобилася (друга половина 15 століття, початок 16 століття?) нова загальна назва ігрової фігури. Вони обрали "damme", пізніше форму "dame" (розділ 3).

17 століття показує зміну. Слово "dame" означало *фігура у нардах, шашках та млині*. Оскільки слово використовувалося гравцями трьох різних настільних ігор, не могло бути жодних проблем у спілкуванні. Але шашисти обрали для простої шашки власну назву: "pion", слово, що циркулювало у повсякденній мові, а в 15 столітті було прийнято шахістами як назва шахового пішака.

⁴³ [Murray 1952: 75]

П'єр Малле (Pierre Mallet) використовував слово «піон» у своїй книзі 1668 р., див. цитату вище. Данієль Мартін (Daniel Martin) зробив це у 1642 році, Натанаель Дует (Nathanael Duez) у 1644 та 1652 рр., див. нижче. Це сучасна назва однієї фігури: "pion".

Слово "dame" не зникло: воно зберегло донині значення *ігрової фігури*. А яке було позначення фігури у млині? "Дама" втратила своє значення як *фігура "млина"* у 18 столітті. У цьому значенні слово "дама" було зафіксовано лексикографом Антуаном Фюрет'єром (Antoine Furetière 17 століття) та його наступником П'єром Рішеле (Pierre Richelet 18 століття). Вони називали "morris merelles", "morris piece dame" або "fiche". У 20 столітті я знайшов і інші імена: близько 1970 р. Рене Альо та ін.⁴⁴ згадав фігурку млина як "pièce or pion" (одна шашка). В сучасній французькій мові гравці в нарди використовують ім'я "dame" у значенні *"фігура для гри"*, шахісти у значенні *"ферзь"* та шашисти у значенні *"дамка"*. Я розглядаю глибше значення "dame".

"Dame" - не найдавніша назва дамки. Яка була його колишня назва - ми не знаємо. Словник 16 століття був тонким, в ньому не було місця для такого специфічного імені, і в цьому столітті не було видано жодної французької шашкової книги. Назва дамки ми зустрічаємо не раніше 1611 р. у словнику, виданому англійцем Рендлом Котгрейвом (Randle Cotgrave). Він писав, що у шахах французьке дієслово "damer" означає *перетворити пішака на ферзя*, а шашках - *на дамку*. Іменник "damé" означає *пішака, перетвореного на ферзя*, а іменник "damée", дамка - *одну шашку з другою взорі*. Повна форма - "damé damée" (див. наведеному вище цитату із книги Малле).

Книга Малле вийшла 1668 року; скорочення від "damée damée" старше. Данієль Мартін у 1642 р. використовував слово «дама» в діалозі між двома друзями. Один із гравців просить фору, оскільки він слабший. "Що тобі потрібно?" - запитує майстер. "Одну дамку і одну шашку", - каже інший. Різниця між "dame" і "pion" також вказана у Натанаеля Дуета (1644, 1652). Однак частина французьких шашистів продовжувала називати просту шашку, яка стала дамкою, як "damée" до кінця 18 століття.

Контекст (3)

У середньовічній Франції шашки користувалися такою популярністю, що французи у багатьох висловлюваннях використовували слово "merelle" для простої шашки. Джерела: Жан Бодель (Jean Bodel), "Саксонський шансон" (13 ст); вид. Fr. Michel, Париж, 1839 "Роман де Фовель" (бл. 1312); видання А. Реу, Eberts Jahrbuch für romanische und englische Literatur VII, 1866. Tobler-Lommatzch 5 [1974]. Годфруа. Примітка: Ернест Ланглуа (Ernest Langlois 1899) не згадав жодної метафори мері у своєму списку прислів'їв 15 століття. Додаткова інформація про вірш для Анни Французької в "Bibliothèque française ou histoire littéraire de la France", том xlii, Амстердам 1746: 333, і "Ducatiana ou remarques de feu M. Le Duchat M.Ф"., 2-а частина, Амстердам 423: -3.

Також після Середньовіччя у шашках виникали метафори. Як було сказано, дамку називали "damé damée". Дамка має більшу цінність, ніж проста шашка. А у Франції "damé damée" набула у 18 столітті метафоричне значення *"леді, яка більша, ніж леді, більш видатна, ніж інші дами"*⁴⁵. У французькій мові є вираз "damer le pion à quelqu'un", що означає *"перевершити будь-кого"*. Це був вираз заснований, мабуть, на шашках. Назва "піон" у значенні *шаховий пішак* виникла в 15 столітті, назва "піон" у значенні *проста шашка* у 17 столітті. Зважаючи на все, цей вислів виник близько 1700 року, незабаром після появи назви *простої шашки* в шашковій грі.

"Damer", як метафора без доповнення, - старше. У 1611 році Котгрейв (Cotgrave) включив пропозицію "Je dameray ceste-cy", англійський еквівалент якої звучить як "Я помщу". «"Дамер", сказав Котгрейв, це "метафора як створення Дамки шляхом подвоєння простої шашек"». "Dame damée", а також "damer le pion" є доказом популярності шашок у постсередньовічній Франції.

⁴⁴ [1970: 314]

⁴⁵ [Boyer 1728, 1767, 1786, 1794]

РОЗДІЛ 7

7. Шахрайство

У середньовіччі французька назва гри "merelles" означала *млин і шашки на лінійній дошці* (розділ 5), слово "merelle" для фігури означало одну просту шашку (розділ 6).

Назва дошки, що стосується гри "мерель", була "мерелля" (або його варіант). Ця назва застаріла в той же період, що і "мерель", коли більшість гравців у шашки грали на шахівниці. Це може бути збігом; значення "merellier", мабуть, було (*лінійною*) *шашковою дошкою*.

Розкопки біля села Монреаль-де-Сос у французьких Піренеях під керівництвом Флоранс Гійо⁴⁶ підтверджують популярність лінійних шашок, які я встановив за допомогою метафор "мереля": більша частина різьби на ігровому полі була повністю або частково після 1350 року лінійними шашковими дошками.

Команда Флоранс Гійо також знайшла предмети, якими грали в гру: маленькі пласкі камені. Жителі цього ексцентрично розташованого села щойно здійснили перехід з лінійної дошки на кліткову, про що свідчать фрагменти подряпаних кліткових дощок. Це були шашкові дошки, а не шахові дошки, оскільки команда не знайшла жодної шахової фігури.

З іншого боку, кількість лінійних шашкових дощок в інвентарі була обмежена. На це є очевидна причина: з 14 століття європейці грали в шашки на клітковій дошці, клітковий візерунок був частиною загальної ігрової дошки, навіщо тоді грати в шашки на старому лінійному візерунку? Для цього вам доводилося замовляти таку дошку.

У будь-якому випадку "мерелля", лінійна шашкова дошка, була зареєстрована королем Шарлем VI (1412), герцогом Беррі, сином Шарля VI (1416) і королевою Маргаретою Австрійською (Margareta of Austria 1524). Докладніше - див. у **Контексті**.

Приклад обману

Ім'я "мерелля" ("merellier") вплигло в судовому процесі. Анрі де Мустьє (Henry de Moustier), у свої останні тридцять років - Мель⁴⁷, в 1426 разом з якимсь Нобі влаштував пастку для молодого відвідувача ринку в Руані. "У нього є гроші", - прошепотів Нобі. "Шкода його, але його гроші стануть нашими".

За келихом сидру він говорив з передбачуваною жертвою⁴⁸. Обман був описаний у листі, переданому двом джентльменам, які грають у шашки, відправленим із двору Нормандії з наказом виправдатися в суді. "Ми просто прикидаємося, що зустрілися випадково. Я стверджую, що нічого не знаю про шашки", - сказав Нобіс. "Він обов'язково кляне ". І дійсно. Після того, як Нобіс креслив на піску паличкою ножа лінії, що утворюють мерельє (звідси й мій мотив інтерпретувати цей випадок як обман у шашки, а не в млин), молодик щоразу програвав гру, і зрештою свої гроші.

Статус та популярність

У **Контексті** я посилаюсь на свої публікації 1997 та 2005 років (2007). Особливо щодо настільних ігор. Швидкий погляд на них вчить нас, що шахи, нарди та шашки завжди мали збігаючи назви дошки та фігури, але млин – ніколи.

Як це пояснити? Моє пояснення - кращого в мене немає - таке: млин мав набагато нижчий соціальний статус, ніж три інші ігри (див. також розділ 5).

Щоб уникнути непорозумінь: для мене суспільний стан не дорівнює популярності. Гра може мати високий статус, хоча у ній грає обмежена кількість людей із вищого соціального класу. Гра може мати низький статус, але в неї грають дуже часто, тобто вона може бути популярною. Це стосується як середньовіччя, так і нашого часу.

⁴⁶ [Florence Guillot, 2017]

⁴⁷ [Mehl 1988:185]

⁴⁸ [Mehl 1988: 289]

Контекст

Для отримання додаткової інформації про французькі назви дошки для гри див. Stoer 1997: 43,104,107,110, для таблиці з назвами ігрових дошок та ігор в період 1400-1800 Stoer 2007:113-4. З позначкою, що лінія життя мерелей довша, ніж я думав.

Далі - три описи майна.

Опис Шарля VI (1412 р.): "Шахова дошка з кипарисового дерева з яшмою та кришталем, з гербом покійного тата Григорія, також є інкрустована дошка для лінійних шашок, з відповідними шаховими фігурами, все у футлярі" ("Ung eschiquier de jaspre et de cristal, faict aux armes du feu pape Grégoire, et est par dehors de cipres, et y un marellier de marqueteure, et est garni d'eschéz de mesme, tout en un estui").

Опис герцога Беррі (Duke of Berry), сина Шарля V (1416 р.): "Дерев'яний стіл, інкрустований шаховою дошкою, дошкою для нард і дошкою для лінійних шашок, стіл підтримується ніжками" ("Une table de bois marquetee du jeu des eschas, et de table et de marrelliers, et y sont les tresteaux tenans à ladite table").

Опис Маргарити Австрійської в Мехліні (1524 р.): "Квадратна дерев'яна дошка, прикрашена слоною кісткою, шахова дошка така сама, як згадана раніше, за винятком бортику, який прикрашений снопами кукурудзи, а з іншого боку для гри в "au marrellier", тобто у шашки на лінійній дошці ("Un tablier de bois carré, garny d'ivoire" jouer au "marrellier").

РОЗДІЛ 8

8. Таємниці шляхти

Тема цього розділу: висока оцінка нард та шахів у середньовічній Франції. Я використовую мову як інструмент. Звичайно, я починаю в Нідерландах, 21 століття.

Нідерланди, сьогодні

Голландці грають у шахи на дошці з 64 клітинами та у шашки на дошці зі 100 клітинами. У всьому світі в шашки грають як мінімум на двох різних лінійних дошках та на кліткових дошках розміром від 64 до 144 клітин. Можливо, різновид на 100-клітинній дошці, що називається "Міжнародні шашки", колись перетвориться на універсальний різновид. Припускаємо, що шашки виживуть, бо ненаситні шахи поглинають інші настільні ігри.

Голландський виробник не випускає до продажу дві дошки, а поєднує у собі малюнок шахів і шашок однією двосторонній дошці. Як гравець називає таку дошку? Це головне питання цього розділу.

У цьому випадку назва дошки залежить від її функції, тобто для якої гри вона потрібна гравцю. Я заходжу в магазин ігор, прошу загорнути шахівницю, розплачуюся і йду з комбінованою шахівницею. За п'ять хвилин інший покупець просить шашкову дошку. Напевно, є у продавця. І цей клієнт іде додому з такою ж шахівницею. Шахіст називає це "шахівницею", шашист "шашківницею".

Римська імперія, 1 ст. AD

Дошка малюнку 8.1. має два ряди ігрових очок, вона стала популярною у 1 ст.⁴⁹ або в 4 ст. нашої ери⁵⁰. У наші дні ми називаємо гру на цій дошці нарди. Це гоночна гра, в чомусь її можна порівняти з нашим "ludo". Див. назву статті Анн-Елізабет Данн-Ватурі (Anne-Elizabeth Dunne-Vaturi) від 2007 року.

У "ludo" ваше завдання полягає в тому, щоб довести чотири пішаки з початкової позиції по доріжці ігрових очок до кінцевої точки. Ваші супротивники можуть завадити вам, приземлившись своїм пішаком на точку, зайняту вашим пішаком; тоді ви повинні повернути пішака на вихідну позицію.

⁴⁹ [Parlett 2018:72]

⁵⁰ [Schädler 2007: 33]

□8.1.

З ілюстрованого манускрипту 13 століття, відомого як "Карміна Бурана" ("Carmina Burana"). Манускрипт знайдено у 1803 році у Південній Німеччині.

Нарди – гра для двох гравців. Девід Парлетт⁵¹ вказує на безліч різновидів. Я описую один. Детальний опис сучасного різновиду див. у Oswald Jacoby та John Crawford.⁵²

Кожен гравець має п'ятнадцять фігур. Дошка встановлюється на стіл, який є відправною точкою. Дошку розділено на частини. За допомогою двох гральних кісток обидва гравці повинні слідувати по доріжці, щоб направити свої п'ятнадцять фігур у потрібну частину. Якщо ваш противник ставить фігуру на точку, яка зайнята однією з ваших фігур, ваша фігура має бути введена повторно, як і у "ludo".

Якщо всі п'ятнадцять фішок гравця досягли потрібного відсіку, гравець переносить їх із дошки на стіл. Гоночні ігри дуже старі; у їхніх попередників грали у давніх цивілізаціях задовго до початку нашої ери. Данн-Ватурі⁵³ та Парлетт⁵⁴ розглядали цих попередників. Один з них називався латиною "tabula".

Про цю назву нижче; спочатку приділимо увагу попереднику сучасних настільних ігор, який римляни називали "Ludus duodecim scriptorium". Буквальне значення назви – "Гра дванадцяти ліній". Мебляр в основному позначав ігрові точки буквами, як на дошці з італійського міста Остія, що походить від Мюррея⁵⁵:

CCCCCC * BBBBVB
 AAAAAA * AAAAAA
 DDDDDD * EEEEEEE

Римська дошка для нард мала 3x12 ігрових точок, сучасна дошка 2x12. Так само, як і в наші дні, у кожного, хто грає, було по п'ятнадцять фігур. Римляни грали в нарди із трьома кістками, а сучасний гравець із двома.

⁵¹ [David Parlett 2018: 61-3]

⁵² [1974:63-70]

⁵³ [Dunn-Vaturi 2007]

⁵⁴ [Parlett 2018:58-72]

⁵⁵ [1952:31; див. також Parlett 2018: 71]

Франція, 800-1000 рр. нашої ери.

Французька мова - це романська мова, що виникла на основі латинського діалекту. "Ми визнаємо французьку мову як самостійну мову з 800 року нашої ери", погодилися лінгвісти. Носії всіх видів латинських діалектів використовували слово "tabula" у конкретних значеннях "game of table" та "board" для гри у нарди. У французькій мові латинська назва гри "tabula" перетворилася на (гру в) нарди, латинська назва дошки "tabula" перетворилася на "tablier".

Як в 9-10 століттях виглядала ігрова дошка, яку виготовляв тесляр: чи була вона плоскою, і підходила лише для нард? Як вже згадувалося, французи називали таку дошку "tablier". Що означало слово "tablier" між 800 і 1000 роками нашої ери: дошка для нард або, в загальному сенсі, гральна дошка? Або обидва значення?

Франція, 1000–1500 роки

Близько 1000 року нашої ери французи познайомилися з шахами⁵⁶. Коли шахи набули більшого поширення, меблярі стали виготовляти комбіновані дошки: з одного боку візерунок для нард, з іншого – клітковий візерунок. Ця дошка принципово не відрізнялася від сучасної голландської дошки з ігровим малюнком з обох боків. На відміну від голландської дошки, вона складалася, див. мал. 8.2., тому англійська назва була: "pair of tables" ("пара дощок").

□8.2.

На початку 1980-х років я збирав записи про середньовічні ігрові дошки з інвентарю меблярів та з описів, складених під час шлюбу або смерті важливих персон. Я включив описи до першого розділу моєї книги 1984 року і зібрав їх у розділі 13 мого сайту: draughtsandchesshistory.com/inventories. Це звільняє мене від обов'язку копіювати їх сюди, щоб ви могли переконатись, що я не записую фабрикацій. Для більшої переконливості зазначу в Контексті опис двосторонньої дошки з інвентарю (1382 та 1470 років) та двох описів (1416 та 1420 років), а також джерела. Назва цієї дошки була "tablier". У 14 і 15 століттях слово "tablier" мало два значення: конкретне значення *дошка для нард* і загальне значення: *дошка для гри*.

Сучасна Голландія та середньовічна Франція

У Голландії в 2021 році шахи популярніші за шашки. Тому цілком можливо, що магазин іграшок продає десять комбінованих шахових дощок під назвою шахової дошки, тому що, повторюю, для більшості покупців комбінована дошка виконує функцію шахової дошки. Тому вони запитують продавця: "У вас є шахова дошка?"

Тепер про комбіновану дошку для нард та шахів у середньовічній Франції. Меблярі постачали цю дошку, в тому числі, і для придворних. Придворні секретарі відзначали цю дошку під час складання опису. Можливо, ми можемо пояснити функцію цих дощок при дворі за назвами, які їм було дано.

⁵⁶ [Eales 1985:48]

Цілком слушно, що мебляр і придворний секретар нейтрально зареєстрували дошку для гри. У цьому випадку назва "tablier" говорить нам: "При дворах короля Шарля IV Улюбленого, герцога Беррійського і герцога Бургундського грають і в нарди, і в шахи, жодна з ігор не має переваги".

Якщо ім'я "tablier" було робочою назвою (але ми не знаємо, чи було воно таким), то мебляр у 1382 році, придворний секретар у 1416 році, придворний секретар у 1420 році та мебляр у 1470 році бачили дошку для нард. У такому разі наш висновок такий: представництво вищих станів у Франції віддавало перевагу нардам перед шахам.

Цей висновок суперечить поширеній думці у тому, що середньовічні королі, герцоги і графи дуже любили шахи. Але чи правильна ця поширена думка? У цьому випадку замовники меблярів замовили б шахівницю, а мебляр відзначив би швидше "eschequier", ніж "tablier". І придворний секретар записав би це як "eschequier", бо леді та джентльмени, яких він щодня обслуговував, розважалися грою в шахи, чому він був свідком щодня. Ні, у французьких замках дошку клали на стіл для гри в нарди, як випливає з назви цієї дошки. Але припущення не тотожне впевненості.

Італія, 14 століття.

Алессандро Арканджелі (Alessandro Arcangeli 2003), цитований Р. О'Брайаном⁵⁷, звернув увагу на фрески в ігрових залах у кількох італійських замках, тенденція, що тривала до 16 століття. Замок біля Арко, міста в провінції Трентіно на півночі Італії, є одним із них.

□8.3.

Graziolo. Гравці у шахи. Замок Арко, 1360-1380

Замок, що спочатку знаходився під контролем графів Арко, сходить до 12 століття щонайменше. У 16 столітті імператор Леопольд захопив замок з його маєтками. Після облоги французькими військами під командуванням генерала - герцога Луї Жозефа Вандомського (Louis Joseph of Vendôme) під час війни за іспанську спадщину у 1703 році замок був покинутий; нарешті він занепав.

У 1986 року в провінції розпочалася реставрація. Під руїнами археологи виявили невелике приміщення – 5,60 x 6,50 м, висотою 3,20 –, яке, судячи з фресок з гральними фігурами, служило ігровою кімнатою.

⁵⁷ [Robin O'Bryan 2019:34]

□8.4.

Graziolo. Гравці у нарди. Замок Арко, 1360-1380

Можливо, фрески були написані Граціоло (Graziolo), прозваним Майстром Арко, вони датуються між 1360 і 1380 роками. Ймовірно, було вісімнадцять фресок, шість із них майже стерті⁵⁸. Фрески з шахістами (мал. 8.3), з гравцями за нардами (мал. 8.4) та з гравцями у шашки (мал. 8.5) практично не пошкоджені. Фреска з млином була сильно пошкоджена.

□8.5.

Graziolo. Навчання шашкової гри. Замок Арко, 1360-1380

На іншій фресці зображені люди, які грають у кістки; ця гра була п'ятою популярною середньовічною грою. Це доводить іспанський рукопис 1283 р.⁵⁹ або 1284 р.⁶⁰, в якому, окрім шахів, нард, шашок і млина, приділялася увага грі в кістки: у картинках – дванадцяти мініатюрах – та у тексті. Рукопис був зроблений для короля Альфонсо X (Alfonso X).

⁵⁸ [D'Andreamatteo 2018]

⁵⁹ [Musser Golloday 2007:30]

⁶⁰ [Schädler & Calvo 2009:16]

Якопо Д'Андреаматтео (Jacopo D'Andreamatteo) інтерпретував мал. 8.5. як зображення шашок із фігурами на клітинах одного кольору. Однак італійські шахісти стверджують, що це шахи. Звичайно. Вони знають шахи як велику гру середньовіччя і нічого не знають про існування середньовічних шашок.

Вчитель, який навчає гри двох дівчат, дуже схожий на Данте Аліг'єрі (Dante Alighieri), який приснився вголос шахісту Алессандро Гойо (Alessandro Goio) на своєму шаховому сайті (2013). У 1301 році Данте, італійський поет, був вигнаний з рідного міста Флоренції з політичних причин, і з тих пір він невпинно мандрував дворами Центральної та Північної Італії. Включаючи Арко?

Результати мого лінгвістичного дослідження роблять мало ймовірним, щоб у ігровій кімнаті Арко дві фрески були присвячені шахам і жодна шашкам. Звичайно, в Англії (розділ 1) та Франції (розділ 6) шашки мали більш високий статус, ніж шахи, можливо також і в Іспанії (розділ 12). У мене немає жодних вказівок на те, що становище шахів та шашок в Італії відрізнялося від становища у сусідніх країнах.

Контекст

У накладних від Жеана Гінона (Jehan Guinon) в 1470 для дружини короля Людовіка XI "tablier" міг бути значенням дошки для нард ("Упаковка для частин дошки для нард у спальні королеви" - "Une bourse à mettre les tables d'un tablier qui est en la chambre de la reine"), хоча це не можна стверджувати точно. Не можна виключати навіть дошку для гри у шашки.

1382 рік: Король Шарль IV Улюблений купив у П'єра Кардо (Pierre Cardeau) "Дві гральні дошки з точеного кипарисового дерева з відповідними плоскими круглими фігурами та шаховими фігурами" ("Deux table de ciprés ouvrez et garniz de table et escha").

1416 рік: Опис герцога Беррі, сина Шарля V (Duke of Berry, son of Charles V): "Складна гральна дошка з вермеля, на внутрішній стороні частини перламутру з плоскими круглими фігурами і шаховими фігурами" ("Un tablier d'argent doré, ployant) par moitié, fait par dedans de pièces de nacle et garny de table et d'eschaz").

1420 рік: Опис Філіпа Доброго (Philip the Good), герцога Бургундського: "Дуже красива і багата складна гральна дошка, кордон оброблен срібною і перлинною устрицею, і подвійна дошка для нард з яшми, вермелю і з розписними картинами. Грають плоскими круглими фігурами і шаховими фігурами з яшми і кришталю" ("Ung très bel et riche tablier ouvrant bordé d'argent doré, fait par dessus ledit tablier le jeu des eschés, moitié de jaspre noir et de coquilles de perles, et par dedans le tablier double fait de jaspre, vermeil et d'images à paints, auquel servent le jeu destables et des eschez fait de pierre de jaspre et de cristal"). Джерела: Брюше, Гей, Годфруа, Хавард, Х'юге, Тоблер-Ломматч, фон Вартбург (Bruchet, Gay, Godefroy, Navard, Huguet, Tobler-Lommatzch, von Wartburg).

Назва цієї дошки, "tablier", припускає, що леді та джентльмени з вищих кіл Франції любили нарди більше, ніж шахи, як я щойно написав. Але чи маю я рацію? Я не наважуюсь стверджувати це з упевненістю.

Дещо про шашки. У Франції, як я стверджував у розділі 6, шашки були найпопулярнішою настільною грою. З того часу, як французи перейшли з лінійної дошки на шахову, найпізніше - у першій половині 14 століття, французи грали в шашки на дошці, зображеній на мал. 8.2.

Але якщо ця дошка використовувалася спеціально для гри в шашки, то чому мебляр та придворний секретар не назвали її "damier", шашкова дошка? Пояснення просте. Французька назва шашок на шахівниці, "dam(m)es", виникла в першій половині 14 століття (найпізніше), але назва "dam(me)e" для шашкової частини та назва "dam(m)ier" набагато пізніше (у 15 столітті⁶¹). З цієї причини ні мебляр у 1382 р., ні придворні секретарі у 1416 та 1420 роках могли записати назву функції "dam(m)ier".

⁶¹ [Stoep 2007 :14,113]

9. Головоломки

Головоломки для настільних ігор

Північна Італія, 13 століття: колекціонери головоломок двічі збирали головоломки для настільних ігор у рукописи: головоломки для шахів, головоломки для нард та головоломки для млина.

Перший рукопис був написаний Миколою де Ніколаї (Nicholas de Nicholae), його місце проживання невідоме. Він використав ім'я Bonus Socius і, отже, був членом академічного братства, як припустив Девід Парлетт⁶². У Ломбардії (Північно-Західна Італія) слово "socius" використовувалося саме професорами та лекторами у спілкуванні зі своїми колегами-викладачами, зазначив Гарольд Мюррей⁶³. Рукопис - перша половина 13 століття, за оцінкою Мюррея - був перекладений французькою мовою і часто копіювалася⁶⁴.

Більш пізній рукопис другої половини 13 століття⁶⁵, який мав набагато більшу кількість головоломок, ніж попередній рукопис⁶⁶, був написаний у Болоньї⁶⁷ і особливо часто копіювалася в Італії. Автор багато скопіював у свого попередника, але намагався це приховати, коли міг⁶⁸.

Мюррей⁶⁹ перевірів, скільки головоломок взято з арабської літератури і скільки їх європейського походження: трохи більше 25% були арабськими.

У 21 столітті розв'язування головоломок не є значним соціальним явищем, азарт Sudoku (Судоку - головоломка з числами; іноді судоку називають магічним квадратом) заворожує представників усіх соціальних верств. Чи було так само в середньовіччі (з приміткою, що рукописи були доступні лише вищим класам)?

Це можливо. Справді, укладач одного із середньовічних рукописів головоломок вибачався за головоломки до млина, оскільки у млин, за його словами, грають простолюдини⁷⁰, але це не завадило йому включити також і цей вид головоломок. Важливими були головоломки, а не соціальний статус.

Шашкові головоломки

Італійські манускрипти не містили головоломок для шашок. Перші шашкові головоломки з'явилися після середньовіччя: в іспанських шашкових книгах 16 століття. Шашки набагато давніші, ніж 16 століття; чому ж головоломки для шашок не були присутні в тих італійських рукописах головоломок?

Що ж, головоломки в іспанських шашках могли існувати завдяки зміні правил у 15 столітті. До зміни гравець міг вибирати: бити чи не бити, і за такого правила, коли взяття не обов'язкове, головоломка у шашках неможлива. У 15 столітті чийсь винахідливий розум у якійсь європейській країні придумав правило, яким користувалися шашисти навіть у 20 столітті, правило називалося "фук" ("huff"). Якщо гравець забував взяти шашку противника, останній знімав з дошки шашку (або дамку), яка повинна була бити, див. мал. 20.6.

Правило "фук" було не єдиним химерним звичаєм. У Франції, за словами Кверчетано (Quercetano 1722 р.), шашист, який програв партію, не пройшовши в дамки, дряпав нігтями нижню частину дошки, і якщо його противник дозволив йому взяти неправильний хід назад, то той, хто припустився помилки, повинен був поцілувати фігуру, про яку йде мова.

⁶² [2018:119]

⁶³ [1913:627]

⁶⁴ [Murray 1913:618]

⁶⁵ [Мюррей 1913:628]

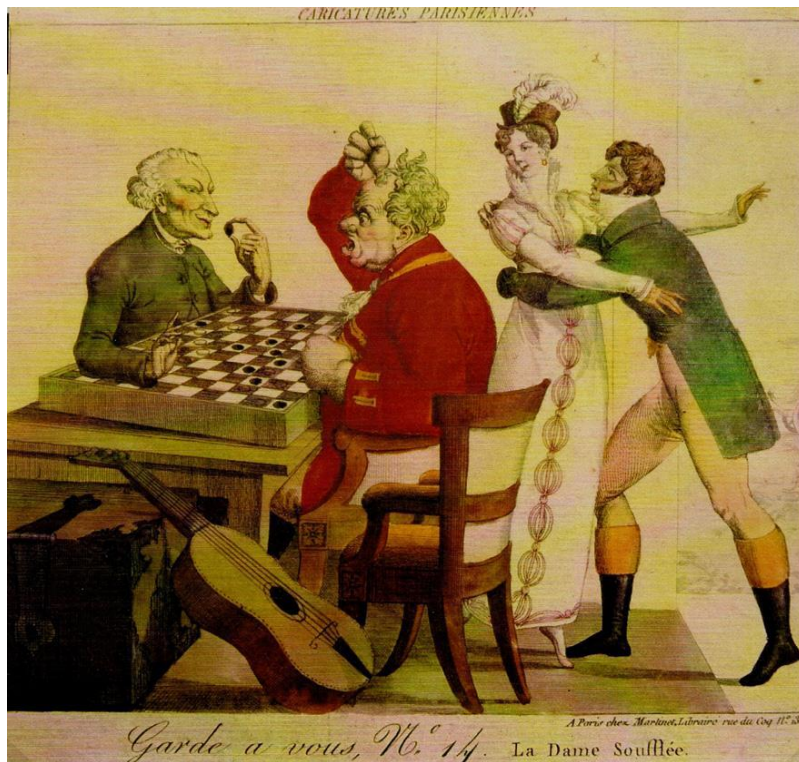
⁶⁶ [Мюррей 1913:619]

⁶⁷ [Fiske 1905:104]

⁶⁸ [Murray 1913: 618]

⁶⁹ [1913:648]

⁷⁰ [Murray 1913: 646]

□20.6

Французьке слово "dame" має два значення: "Шашкова фігура" (дамка) і також "Знатна дама", а слово "souffler" означає "взяти з собою" ("взяти собі").

Не слід думати: "дивні люди, ці шашисти", бо в Англії в 17 столітті шахіст мав поцілувати основу фігури, яку він побив не за правилами. Наскільки я знаю, шашкові головоломки на основі "фука" ніколи не існували, хоча в принципі вони були можливі. Укладачі шашкових головоломок, такі як іспанці у 16 столітті, застосовували правило: бити обов'язково. Схема: білі ефективними жертвами змушують чорних прийти до бажаної білими побудови, що дозволяє їм взяти всі, або майже всі чорні шашки за один чи два ходи. Якщо ж чорні не повинні бити, то тоді білим не вдасться привести чорних до програшної позиції.

Звідки я знаю, що "Фук" - це правило, яке виникло у 15 столітті? Як завжди: аналізуючи слова. Для історика настільних ігор світ слів - це золота копальня інформації!

"Фук" також використовувався у грі "rithmomachia", в яку грали в Європі між 11 і 17 століттями⁷¹. Чи можливо відповісти на питання: це "rithmomachia", важка гра для розумників, що вимагає великих розрахунків, дала правило "Фук" шашкам, або ж це шашки, гра для всіх, дала це правило для гри "rithmomachia"? Ні. Однак чи не розумно припустити, що більш популярна гра вплинула на менш популярну? "Фук" також був запозичений гравцями в млині (Іспанія, початок 17 ст.)⁷².

Про популярність

Американський історик шахів Віллард Фіске (Willard Fiske) вважав шахи, нарди та млин трьома найпопулярнішими середньовічними настільними іграми саме тому, що вони представлялися у вигляді головоломок.⁷³ Хитра справа: чи можна оцінити популярність настільної гри за кількістю публікацій? Я зосереджуся на книгах з шахів і шашок.

Француз П'єр Малле⁷⁴ зауважив у своїй книзі про шашки: "Тільки в Іспанії, Італії та Німеччині однаково популярні шахи та шашки, в інших країнах Європи шашки популярніші".

⁷¹ Див. опис у Cazaux & Knowton [2017:218] та Parlett [1999, 2018:336]

⁷² [Schädler & Calvo 2009: 303]

⁷³ [Fiske 1905: 128]

⁷⁴ [1668:271,276]

Ми не можемо ігнорувати його спостереження, тому що він досліджував різновиди шашок з кількох країн, наприклад, Туреччини, Італії та Іспанії, і також міг мати особисті контакти. Чи можемо ми отримати підтвердження з книг про шашки та шахи? Ні, за часів Малле не існувало ні німецьких, ні італійських шашкових книг. В Іспанії, з іншого боку, між 1500 та 1900 роками було опубліковано 21 книгу про шашки (включаючи три перевидання), тоді як про шахів – лише одну книгу. Чи правильно те, що Малле сказав про Іспанію, де шашки набагато популярніші, ніж шахи? Ось спостереження 1611, зроблене лексикографом Себастьяном де Коваррубасом: "В Іспанії всі знають гру в шашки". Нам це ні до чого, тому що, наприклад, в наші дні гру в шашки знає кожен голландець, але це не означає, що у моїй країні шашки користуються великою популярністю, це далеко не так. На мій погляд, книга з шахів або шашок — це не доказ популярності гри, а доказ того, що автор вважав гру серйозною. Все вказує на те, що я стверджуватиму в другій частині, що шахи були розвагою і предметом вивчення невеликих ізольованих груп. Серед таких груп були люди з достатком, і вони могли дозволити собі видати книгу про свою гру, бо для видання були потрібні значні кошти.

Мій висновок: ні рукописи про головоломки, ні книги з шашок, ні книги з шахів не можуть бути мірилом популярності.

Контекст

Копія збірки головоломок для настільних ігор з 14 століття спонукала Роберта Белла (Robert Bell), англійського фахівця з настільних ігор, зауважити: "млин досяг свого апогею в 14 столітті". Для цього твердження він послався на чудово ілюстрований північно-італійський манускрипт того часу, спеціально зроблений для двору, де ілюстратор намалював красиву діаграму млина⁷⁵. Мабуть, Белл вирішив, що це є доказом того, що ця гра важлива для придворних.

Маю зізнатися, я маю труднощі з міркуваннями Белла з другої причини. Він не досліджував, наскільки популярним, чи непопулярним, був млин в інші століття. Як тоді він може говорити, що гра була на піку популярності в 14 столітті? Це неможливо.

РОЗДІЛ 10

10. Ахілл та батьки-пілігрими

Чому назва шашок у Сполучених Штатах - чекерс ("checkers"), а у Великій Британії шашки ("draughts")? Відповідальність за це несуть Батьки-Пілігрими. Але про них пізніше, спочатку увага до Троянської війни.

Троянська війна

Давним-давно місто Троя контролювало рух кораблів через Дарданелли, протоку між Грецією та Туреччиною. Греки хотіли вільної торгівлі, і цілком очевидно, що вони зруйнували місто. Цей приклад активної економічної діяльності датується 12 століттям до нашої ери.

Про облогу Трої багато сказано у давньогрецьких міфах.. Гомер, що жив через чотири століття, підхопив цю історію і створив навколо неї сюжет у своїй "Іліаді", з грецькою Еленою, жінкою, оспіваною за її красу, в якості центральної фігури. Її викрав і відвіз до Трої герой Паріс. Греки вимагали її повернення. Паріс відмовився, після чого грецька армія під командуванням героїв, у тому числі Ахілла та Аякса, оточила Трою. Лише через десять років грецьким полководцям та їхнім людям вдалося взяти місто знаменитою хитрістю з конем (троянським конем). В оргії насильства греки замкнули ворогів у їхніх будинках та підпалили їх; кому вдалося врятуватися від вогню, було вбито.

⁷⁵ [1969: 94]

У період, який ми називаємо Ренесансом, освічені люди, можливо, з жахом дивилися на Середньовіччя, епоху аморальності та первісного насильства, настільки протилежну класичній цивілізації греків та римлян. Автори лицарських романів багато черпали з історій Гомера та його колег.

У найстаріших романах вони детально описували лицарів як кровавих вояків (наприклад проти мусульман), які завоювали Святу землю з її Святим містом Єрусалимом. Щоб перепочити, лицарі іноді грали або в нарди, або в шахи. У пізніших романах лицар обмінював дошку для нард на спілкування з дворянкою, з якою він розмовляв про одне та інше, і з якою він грав у шахи. Тут втручається читач: "Але ви стверджуєте, що шашки - велика гра Середньовіччя і що лицарі віддавали перевагу нардам, як ви це поясните?" Моя відповідь така: "Ми маємо справу з письменниками. Письменник вигадують".

Оточувати місто протягом десяти років - це дуже нудно. Щоб скоротити час, грецькі герої винаходили всілякі ігри, серед яких, за словами француза Бенуа де Сен-Мора (Benoit de Saint-More), були шахи, шашки та нарди⁷⁶. Близько 1450 р.(?) невідомий англієць адаптував цей роман під назвою "Історична розповідь про руйнування Трої".

Тут знову читач: "Неможливо. Греки зруйнували Трою в 12 столітті до нашої ери і шахи не можуть бути старшими за 6 століття нашої ери, тобто через 1800 років". Моя відповідь: "Ось що я маю на увазі: не можна використовувати романи як історичне джерело, вони недостовірні". Ще один доказ недостовірності я навів у розділі 2: автор "Сера Ферумбраса" представив наближених Чарльза Великого, що грають у шахи. Чарльз помер у 814 році, і, на думку істориків шахів, шахи ще не досягли Франції.⁷⁷

«Фук»

Англійська назва шашкової гри із вільним захопленням - "чекерс" ("checkers"). Автор "The gest hystoriale" забезпечив нас назвою нововведення "бити обов'язково" під загрозою покарання: шашки ("draughts"). Ми не знаємо, коли виникла ця назва, і скільки років шашкової гри з "Фуком". Історики, які в 19 столітті опублікували текст "The gest hystoriale", не змогли точно визначити коли був написан роман. Можливо у 15 столітті, можливо раніше. Коли у Сполученому Королівстві зник різновид шашок із вибором взяття, зникла й назва "чекерс". Але у Сполучених Штатах, в той час, як американці грають у цю гру з обов'язковим взяттям, шашкова гра називається "чекерс". Як це можливо? Через Батьків-Пілігримів!

Батьки-Пілігрими

З 1585 Англія відправляла кораблі в заморські території, щоб видобути сировину і створити новий ринок для англійських товарів. Сьогодні ці території лежать у межах США. Перша спроба не вдалася. В 1606 спроба була успішною: англійці оселилися на території, яку вони назвали Вірджинією (на честь своєї незаміжньої і, отже, незайманої королеви Єлизавети). Також були і третя експедиція, і четверта і таке інше.

Торгівля не була головною метою. Між 1630 і 1670 роками велика кількість англійців залишила рідну країну - у червні 1630 чотирнадцять кораблів відплили з портів Брістоля, Плімута і Саутгемптон, щоб знайти релігійну свободу. Ми називаємо їх пуританами.

Пробним каменем у суспільстві англійських пуритан була Біблія. Бог був у центрі, кожна хвилина дня мала бути присвячена Йому. З цією метою пуритани намагалися викреслити все, що могло відвернути людський розум від служіння Йому, як, наприклад, театр та мистецтво. Вони ненавиділи Римо-католицьку церкву з її культом Марії та когортами святих, що призвело їх до конфлікту з Англіканською церквою, яка не дуже відрізнялась від католицької. І вони не ладнали з усіма своїми співвітчизниками у спробах тих провести всю неділю в молитвах і спалити у вогнищі свої картини та малюнки, дошки для нард, гральні карти та кістки.

⁷⁶ ["Роман про Трою" біля 1165]

⁷⁷ Див. про це у Richard Eales [1985:39-41].

Пуритани ворогували не тільки з церковною владою. Світська влада також мала труднощі і з членами групи, які постійно закликали закривати театри, хотіли перекваліфікувати артистів у чесних теслярів і м'ясників і голосно протестували проти будь-якої діяльності, здатної порушити їхнє недільне святилище. Очі пуритан були настільки звернені до Бога, що не залишали місця для людей, які не поділяли їхню думку, тим самим не навчаючись розглядати іншу точку зору.

Для цієї групи християн Батьки-Пілігрими служили зразком. Вони відчували себе вигнаними своїми англійськими співвітчизниками, усіма язичниками, які відкинули Божу любов. На початку 17 століття вони поїхали у вигнання до Нідерландів.

Нідерландське суспільство, втім, не сильно відрізнялося від англійського, там теж мало сприймали єдино можливу віру, хоча були й такі віруючі (сьогодні ми називаємо їх церковно-реформатськими пієтистами), які поділяли їхні уявлення про організацію суспільства.

У 1620 році Батьки-Пілігрими, економічне становище яких було не дуже райдужним, залишили Нідерланди, щоб побудувати у Новому Світі суспільство, яке вони могли б організувати так, як Бог вимагав від людини, або, іншими словами, заснувати Царство Боже на землі. Це був намір, який у наш час можна порівняти із закликом до створення халіфату.

Близькі цінності

У 1660-х роках деякі парижани грали в шашки з вибором взяттям, через два з половиною століття після того, як їхні попередники запровадили "Фук" (див. розділ 9). Англійські пуритани трималися звичного, відмовлялися від усього нового, сучасного. Вони грали у свої звичні шашки з вибором взяття, мало ймовірно, що вони прийняли б "Фук". Вони перенесли різновид шашкової гри, що називається "чекерс", на інший бік Атлантики. Коли у себе на батьківщині гравці у шашки зробили перехід на "Фук", різновид із обов'язковим взяттям віджив свій вік, а разом з ним і назва "чекерс". В американських англійських шашках збереглася назва "чекерс", навіть коли обов'язкове взяття було скасовано.

І з цієї причини шашкова гра в європейській англійській називається "шашки" ("draughts"), а в американській англійській - "чекерс" ("checkers").

Контекст

Не тільки Батьки-Пілігрими трималися за старий знайомий різновид шашок, те саме сталося і у Франції. Було два моменти.

Перший момент. Спочатку шашисти грали під ім'ям "merelles" на розлиненій дощці. У першій половині 14 століття вони перенесли гру на шахівниці. Шашки на шахівниці отримали назву "dam(m)es", але назва гри "merelles" зберегла своє значення шашки до 17 століття (розділ 7).

Другий момент. У 15 столітті шашисти запровадили нове правило "Фук". Протягом століть у новий різновид із правилом "Фук" і старий різновид із необов'язковим взяттям грали разом. У своїй сатирі "La vie estimable du grand Gargantua, père de Pantagruel" (1532) Франсуа Рабле (François Rabelais) об'єднав список ігор⁷⁸. Він згадав дві різні назви шашок, а саме "dames" та "forçat", "variant forces".

Франсуа Рабле (François Rabelais, ± 1494 - 1553)

Назва "forçat" використовувалася в англійській мові, як примусово англійзована версія до "perforce" у "Французькому саду для прогулянок англійських леді та джентльменів" (1605), підручнику французької мови, написаному Пітером Еронделлом.⁷⁹ Еронделл згадав три назви для шашкової гри: шапки (draughts), примусові (perforce) та приємні (pleasant).⁸⁰ Шашки (Draughts) - це основна назва, примусові та приємні – подваріанти.

У монолозі Даніеля Мартіна (1642 р.) двоє гравців у шашки домовляються про правила. Більш сильний гравець приймає умову, яку просить слабший гравець: "Дайте мені фору" ("Donnez moi de l'avantage"). Більш сильний гравець погоджується: "Одну шашку, якщо ще одну - то це вже буде занадто" ("Un pion, encor est-ce trop"). Вони погоджуються на гру "à toute rigueur", тобто за найсуворішими правилами. Угода має два наслідки: вони грають за правилом "dame touchée dame jouée", "зворушив шашку - ходи нею", і ви програєте, якщо діє "Фук". Сталося так, що сильніший гравець забуває про свою дамку, і гра закінчена. Потім він пропонує зіграти у "піддавки" ("Qui perd gagne"), мета якої полягає в тому, щоб першим втратити всі свої шашки або втратити більше, ніж інший, в кінці гри.

⁷⁸ Наприклад, цитований Жаном-Мішелем Мелем [Jean-Michel Mehl 1990: 493-5]

⁷⁹ Peter Erondell; також Jeanneret & Depaulis 1999:18

⁸⁰ [Stoep 2007: 119]

Шашки з необов'язковим взяттям жили довго, у 17 столітті француз П'єр Малле бурчав на співвітчизників, які грали гру за цим правилом: "Дитяча гра"⁸¹. У його очах пирхання було занадто обмеженим, він хотів узяти на себе повну відповідальність. Повне зобов'язання взяття було запроваджено лише наприкінці 19 століття, під час зустрічей між французькими та голландськими гравцями. Англія перейшла на повне обов'язкове взяття у 20 столітті.

Контраст із великою шаховою реформацією другої половини 15 століття вражаючий: по всій Європі шахісти досить швидко перейшли на нову гру. Якби в середньовічній Європі велика кількість людей з ентузіазмом грала в шахи, цей сценарій був би малоімовірний. Іншими словами, шахи не могли бути грою з глибоким соціальним корінням.

РОЗДІЛ 11

11. Начальник

Мистецтво та література

Загальне переконання нашого часу: великою настільною грою Середньовіччя були шахи. Ідея стара; ми перейняли його у другій половині 19 століття у перших поколінь істориків шахів. Особливо вони ґрунтувалися на домінуючому становищі, яке шахи займали у середньовічному мистецтві та літературі.

Моє дослідження середньовічних настільних ігор за назвами ігор та за ігровим матеріалом дало прямо протилежні результати. У Франції великою грою були шашки (розділ 7), і дворяни, і дворянки, ймовірно, віддавали перевагу нардам (розділ 8). У 14 столітті в Англії шашки також були значно вагомішою грою, ніж шахи (розділ 1).

Ілюстрації в цій книзі покликані підкріпити текст, пожартувати над результатами моїх досліджень і довести, наскільки вони несерйозні, тому що середньовічні художники здебільшого зображали чоловіків, що грають у шахи, а іноді й їхніх дам, що підсувають стілець для затишної гри. Фотографії людей, що грають у шашки, які були дуже популярні, згідно з моїми дослідженнями, майже повністю відсутні.

Однак багато мініатюр були ілюстраціями до вигаданих історій про лицарів, або, іншими словами, до художньої літератури. А щодо художньої літератури, то я ставлю питання: 19 століття ще не дозріло до розуміння відносин між літературою та дійсністю.

□11.1

Обкладинка французького сентиментального роману з назвою "Кохання грає у шашки"

⁸¹ [1668:324]

Щоб уникнути непорозуміння: я згоден із твердженням Пола Міллімана⁸² про те, що шахові пасажі можуть посприяти нашому розумінню середньовічної культури.

Література та реальність

У 20 столітті з'явився науковий підхід до літератури. Дослідники порушили питання про стик соціології та історичних досліджень. "Чи можна, - питали вони, - використовувати художню літературу для пояснення соціальних явищ?". Це було дослідження відносин між літературою та реальністю. Найбільш конкретно соціологи запитували: чи годиться художня література нашого часу як джерело для соціології? Історики питали: "Література давно минулих днів, наприклад середньовіччя, чи годиться вона як історичне джерело"?

Відповідь літературознавця була нюансована: доречність підпорядкована жанру. Зазвичай, стереотипний жанр не підходить. Я входжу до поняття стереотипу.

Стереотипна література

У Нідерландах щомісяця два види романів розходяться як гарячі пиріжки: сентиментальний роман, дія одного відбувається у замку, а дія іншого у лікарні. Обидва види походять від трафарету, повторюваного візерунка, що лежить в його основі схеми з незмінними інгредієнтами, що призводить до однієї і тієї ж історії, але з конкретними елементами, що змінюються. Я поясню це прикладом.

У голландському романі-замку головний герой чоловічої статі може носити титул зброєносця, барона і т.і., може жити у руїнах хатинки у дрімучому лісі, або в сучасному замиському будинку неподалік великого міста і так далі. У чоловіка можуть бути труднощі зі своєю розгніваною колишньою, або з кредиторами, але він незмінно закохується в симпатичну і сором'язливу дівчину зі скромного середовища і одружується з нею після того, як будуть усунені всі перешкоди.

Центральним персонажем лікарняного роману є лікар-педіатр, чи кардіохірург, чи завідувач операційної у районній лікарні, приватному медпункті чи міській поліклініці, жінка - молода медсестра. Вони закохуються, їм доводиться долати труднощі, але, зрештою, можуть з полегшенням обійняти одне одного.

Лицарський роман

Подібно до сентиментального роману, лицарський роман — це розробка прихованої схеми. У найдавнішому типі, чоловічому жанрі, на поверхню виходить феодалський устрій. Лицар займає замок, володіє землею, але справжнім власником замку та землі є його сюзерен, імператор, наприклад Чарльз Великий. Йому підкоряються лицарі. На його службі вони вирушають на пошуки пригод та небезпек. Вони переправляють свого коня через річку на інший берег, напувають його з струмка, знаходяться наготові та грають у нарди та в шахи. Це, здебільшого, розказано поетом в одному короткому вірші. Тридцять оповідань про нарди і лицарів, що грають у шахи, - це одна розповідь, розказана тридцять разів.

У пізнішому лицарському романі, що виник у середині 12 століття, монарх - людина миролюбна. Розглянемо короля Артура та його лицарів Круглого Столу, символу рівності. Разом з лицарями Артур намагається збудувати суспільство, в якому панує справедливість. Але зло, втілене в його позашлюбному синові Мордреді, виявиться сильнішим.

У цьому типу роману жінка, дама, виходить на перший план, а любов, часто платонічна, отримує домінуючу роль. Знать створила комплекс нових умовностей, найвидатнішим об'єктом яких була жінка, що стала об'єктом лицарського служіння, принаймні у літературі. Жінка нашого часу, яка піддається домаганням з боку чоловіків, розплакалася би від безсилля, якби її перенесли до Парижа 1350 року. А в лицарському романі жінка перетворилася на образ майже чудової чистоти та краси, щедро оспіваний поетом, образ, що приваблює молодих лицарів, як квітка, що приваблює бджіл.

⁸² [Paul Milliman 2012:63, 65-6]

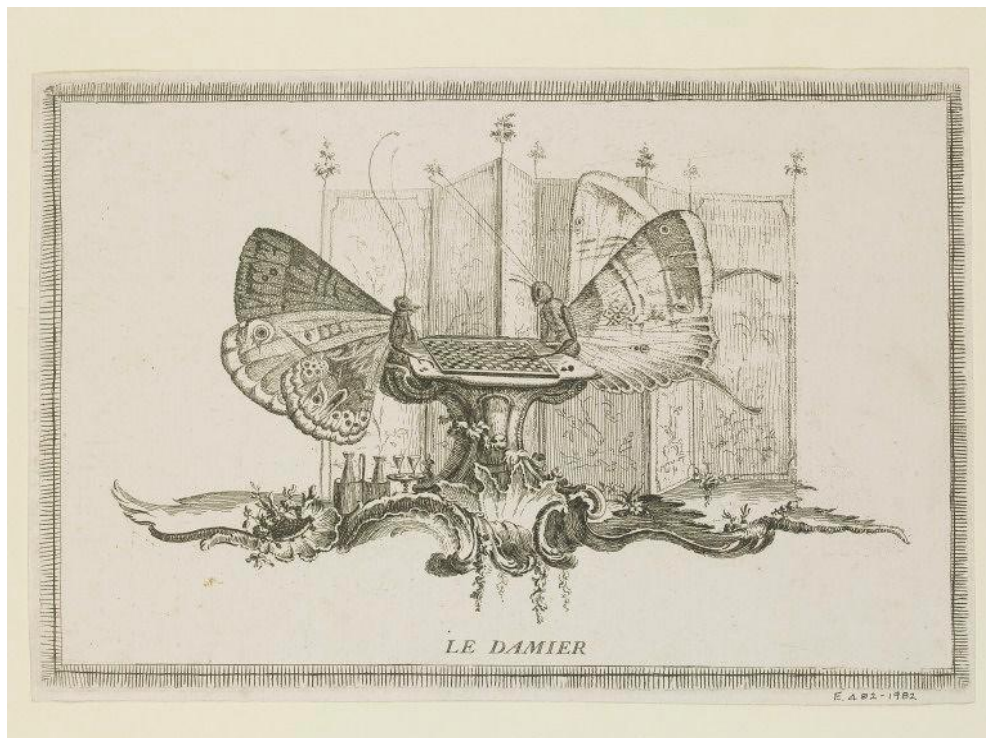
І так, це іноді перетворювалося на любовні стосунки. Як у романах про Артура, де заборонені стосунки друга Артура та товариша по боротьбі за найкращий світ Ланселота з дружиною Артура Гвіневрою створюють стриману напругу: якщо Артур покаже, що знає про це, він втратить обох.

У цьому типі романів нарди відійшли на другий план. Письменники висувають шахи на перший план; шахи є приводом зустрічі чоловіка і жінки в тихій кімнаті або серед запашних троянд у саду замку. Тими днями суверен має менше сили. Лицар шукає пригод вже не службі у суверена, а на службі у коханої жінки. Крім цього, однак, у зовнішньому світі незвідане спокушало.

Ми знову стикаємося із суттєвою різницею в оцінках між літературним письменником наших днів та середньовічним письменником. Оскільки з нашого сучасника насміхаються, якщо він повторює вдалу сцену колеги, у Середньовіччі таке повторення є нормою. Шахи часто використовуються як привід закоханої пари усамітнитися. "Це добре, - міркував середньовічний письменник, почувши цю метафору, - я збираюся використовувати її". З часом зустріч змінювалася, і з розвитком нарративних інструментів вона розширювалася і прикрашалася, але суть залишалася тією ж самою, тобто стереотипною. Повторена тридцять разів історія про двох закоханих, які усамітнюються з шахівницею та фігурами, - це одна історія. І цього недостатньо для твердження, що в середні віки шахи були популярною грою.

Тому лицарські романи неспроможні служити джерелом відповіді на питання, якій настільній гри наші середньовічні предки віддавали перевагу.

Нотатка про ту ароматну троянду та гру в шахи. У найулюбленішому середньовічному романі 13 століття, французькому "Романі про троянду" Жана де Менга (Jean de Meung) та Гійома де Лоріса (Guillaume de Lorris), шахи грають свою роль, але набагато більшу роль відіграє кохання. Молодий лицар закохується в запашну троянду у замковому саду. У шляхетному варіанті я говорю, що ця троянда - символ жінки, у менш шляхетному - що троянда це символ її дітородного органу. Середньовіччя не знало святенництва: французьке слово "ханжа" означало "хоробрий". До речі, про святенництво: у саду з тими ароматними трояндами росло дерево з пенісами; юна діва любила ходити туди з кошиком, щоб їх збирати.

□11.5

Шарль Жермен де Сен-Обен (Charles Germain de Saint-Aubin, 1721-1786), біля 1756 р.
(Характер малюнку натякає, що це пародія на естамп німецького рококо)

Середньовічна алегорія

Алегорія - другий середньовічний жанр, у якому письменник відводив шахам чільну роль.

Людина Нового Часу (після 1500 року) така ж релігійна, як і середньовічна людина, але має іншу перспективу. Кредо Нового Часу - "Живи моментом!", насолоджуйся кожним подарованим тобі днем - суперечить середньовічному переконанню, що земне життя - це лише транзитна ланка до справжнього життя у вічності на небесах. Безліч небезпек загрожує людині на його шляху до воріт, що ведуть до раю. Гра в кістки та настільні ігри з кістками, у вигляді нард та млина, можуть перегородити йому шлях до вічної радості; деякі духовні наставники вважали небезпекою навіть шахи та шашки. Яка велика була ментальна дистанція між цими застереженнями та кредо 16 століття Нового Часу - "Живи моментом"!

Загроза того, що Бог відмовить у в'їзді в свою Імперію, стосується кожної людини, від жебрака та повії до короля та герцогині. Письменники жанру, який прагне утримати людину від помилок, часто повертаються до алегорії шахівниці та її фігур. Шахова дошка уособлює землю, уособлює життя, фігури представляють людей усіх рангів та життєвих позицій. Але наприкінці гри рука гравця збирає всі шматочки разом і кладе в один темний мішок; кінець життя королів такий самий, як і смерть простого піхотинця (пішака). Прекрасна метафора, що мимохідь закликала громадськість, представників вищих верств суспільства, до смиренності та співчуття до жебраків.

Я повторюю: середньовічний письменник не посоромився включити метафору колеги, яка базується на шахах, у власний твір. Тому не можна складати ці метафори і робити висновок: "У середньовічній літературі є двісті згадок про шахи, ось наскільки популярною мала бути ця гра". Середньовічний письменник не цінує оригінальності, на відміну від нашого часу. Хтось колись провів захоплююче порівняння суспільства з його соціальними розрядами та шахами. Інші копіювали, прикрашали, але повторюване тридцять разів те саме порівняння - це одне порівняння.

Зниклі шахісти

Людина 16 століття акцентувала не на цінності життя після життя на землі, а на цінності життя як зараз, так і в майбутньому. Застереження священика вести спосіб життя, що не загороджує вхід у небесну браму, дану в оповіданні, центральним порівнянням якого були шахи, не дійшло до вух людини 16 століття. Жанр зник. Сюжет лицарської романтики продовжував жити у так званих "бульварних романах", розквіт яких посідає період із 1474 по 1540 рік, тобто у книгах, що написані не віршами, а прозою, шахи в них були геть відсутні.

Зверніть увагу: у 16 столітті два середньовічні жанри, в яких шахи грали роль, зникли.

Шахіст, який любить свою гру, не кидає її з віком, натовпи пенсіонерів йдуть за своїми чемпіонами під час турніру чи грають свої партії у сусідній кімнаті. Середньовічна людина була в захваті від шахів, запевняли нас шахові історики 19 століття, а їхні наступники повторювали це твердження знов і знов. Але як тільки починається XVI століття, всі ці шахісти випаровуються в повітря, зникають.

Здавалося б, це зовнішній збіг, що кидається у вічі: шахісти були поглинені часом разом із двома жанрами, у яких шахи грали свою роль.

Але це не збіг, а результат аналізу слів: у середні віки шахи були далеко не популярними. Середньовічна література створила образ, що не відповідає дійсності. Я докорінно не згоден з Робіном О'Брайаном (Robin O'Bryan), який переконаний, що популярність шахів "відбилась у потоці лицарських романів, віршів та моралістичних трактатів"⁸³. Іншим прикладом є Альбрехт Классен (Albrecht Classen), який помітив, що дещо завуальована шахова метафора у творі німецького поета Вальтера фон дер Фогельвейде (Walther von der Vogelweide), написаному близько 1200 р., була добре зрозуміла придворною публікою, і це означає, що сама гра, очевидно, користувалася значною популярністю⁸⁴.

⁸³ [2019:25]

⁸⁴ [2012:28-9]

Шахи та мудрість

Найстаріший лицарський роман, що дійшов до нас, називається "Пісня Ролана". Він написаний, можливо, якимось Турольдом, французом, у 11 столітті. Він описав картину з настільною грою, у яку грають лицарі: "нард", гра, якою розважалася більшість компанії, "шахи" ("eschecs") - це була гра для старших і, отже, мудріших лицарів: 1. 111 "Вони грали в нарди для власного задоволення, старші та навчені люди грали в шахи". Іноді в минулому короля зображували граючим у шахи, щоб підкреслити його мудрість. Чи не цей роман відповідальний за цю ідею?

І в новий час - з початку 20-го століття, можливо, трохи раніше - шахи є символом мудрості, що нині розуміється як розум, кмітливості. Це поняття не є продовженням середньовічної думки, а виникло вдруге (див. розділ другий).

РОЗДІЛ 12

12. Автор пісень

Нарди, шахи, шашки, млин - по крихтах прояснюється становище цих чотирьох настільних ігор у середньовічній культурі Заходу. Як щодо становища в Іспанії?

Наприкінці 13 століття чотири настільні ігри були описані в іспанському рукописі, складеному для іспанського короля Альфонсо X, двір якого знаходився в Севільї. Місто Севілья є столицею провінції Севілья, поряд із сімома іншими провінціями, що утворюють Андалусію, південну частину Іспанії.

На початку 9 століття, наскільки я пам'ятаю, Іспанія разом з Португалією і частинами Італії була завойована маврами. У двох відношеннях маври відрізнялися від мешканців захоплених територій: вони сповідували іншу релігію, іслам, і представляли іншу культуру, арабську.

Християнські королі Європи бачили, що їхня сила та їхня віра перебувають під загрозою, що, наприклад, виявилось в організованих ними хрестових походах. Безпосередньою причиною було завоювання Палестини, Святої Землі та її столиці Єрусалиму арабськими племенами.

В Андалусії маври протрималися до кінця 15 століття: у 1492 році впала Гранада, остання мавританська фортеця. Раніше король Фердинанд III завойовував великі володіння маврів. 1248 року він захопив Севілью, яку проголосив столицею свого королівства. Альфонсо X був його сином.

Король Альфонсо

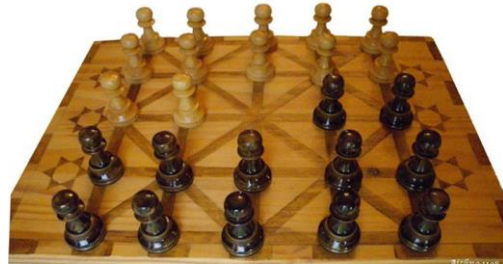
Альфонсо X (1221-1284), король Кастилії і Леона з 1252 по 1284, уособлював все, чого не було у його батька. Син був не благочестивим християнином, який бажав знищити ворогів єдиної істинної віри, а людиною, яка прагне мирного суспільства.

Крім того, що він був королем, а, можливо, і перш за все, він був вченим, який відкрив свій двір для арабських, єврейських та іспанських вчених у кількох галузях науки. Юристи, наприклад, звели воедино розрізнені закони, а історики написали історію світу (відповідно до середньовічного мислення, взявши за відправну точку Створення світу) та історію Іспанії. Сам Альфонсо дуже цікавився астрономією; він запропонував астрономам зібрати разом грецькі та арабські дослідження зірок та планет.

Крім короля та вченого Альфонсо був автором пісень; понад 400 його пісень збереглися у трьох мініатюрах, ілюстрованих рукописах.

Книга ігор

Те, що Альфонсо зробив із законами та астрономією, він повторив у сфері розваг: він доручив скласти карту ігор, які були відомі при його дворі та в його час. Рукопис, написаний іспанською мовою, був закінчений у 1283–1284 роках.

□12.1

З манускрипту Альфонсо: початкова позиція на лінійній дошці

Якщо не сам король служив меценатом мистецтва, підтримував художників, то відповідальний придворний чиновник мав найняти художників з боку, щоб намалювати десятки прекрасних мініатюр, що збагачують рукопис, можливо також клерків, щоб описати правила: ігри в кістки, настільні ігри та астрономічні ігри.⁸⁵ Андалузці грали в ті ж настільні ігри, що й люди на Заході, серед яких був квартет: нарди, шахи, шашки та млин.

Короткий коментар: на думку істориків настільних ігор, мені не варто визначати конкретну гру як шашки, але чи описував рукопис гру з деякими особливостями шашок, яку грають без просування? На мою думку, в рукописі описувалися шашки (див. розділ 14).

Ще один невеликий коментар: киданню кісток приділяється досить багато уваги як у картинках (дванадцять мініатюр), так і в тексті.

Арабський вплив

Зосередившись на настільних іграх, я бачу в рукописі три особливості, що відрізняються, наприклад, від культури французьких настільних ігор.

По-перше, шашки та млин носять назву, якої, наскільки я знаю, не було в жодній іншій європейській мові. Я повернуся до цього у розділі 15.

По-друге. Придворні грають витягнутими фігурами, (див. мал. 12.1). У Контексті я зупинюся на середньовічній ігровій частині докладніше.

По-третє. У низці арабських шахових рукописів були мініатюри, у яких зображені гравці зображали історичних особистостей. Це ж відродилося в рукописі Альфонсо: у ньому також були зображені сам Альфонсо та члени його сім'ї⁸⁶.

Арабський вплив?

По-четверте (?) Більшість рукописи присвячена шаховим задачам та задачам у нарди, але переважна більшість - це шахові задачі. На ефект великої популярності шахів в арабській культурі посилається Schädler en Calvo⁸⁷, посилаючись на публікації Е. Ліві-Провансаля (E. Lévi-Provençal 1953) та Р. Аріє (R. Arié 1973).

Це можливо, але впевненості нема. У двох італійських рукописах про головоломки 13 століття шахові головоломки були також надмірно представлені (розділ 9), тоді як шахи в країнах на північ від Іспанії були менш популярні, ніж, наприклад, нарди (див. розділ 8). Французькі королі та герцоги, які користувалися такою ж самою повагою, як і король Альфонсо, грали в шахи та в нарди на одній двосторонній ігровій дошці. Проте червонодеревник ніколи не брав платню за шахівницю, а клерки ніколи не реєстрували цю дошку як шахівницю. Італійські колекціонери мали в своєму розпорядженні більшу кількість шахових головоломок і меншу кількість головоломок у нарди та млин, цим пояснюється кількісна різниця. Таким чином, ми можемо пояснити надмірну кількість шахових головоломок у рукописі Альфонсо: багато шахових задач було взято з попередньої шахової літератури⁸⁸.

⁸⁵ Див. публікацію Ульріха Шедлера (Ulrich Schädler) та Рікардо Кальво (Ricardo Calvo), 2009 р.

⁸⁶ [Schädler & Calvo 2009: 35-42]

⁸⁷ [2009:35]

⁸⁸ [Schädler & Calvo 2009:44]

По-п'яте (?). На відміну від італійських рукописів про головоломки, Альфонсо не має головоломок до млина. Італійські колекціонери вибачалися перед високопоставленими покупцями їх рукописів, чоловіками і жінками: млин - гра для простих людей (розділ 9). В Іспанії млин, здається, був таким же популярним, як, наприклад, у Франції. Маріса Уберті (Marisa Uberti) наводить на своєму сайті 42 згадки про дошку для млина на іспанській землі. Всі вони зосереджені в Галісії, на північному заході Іспанії, зі столицею в Сантьяго-де-Компостела; в Андалусії згадуються лише деякі. Мені здається, що надто ризиковано робити з цього висновки. Група захоплених археологів-аматорів у певному регіоні може змінити ситуацію. Також Schädler та Calvo⁸⁹ вказують на велику популярність млина, їх джерело С. Wagneur, 1995.

Чому італійці використовували головоломки у млині, а іспанці – ні? Тому, що не було андалузських упорядників головоломок у млині? Чи млин був надто звичайним, щоб приділяти особливу увагу цій грі в рукописі для короля? Гравці трьох мініатюр про млин у рукописі не носять довгі сукні шахістів. Гравці у млин на мал. 12.4. - списаноці.

□12.4

З манускрипта Альфонсо

Шашкові головоломки

Наприкінці 13 століття шашкових головоломок ще не існувало (розділ 9). У середньовічній Іспанії шашки, мабуть, були популярною грою, але рукопис Альфонсо містить лише одну мініатюру. Розслідування написів на лінійній шашковій дошці в Іспанії дало 102 збіги, розкиданих по всій Іспанії, включаючи Андалусію⁹⁰. Однак вони значною мірою розкидані по віках.

І ще дещо. Припускаю, що між кінцем 13 століття і кінцем 15 століття лежать два століття, і за цей час могли б відбутися революції у двох настільних іграх. Але саме в постсередньовічній Іспанії книг з шашок було надруковано набагато більше, ніж книг з шахів, що вказує на набагато серйозніший інтерес до шашок, ніж до шахів. Крім того, шашки, схоже, відіграли вирішальну роль у модернізації іспанських шахів у пізньому середньовіччі: доміантною грою були шашки, за ними йшли шахи (розділ 13).

⁸⁹ [2009:299]

⁹⁰ [Westerveld 2014: 346-9, Westerveld 2015: 197]

Частина манускрипту Альфонсо, присвячена іграм в алькерк (включаючи млин), починається наступним зауваженням: "Алькерк з фігурами 2x12 - найважливіша з цих ігор"⁹¹. Чи вона важлива через своє соціальне становище? Чи важливість тут означає щось на зразок: ми спочатку розглядаємо лінійні шашки, бо в них грає найбільшу кількість фігур? Звідси ми спускаємося через гру "лисиця та гуси"⁹² і млин 2x9, до меншого млина 2x3.

Три мініатюри морріса мають рамку. По кутах герби Кастилії (замок) та Леона (лев), як і в ряді шахових завдань, наприклад № 57 і 58⁹³. Рамка лінійних шашок має хрест у чотирьох кутах як єдина мініатюра в рукописі. Чи має це значення?

Двоє глядачів несуть лук у руці. Але він не може ставитись до лучників; у довгих шатах і у великих капелюхах не можна йти в авангарді армії, у ті часи це було небезпечно завдання лучника.

Чи могли лучник і лук мати символічне значення? У християнському культі, до Середньовіччя та в Середньовіччі, шашкова дошка з підкладкою мала (разом із дошкою для млина) символічне (релігійне) значення (див. розділ 17). Лук був символом зв'язку між небом і землею⁹⁴. Чи проникає ця символічна функція в рукописі суто арабського характеру? І чи не для цього мініатюрист намалював по кутах хрест, християнський символ?

Імовірно символічне значення не пояснює одяг шашкістів. Одяг справляє скромне враження, гравці не схильні до розкоші. Чи є вони вченими, чи ця думка заходить надто далеко? Мені дозволено запитати про це, тому що на одній із фресок в ігровій кімнаті замку Арко Данте Аліг'єрі (?) пояснює становище на дошці двом дівчатам (розділ 8).

Контекст

Англійський переклад рукопису Альфонсо див. Sonja Mussert 2003 (Інтернет), німецький переклад Schädler & Calvo 2009.

Ігрова фігурка, а до них греків, була круглою, мала плоску основу та злегка вигнуту вершину. У серцевині Німеччини археологи знайшли римські гральні фігурки, які могли бути ввезені як предмети розкоші не пізніше III століття нашої ери⁹⁵.

Арабські ігрові фігури мали і мають різноманітні форми. Фігури, розкопані на територіях, що колись перебували під грецьким та римським впливом, які не є круглими та плоскими, прийшли з Єгипту чи Близького Сходу⁹⁶. Тому фішки у формі пішаків з гри "alquerque de doze" (мал.12.1) є арабськими.

На Близькому Сході і дотепер грають витягнутими фігурами. "В Йорданії гравець повинен пам'ятати, яка фігура(и) просувається", - сказав Султан Ратраут (Sultan Ratrout), шашкист з Йорданії. "І в Лівані теж. Декому це не подобається", додав він. Вони позначають дамку, кладучи фігуру на бік.

Іспанець, для якого шашки були більше, ніж приємним проведенням часу, грав у шашки з двома різними вертикальними фігурами, як на гравюрі з шашкової книги, написаної Джозефом Карлосом Гарсесом (Joseph Carlos Garcez 1684). Гарсез посилено займався шашками, складаючи ендшпілі з простими та дамками. Композиція вимагає багато розуму. Це може бути поясненням маленьких фігур у формі пішака і більших фігур, як слон, у шахах.

Усі ці прямі фігури Гарсеса видають арабський вплив. Вони посилюють мій сумнів щодо цінності кількісної аргументації: у манускрипті Альфонсо найбільше уваги приділялося шахам, і тому в Андалусії це була найбільша гра. Після 1500 року стало набагато більше іспанців, які вважають шашки грою, що заслуговує на більш ретельного вивчення, ніж шахи. Я можу припустити, що для цієї переваги мало бути живильне середовище.

⁹¹ [Schädler & Calvo 2009: 291]

⁹² 2x12, 2x11 або 2x10 штук, див. опис Parlett 2018:188

⁹³ [Schädler & Calvo 2009:34]

⁹⁴ [Cirlot 1962: 264]

⁹⁵ [Hoops 1911-9, Brettspiel]

⁹⁶ [Laser 1987: 126]

Schädler & Calvo⁹⁷ та Scholten⁹⁸ посилаються на Петруса Альфонсі (Petrus Alphonsi), лікаря з юридичною освітою при дворі Альфонсо II Арагонського (12 ст), який згадав сім навичок молодій людині (іспанця), лицар повинен освоїти: верхову їзду, плавання, полювання з луком, боротьбу, полювання, твір віршів та гру в шахи. Це ідеал. Який християнин посміє сказати, що він ніколи не порушував Десять заповідей? Чи це були особисті ідеали лікаря, двору Альфонса або європейської лицарської культури загалом?

РОЗДІЛ 13

13. Корова, що втекла

Образне мовлення

Люди часто використовують образну мову, метафори, які, до речі, важко перекладаються: "Кіт з дому - миші в танок". Сусід, повертаючись додому з легкоатлетичних змагань, захоплено розповідає: "Коли спортсмен побив рекорд на 1500 метрів, стадіон заволав". Сусідка: "Корова втекла з пасовища, все село було переполошено".

Це два приклади зміни значення "місце" на "те, що знаходиться на цьому місці". Сусід створив образ після того, як він перестав відчувати себе індивідуальністю, а став єдиним цілим з масою, що захоплено кричала, а сусідка – тому, що всюди стікалися захоплено жестикулюючі жителі села.

Інший образ викликається поетичним виразом "Берег хмар", колись вигаданий поетом (чи поетесою). Для нього асоціації є (або можуть бути) суттю його мистецтва. Звичайно, людина, яка написала "Берег хмар", медитувала, коли милувалася хмарним небом, але образ виник у ньому миттєво.

"Берег хмар" ("Cloud-bank").

В англійській мові є декілька значень слова "bank", одне з яких - заклад зберігання грошей, а інше - "предмет, на якому сидять". Просте питання: чи є банк для хмар новим значенням слова банк у фінансовому чи меблевому значенні? Природно розширення другого значення: ми пов'язуємо утворення хмар із берегом, де ми сидимо.

Рекорд у легкій атлетиці, корова, що втекла, та хмарність - все це стосується шахової королеви (ферзя). Три зображення дозволяють мені пояснити походження іспанського імені "dama" для шахової королеви (ферзя) у нешовіністичному пізньому середньовіччі. Трохи пізніше - докладніше про той час, такий дружній до жінок; спочатку подивимося на Близький Схід.

Мужній Близький Схід

Шахи прийшли до Європи з іншого світу, з іншим способом мислення: з арабським мисленням. Шахіст бореться зі своїм противником армією під командуванням короля. В армії нашого часу є головнокомандувач. Він приймає рішення, завжди порадившись із групою стратегів, радників. У шахах цей східний король був головнокомандувачем. Поруч із ним шахісти Сходу поставили радника.

У середньовічній Європі ім'я радника було "ferzia" - "ферзь" (або його варіанти). Гарольд Мюррей⁹⁹ відзначив це ім'я: воно використовувалося у 17 столітті. Назва "ферзь" особливо використовувалася в рукописах і книгах про шахів як про гру, про те, як у неї грати.

Декілька фігур у середньовічних шахах представляли чоловіків-воїнів. Зауважимо: постать англійською, звана *лицарем*, у Голландії сприймається як *кінь*, у Німеччині — як *кінь*, або *стрибун*, а Франції - як *кавалерист*.

⁹⁷ [2009:29-30]

⁹⁸ [1999:17]

⁹⁹ [1913:423]

Мужність, войовничість також є важливою характеристикою колишнього лицарського роману, що зародився у Франції в 11 столітті. Шахи та нарди – це розвага брутального хлопця, як і в "Пісні Ролана", близько 1100 року. Молоді мужні лицарі грали у нарди (рядок 111). Старші і, отже, мудріші лицарі грали в "eschecs" - у шахи. Послідовники невідомого письменника повторили метафору лицарів, які грають у нарди та шахи, але без ототожнення шахів із мудрістю.

□13.3

«Codex Manesse», манускрипт з піснями, приблизно 1300 рік

Жіноча Європа

Середньовічне європейське суспільство розвивалося в напрямку, який можна назвати "жіночим" або "дружнім до жінок". Це мало вплив на романтику лицарства (розділ 11). Вже не король, командувач армії, а миролюбний правитель, котрому більше не потрібні радники на полі бою. Я кажу про літературу, самі ж шахи залишалися грою у війну. У романах місце на шахівниці поруч із королем вже не було радником, людиною; письменники вважали за краще жінку: королеву. Мюррей перерахував, коли (і де) романісти та поети використали ім'я государевої дружини: з 11 століття.

Жіночі шахи?

Резюмуючи: у середньовіччі існували дві гри у шахи: чоловіча військова гра та жіноча гра у літературі.

У 15 столітті сама гра, схоже, зазнала деякої фемінізації. Наприкінці цього періоду шахи зазнали оновлення: шахісти надали більший діапазон слону та, особливо, королеві (ферзю). До цієї зміни королева була найслабшою фігурою на дошці¹⁰⁰: вона була трохи сильнішою за слона, могла ходити і брати лише одне поле по діагоналі в усіх напрямках. Відтепер вона покривала цілі діагоналі, вертикалі та горизонталі.¹⁰¹

¹⁰⁰ Мюррей 1913:777

¹⁰¹ Про цей перехід див., наприклад, Richard Eales.

Сама по собі ця зміна не є доказом фемінізації. Доказом тому, однак, є назва нової королеви: французькою ця фігура стала називатися "dame", іспанською - "dama".

У пізніші часи це ім'я викликало подив, навіть сум'яття в шахових колах. Стара безсила постать називалася королевою, нова могутня королева одержала ім'я, що означає просто знатну жінку. Болісна деградація! Це не прийнятно. У пізніших дослідженнях жіночого впливу, близько 1500, шахісти визначили, що слово "дама" мало ставитись до могутньої жінки, іншого пояснення не було. Можливо, малася на увазі Жанна д'Арк або Марія, мати Ісуса (пропозиція німецького марксиста). Вони не знали, в якій країні було винайдено нову шахову королеву.

Нове покоління істориків шахів стверджує, що назва "королева" ("queen") з'явилася в Іспанії. А жінка, на яку посилається назва, це іспанська королева Ізабелла. По всій Іспанії африканські загарбники, маври, були переможені, але в Андалусії вони встояли перед християнською Європою. Сила Ізабелли була підтверджена, наприклад, вирішальною поразкою, яку вона завдала маврам зі своєю армією.

Ні!

Боюся, це непорозуміння.

В Середньовіччі шахова королева мала дві назви: "ферзь" ("ferzia", що означає "радник"), яке використовують шахісти, і літературну назву "королева" в середньовічному лицарському романі. Жанр застарів у 15 столітті (розділ 11), а разом із жанром назва "королева" застаріло.

Наприкінці 15 століття шахісти оновили свою гру, замінивши слабкого середньовічного ферзя на нову потужну фігуру. Ім'я слабкої середньовічної "королеви" було "ferzia". Нову могутню королеву називали "dame" (французькою) або "dama" (іспанською). Ім'я "dama" було вигадане шахістами і є, зрозуміло, не спадкоємцем імені "королева", а спадкоємцем імені "ferzia".

Виникає питання: чому нову королеву шахісти назвали "dame" (франц.) чи "dama" (ісп.)? Дослідження походження нового імені шахової королеви привело мене не до жіночого зразка для наслідування, а до гри: до шашок. Ні Жанна д'Арк, ні Ізабелла Іспанська не мають до цього відношення, а шашки мають.

Підсумовую, що сталося. У невідомий час (15 століття?) іспанці запозичили слово "dame" з французької у сенсі заохочувального ряду для просування в шашках і шахах, іспанська форма "dama". Назва "dama" для нової шахової королеви є новим значенням цього слова "dama".

У **Контексті (1)** моє пояснення.

Раніше (у розділах 4, 10 та 15) я вказував на концепцію "вкорінення": гравці в шашки, які тримаються за щось знайоме, доводили, наскільки помітними мали бути шашки в суспільстві. У зв'язку з цим разюче, як швидко середньовічні шахи були витіснені новим різновидом; це не свідчить про глибоке вкорінення гри. Аргументи про те, що реформовані шахи були набагато багатшими, неспроможні: шашки з довгим ходом дамки набагато багатші, ніж варіант з коротким ходом дамки, проте гравці у шашки в Італії та Франції дотримувалися їм знайомого варіанту.

Шашковий вплив

Новий ферзь у шахах, можливо, був натхненний потужним довгим ходом дамки в іспанських шашках, такий результат подальших досліджень. Це було б можливо тільки в тому випадку, якби в Іспанії шашки були важливішою грою, ніж шахи, якби у шахи грали десь в тіні шашок, так би мовити. У **Контексті (2)** моє пояснення.

Моя етимологія не пов'язана з питанням, чи є оновлений шаховий ферзь результатом процесу, коли ферзь крок за кроком набував більше свободи, чи результатом раптової зміни правил, див. це питання у Марка Тейлора¹⁰².

Контекст (1)

Зазначу, що у 14 та 15 століттях пішака можна було перетворити лише на ферзя.¹⁰³

У 14 столітті французькі шашисти винайшли назву ряду, у якому проста шашка перетворювалася на дамку: "dam", пізня форма - "dame". "Розумне слово", - подумали французькі шахісти. Вони прийняли слово "dam" (e), розширивши його значення для лінії, на якій пішак перетворюється на ферзя. Тим самим слово "dam" (e) отримало значення заохочувального ряду в шашках та шахах.

У 15 (?) столітті іспанські шашисти та шахісти запозичили французьке слово "dame", іспанська форма "dama". Після запозичення в іспанській мові з'явилося два слова "dama": старе слово, що означає знатну жінку, і нове слово, що означає вищу сходинку ряду в шашках і шахах.

Я знайшов посилання на значення "лінії підвищення статусу" (promotion row in chess) у вступі до книги про шахів Луїса Раміреса де Лусени, "Repetición de amôres e arte de axedres", Salamanca 1497: folio II".¹⁰⁴ Лусена писав: "...фігура, що стає дамкою і набуває силу дамки своїм першим ходом як ферзя" ("...que entra dama y el primer lance que della iugare prenda y de хаque como dama"). Таким чином, "дама" означає тут лінію підвищення та королеву. Тобто, слово "дама", що означає в шахах ряд підвищення, набуло другого значення: шахова королева.

До якого слова сходять це нове слово "dama": "dama" = знатна жінка або "dama" = досягла вищого ступеня ряду? Пригадаємо поета із його "берегом хмар". Чи пов'язував іспанський шахіст, як і ми зараз, шахову королеву з жінкою високого рангу або з рядом просування по шахівниці? Просте питання: звісно, з низкою підвищення. Шаховий ферзь - це нова форма пішака, що досягла "dama", низки підвищення.

Контекст (2)

Повернемося до сусідів. Обидва вони розширили слово, що означає місце, значенням того, що знаходиться в цьому місці. Сусід - словом стадіон, сусідка словом село. Це розширення значення належить мовним засобам кожної людини, як кажуть, автоматизованого процесу.

Розширення значення іспанського слова "dama" в 15 столітті є прикладом цього процесу: відбулося перенесення значення з "місце" (лінія підвищення статусу) на "те, що знаходиться на цьому місці" (пішак, який збираються перекласти).

Ми можемо зазначити, яка подія запустила процес зміни значення у випадку з обома сусідами. А що спричинило цей процес у Іспанії? В іспанських шашках дамка під час взяття кількох шашок має широкий діапазон, вона перетинає всю дошку. Актуальне слово "дама", слово, що означає місце, отримало додаткове значення: "широкий діапазон". У нового шахового ферзя таке ж додаткове значення: "широкий діапазон".

Я не стверджую, що шахісти, крім назви нової королеви, також запозичили і довгий діапазон нової королеви у гравців у шашки. Однак результат мого дослідження настільних ігор у середньовічній Європі показує: шашки були основною грою, шахи - другорядною.

Після Середньовіччя в багатьох іспанських книгах по шашках зазначається, що шашки серйозно вивчалися багатьма іспанцями, що було можливим лише за наявності широкого живильного середовища. Достатньо підстав для такого висновку: мені видається історично безвідповідальним відкидати таке твердження без повного розгляду.

¹⁰² [Mark Taylor 2012]

¹⁰³ [Murray 1913: 833]

¹⁰⁴ Див для цієї книги Murray 1913:808

РОЗДІЛ 14

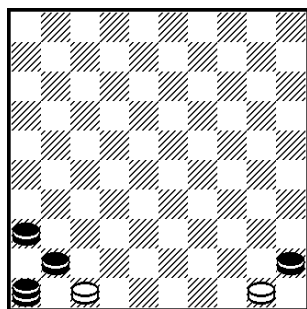
14. Конфлікт

Севілья, 13 століття.

У 1283-1284 роках клерк при дворі іспанського короля Альфонсо описав кілька настільних ігор. Серед ігор - "alquerque de doze" ("doze" означає дванадцять), у літературі з настільних ігор згадується скорочено: "алькерк" ("alquerque", розділ 12).

Придворні в Севільї грали в цю гру на дошці (див. мал. 12.1). Без просування в дамки, чи це був попередник шашок? Або з просуванням, чи був алькерк шашками?

Середньовічний клерк писав: "Гравець, який бере більше фігур, ніж його противник, виграє партію". Із цього роблю висновок, що він описав гру без просування. Ось пояснення.

Читач цієї книги знає основи шашок, а також те, що мета полягає в тому, щоб узяти фігури супротивника. Однак партію можна виграти і другим способом: заблокувавши фігури супротивника. Приклад на діаграмі вище, хід чорних. Це наслідок правила, за яким не просунута в дамки шашка не може грати назад.

Клерк Альфонса не згадав про можливість виграти партію. Тому що він забув згадати про це? Чи тому, що він грав в алькерк фігурами, які рухалися на всіх напрямках? І тут алькерк є попередником шашок.

Сумніви

У 1990-х роках сумніви зросли. "Алькерк має бути шашками", - подумав я на підставі своїх досліджень номенклатури шашок. Див. розділи 2-4, де зазначено, що в Італії шашки на лінійній дошці називалися "marella", у Франції - "merelles", а в частині Іспанії - "marro".

Не пізніше першої половини 14 століття шашки перенесли свою гру на шахову дошку. У Франції шашки на клітковій дошці отримали назву "dammes", пізніше "dames".

Збереглося лише кілька пост-середньовічних лінійних дощок; з цього витікає, що європейці стали грати на шаховій дошці. Вражає, однак, що протягом століть стару назву використовували поряд з новою: в Іспанії до 17 століття, в Італії до 18 століття. Ймовірно, гравці не бачили великої різниці між грою на лінійній дошці та грою на клітковій дошці, що може означати тільки одне: і на лінійній дошці, і на клітковій грали з просуванням у дамки.

□14.4

Цеглини зі стіни церкви на теренах Німеччини, з малюнком млина, 1-3 століття нашої ери. Можливо припустити, що такі цеглини мали символічне значення.

Шведська програма

Це був мій висновок до 2000 року. Я був діаметрально проти історії настільних ігор, яка, згідно з Гарольдом Мюрреєм,¹⁰⁵ точно знає, що в алькерк грали без просування в дамки.

У перше десятиліття 21 століття ринку з'явилися ігрові комп'ютери. "Ви хочете, - запитав я шведського програміста Матса Вінтера (Mats Winther), - написати для мене програму, що дозволяє грати в алькерк за іншими правилами?" Кілька днів поспіль у мене два комп'ютери грали один проти одного.¹⁰⁶

Спочатку вони грали в ігри без просування. Але без правила "бити обов'язково" гра виявилася непридатною: білі одразу втрачали матеріал. Отже, "alquerque" був грою з вільним взяттям захопленням, що відповідає моєму відкриттю у розділі 10.

Без просування у дамки чи з просуванням? З просуванням. Без просування гра неграйлива: гравець може нескінченно рухати свої фігури вперед і назад, в цій карколомній грі неможливо перемогти.¹⁰⁷

До речі, комп'ютер завжди починає партію боковим ходом, дебют Хосе Еспінель Сехас (José Espinel Sejas) та Франсіско Гарсія-Талавеа Касаньяс (Francisco García-Talavea Casañas)¹⁰⁸ радять для шашок на лінійній дошці. "Якщо ні, то важко виграти гру", - кажуть вони. Середньовічний клерк писав: "Хто відкриває гру, той дещо в невігідному становищі".

Ненадійний клерк?

Чи є опис клерка з Севільї ненадійним? Не обов'язково. Відомо, що деякі різновиди шашок на лінійній дошці грають з просуванням у дамки, але з простою шашкою, яка може вільно рухатися назад. Тоді проста шашка має діапазон дамки із коротким ходом. Тому "dama" повинна мати довгий хід, інакше просувати фігуру марно. Є опис такого різновиду в Семарангу, на індонезійському острові Ява,¹⁰⁹ Парлетт¹¹⁰ згадує схожу гру в Бенгалії. Еспінель Сехас та Гарсія-Талавеа¹¹¹ описують аналогічний різновид на лінійній дошці на Канарських островах, що грається під назвою "dama". В Індії та Шрі-Ланці в такий різновид грали на клітковій дошці з 144 клітин.¹¹² Отже, можливо, що клерк був достовірним: у його середовищі можна було грати в алькерк з просуванням у дамки, але з простими шашками, яким дозволялося рухатися назад. Тоді неможливо знерухомити супротивника.

Контекст (1)

У 15 столітті шашисти запровадили часткове зобов'язання брати фігури: відтепер якщо гравець забував взяти фігуру супротивника, це коштувало йому своєї фігури (розділ 10). Такий історик настільних ігор, як Гарольд Мюррей, не знав гральних кісток, коли застосовувалося це правило, і тому зіткнувся з питанням: чи описує рукопис Альфонсо різновид із вільним чи обов'язковим взяттям. Було обговорення.¹¹³ Мюррей¹¹⁴ вибрав правило фука, ґрунтуючись на описі 17 століття.

Це викликало дискусію, оскільки Альфонсо не досить чітко описав початок гри. Див. малюнок 12.1, білі розпочинають гру. Як почати? Порада Хосе Еспінеля та Франсіско Гарсії-Талавери: вибирайте бічний хід, інакше перемогти буде складно.¹¹⁵ Середньовічний гравець мав такий самий досвід, тому білі переміщують фігуру в середньому ряду на один шаг вліво.

¹⁰⁵ [1952:65,75]

¹⁰⁶ [Див. позначення ігор Stoep 2007: 138-40, 233-7]

¹⁰⁷ Див. таку гру Stoep 2007:139-40.

¹⁰⁸ [2009:210]

¹⁰⁹ [Stoep 2007: 140]

¹¹⁰ [2018:246]

¹¹¹ [2009:209]

¹¹² [Murray 1952: 81]

¹¹³ див. Роберт Белл [1969 I:48] та Девід Парлетт [2018:244]

¹¹⁴ [1952:65]

¹¹⁵ [2009:210]

Тепер чорні мають вибір: брати фігуру чи ні? Середньовічний клерк: "Інший гравець бере, ставлячи свою фігуру на вільне місце". Це переклад Вестервельда на голландську¹¹⁶ та англійську,¹¹⁷ а також німецький текст Шедлера та Кальво¹¹⁸, див. також Stoep.¹¹⁹ Клерк використовує для позначення поняття слово "lieua", оскільки я приймаю форму справжнього слова "levara" підняти.

Тож чорні беруть. І тут розпочинається плутанина серед істориків настільних ігор. Клерк каже: "Чорні беруть". Це хороша порада чи обов'язкове правило? І це спричинило обговорення.

Аналізуючи слова в розділі 10, я дійшов висновку: клерк дав добру пораду. У 13 столітті правила "взяти обов'язково" ще не існувало.

Контекст (2)

«У просторіччя шашкова гра називається "марро", ми називаємо її шашками», - кажуть автори іспанських книг по шашках. До 18 століття тільки назва гри "lemma damas" була включена до словника Коваррубіаса (Covarrubias 1611), де він написав: "Todos le saben" ("Усі знають цю гру"). Тим більше дивно, що ігрова назва "damas" відсутня в інших словниках. І що ще примітно: назва гри "marro" відсутня у всіх іспанських словниках, включаючи словник Коваррубіаса.

У літературі достатньо згадок назви гри "damas" ("шашки"). Говерт Вестервельд, наприклад, згадав дві п'єси, в яких фігурували сцени з шашками (епізодами гри в шашки), одна датується початком 17 століття,¹²⁰ та одна із 1660 р. У всіх словниках до 18 століття згадується назва гр¹²¹и "Алькерк". На відміну від загальновідомої гри "damas", Коваррубіас вважав за необхідне описати природу гри в "алькерк".

□14.10

Свято у Аугсбургу, Німеччина; приблизно 1531 рік, автор невідомий

¹¹⁶ [1997:105]

¹¹⁷ [2016:183]

¹¹⁸ [2009:291-2]

¹¹⁹ 2007:136-7

¹²⁰ [1997:183]

¹²¹ [1997:199]

Контекст (3)

Неправильне тлумачення природи алькерка мало наслідки для теорій про вік шашок, він міг бути старше 14 століття. Ну гаразд, міркували історики настільних ігор, просування в дамки в шашках було запозичене з шахів, це єдине припущення. Це ще належить з'ясувати, бо шашки набагато старші за 1283-1284 роки. У наступних розділах я заглиблюся в минуле. У випадку, якщо шашки виявилися старшими за шахи, чи не запозичили тоді шахи своє просування пішака у шашок?

Цей розділ відноситься до шашок, але має значення і для шахів. Ще раз наголошую: історію настільної гри можна написати лише у контексті інших настільних ігор.

РОЗДІЛ 15

15. (P) еволюція

Коротка та довга дамка

У всьому світі у шашки грають в двох варіантах: з коротким ходом дамки (коротка дамка) і з довгим ходом дамки (довга дамка). Султан Ратраут із Йорданії зробив огляд різновидів, які ми знаємо сьогодні. Про поширення видів з короткою і довгою дамкою див. draughtsandchesshistory.com/934-2. З великої кількості різновидів ми укладаємо, що шашки повинні бути стародавньою грою, яка давно поширилася по всьому світу. Але порожніх місць вистачає.

Коротка дамка старіша за довгу дамку, бо шашки з довгою дамкою яскравіші і більш цікаві. Тому я розглядаю перехід від короткої до довгої дамки як новий шабель еволюції.

Це припущення узгоджується з розвитком усередині культурного процесу, який (спрощено) розвивається від елементарного до складного. Як частина культури, такі настільні ігри, як шахи та шашки, також зазнали еволюції, а іноді й революції. Коли в пізньому середньовіччі Іспанія надала шаховій королеві більш широкий діапазон (розділ 13), це була революція. Революцією в шашках став перехід від короткої дамки до довгої дамки.

Європейська дамка

Ми знаходимо найстаріший різновид, з короткою дамкою, на територіях з римським культурним впливом, наприклад, в Італії та Франції кілька століть тому. Новий різновид, з довгою дамкою, зустрічається на територіях з арабським культурним впливом, таких як Туреччина, Близький Схід, Іспанія та Португалія. Те, що Італія та Франція зберегли коротку дамку, доводить, що шашки були глибоко вкорінені в культурі - я вказував на це раніше.

Довга дамка в Іспанії та Португалії була введена маврами під час їхньої окупації Піренейського півострова, починаючи з 8-го століття. Ця дамка була старіша (розділ 16). У цьому столітті іспанці та португальці грали у шашки з короткою дамкою. Коли саме вони прийняли довгу дамку - я не можу сказати точно, десь між 8 і 16 століттями: у 16 столітті іспанські книги по шашках описували різновид із довгою дамкою. Але ця версія виглядає ближче до середньовіччя: ступінь складності ендшпілів передбачає тривалий розвиток.

При переходу шашок з лінійної дошки на шахову – не пізніше 16 століття – жодних наслідків для правил не було: кожен різновид зберігав свою довгу або коротку дамку.

Подробиці

Туреччина та Іспанія.

У всій Європі шашки на шахівниці - гра по діагоналях. Окрім Туреччини. Гра по діагоналях стала результатом переходу з лінійної дошки на шахівницю. Спочатку в шахи грали на не клітчастій дошці, але європейські шахісти віддали перевагу дошці з клітинами. Клітчаста дошка запрошувала грати в шашки на полях одного кольору. У Туреччині у шашки грають ортогонально.

Турецькі шашки виглядають зовсім інакше, ніж іспанські шашки, але правила ті самі.

Англія та Німеччина.

В Англії середньовічна назва шашкової гри та млина була "merels" (або його варіант, див Murray 1952:38), яка була запозичена з французької мови, разом із шашками.

У Німеччині я не знайшов схожої назви, хоча німці грали в той самий різновид шашок. Якщо вони не отримали шашкової гри через Італію чи Францію разом з її назвою, то яке ж тоді було походження шашкової гри в Німеччині?

Нідерланди.

Моя реконструкція шашкової гри в Європі базується на термінології. Вона не є гарантією правильності реконструкції, але написи на лінійній дошці з щілини (розділ 16) підтверджують хронологію.

У середні віки голландці використовували назву гри "marellen" або "morellen", тому вони грали в шашки з короткою дамкою. Однак нам відомі лише голландські різновиди з довгою дамкою.

У минулому Нідерланди належали іспанському королівству. У 1568 році голландці проголосили свою незалежність. Іспанський король відреагував відправкою військ. Це призвело до війни, яка закінчилася лише 1648 року. Чи запозичили голландці довгу дамку під час цієї війни? Таке могло статися.

Контекст (1)

Італійська та французька мови є продовженням латинського діалекту. Тому "marella" і "merelles", ймовірно, є продовженням латинського імені, однак це ім'я не записано. Тут я використовую гіпотетичну назву "merelli"* (*означає: "не записано"). Назва "merelli" походить від латинського слова "marrus" = камінь, ігрова фішка.

"Італійці грають у шашки з короткою дамкою", - говорилося в першій італійській книзі по шашках, і у французькій книзі про шашки йшлося те ж саме про шашки у Франції. Очевидно, латинське слово "merelli" було назвою шашок з короткою дамкою.

В Іспанії також колись грали в шашки з короткою дамкою. Назви іспанських книг з шашок у 16-му та 17-му століттях, згадка назви гри "марро" доводять це. Я не знаю середньовічної назви шашок із довгою дамкою в інших країнах з арабським впливом.

Іспанська назва "алькерк" ("alquerque") була записана в рукописі Альфонсо в кінці 13 століття, рукописи з арабським впливом (розділ 14).

Назви "marro" і "alquerque" доводять, що іспанські гравці в шашки замінили коротку дамку в різновиді шашок, яка називається "marro", на довгу дамку в різновиді шашок, яка називається "alquerque".

Жоден з лексикографів не зафіксував назву "marro", майже виключно вони називали шашки "алькерк".

Зрозуміло: "алькерк" - так називався звичайний різновид шашок з довгою дамкою. Назва "alquerque" була записана у 18 столітті: del Pino (Іспанія) 1763: "Алькерк = гра в шашки"; Sousa (Португалія) 1789: "Алькерк = вид гри для хлопчиків, схожий на шашки".

Примітно, що Себастьян де Коваррубіас (1611 р.) був єдиним лексикографом до 18 століття, який ввів назву гри "damas". "Todos le saben, - додав він, - це всім відомо". Ще незрозуміліше відсутність назви гри "damas" в інших словниках іспанської мови. До речі, "марро" означало і шашки, і млин.¹²²

Контекст (2)

"Alquerque" - це ім'я, яке виглядає арабською, можливо, також через попереднього "al". Ми маємо, проте, інтерпретувати назву гри без "al". "Al" - артикль, араби не відокремлюють його від іменника.

В англійській мові ми знаходимо таку словесні конструкції, як "алгебра" та "алкоголь". Варіант арабського артикля "al" - "el" (наприклад, "Ельдорадо").

¹²² [Murray 1952: 39]

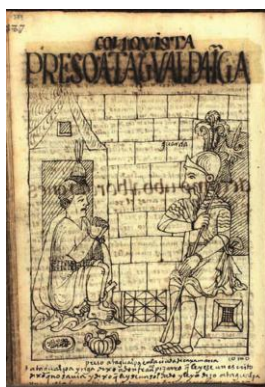
Що означає слово "керк" ("querque")? У рукописі Альфонсо є "alquerque de tres" (морріс із трьома фігурами), "alquerque de nueve" ("морріс" із дев'ятьма фігурами) та "alquerque de doze" (шашки), буквально "alquerque з трьома", "alquerque з дев'ятьма" та "alquerque з дванадцятьма". Очевидно, не тільки назва гри "магго", а й назва гри "керк" походить від слова, що означає камінь, ігрову фішку. Від латинського слова обчислення, як запропонував італійський лінгвіст Альберто Замбоні (Alberto Zamboni)?¹²³ Чи від невідомого мені арабського слова?

Я віддаю перевагу етимології Замбоні. З двох причин.

Перша причина. У християнській релігії лінійна шашкова дошка та дошка для млина 2x9 мали символічну функцію (розділ 17), ймовірно, вони розглядалися як двоедність. Ця подвійна єдність відображалася в мові: і римські назви, що сягають "merelli"*, і назва "querque" означали як лінійні шашки, так і млин. Обидва - "християнські" назви, що походять із християнського суспільства.

Друга причина. У повсякденному житті недоцільно, щоб дві різні настільні ігри носили одну й ту саму назву. Якщо "querque" сходить до арабського етимону, ми можемо очікувати, що члени арабського племені, який винайшов довгу дамку, дали новій грі власне ім'я, а не ім'я, яке вони використовували для млина.

Інтерпретація "querque" як імені латинського походження має наслідки нашого погляду на походження довгої дамки. Вона була вигадана в латиномовному регіоні, але не на нинішній території, яка займає нинішні Іспанію, Італію та Францію. Неможливо з'ясувати, де саме. Час: до 500 року нашої ери (розділ 16).

Імператора інків Атахуальпа (ліворуч) було взято в полон іспанським дослідником Дон Франсіско Пізарро (праворуч) та його вірним зброєносцем Дон Дієго Альмарго 16 листопада 1532 р. У в'язниці іспанці грали з імператором в алькерк (посередині) – повідомив нам невідомий автор майже через століття. Якщо ця історія правдива, то постає питання: чи дізнався імператор гру в алькерк у в'язниці, чи інки вже знали гру в алькерк?

РОЗДІЛ 16

16. Походження

Шахи досліджуються так довго, що ми повинні знати про цю гру все. У своїй книзі 2018 [:281] Девід Парлетт резюмував останні погляди на походження гри. Перші сліди походять із Північно-Західної Індії, незадовго до 600 р. нашої ери. Ім'я було "Чатуранга" (Chaturanga). Під назвою "Шатранг" він прибув до Персії, а звідти до Аравії під назвою "Шантрандж". Близько 1000 року нашої ери мусульмани перенесли гру до християнської Європи.

Скільки років шашкам? Використовуючи знайдене у розділі 15, я опускаюся далі у минуле. Моя кінцева точка – 2 століття нашої ери. Шашки - більш стара гра, ніж шахи.

¹²³ [1973]

800 рік нашої ери.

В італійській мові середньовічна назва гри в шашки з короткою дамкою на фанерованій дошці була "marella". У французькому "merelles", у іспанському "marro". Кожна з цих мов є продовженням латинського діалекту. У 800 році нашої ери діалекти зазнали такого розвитку, що лінгвісти говорили вже не про діалекти, а про мови.

Назви шашок у трьох мовах, продовження латинської назви гри "merelli", різні, що свідчить про тривалий процес розвитку. Тому не буде спекулятивним, якщо я заявлю, що на територіях, які ми сьогодні називаємо Італією, Францією та Іспанією, у шашки грали у 800 році нашої ери. Оскільки з 8 століття, або раніше, жодне з названих імен не зафіксовано, дослідження на цьому шляху ні до чого не призводять.

В Іспанії, країні, що знаходиться в арабській сфері впливу, грали у шашки з довгою дамкою. Назва цього виду була "Alquerque". Це ім'я записано до 8 століття. Двічі Гарольд Мюррей називав джерела. У "Кітаб аль-Агані" (10 століття) Абоель Фарадж (Aboel Faraj) зробив звіт про візит поета аль-Ахваса (al-Ahwas †728) до мешканця Мекки, нині міста Саудівської Аравії. У його будинку гості розважалися шахами, нардами та кіркатом ("qirqat").¹²⁴ У 7 столітті Абоє Хурайра (Абоє Huraira) бачив, як мусульмани грають у кіркат, не засуджуючи це, але Закон імама Абу Ханіфи (Abu Hanifah 8 століття) забороняв це.¹²⁵

600 рік нашої ери

"Alquerque" ("qirq", "qirqat") було назвою шашок з довгою дамкою і означало також "морріс" (глава 15). Понад 97% слів зберігають своє значення (розділ 1). Винятком може бути назва гри "qirq", але вказівок на це немає. Через це я можу взяти "кірк" 7-го століття як доказ того, що між 600 і 700 роками нашої ери арабські племена грали в шашки та млин.

Різновид з довгою дамкою молодший за різновид з короткою дамкою. Чи грали в нього у 500 році нашої ери? Ймовірно.

100 рік нашої ери.

На додаток до мови є друге джерело інформації: лінійні дошки, накреслені на камені. До 14 століття Європа грала у шашки на розлиненій дошці пластини. Італійка Маріса Уберті та іспанський голландець Говерт Вестервельд за підтримки інформації з Інтернету відстежили десятки накреслених дощок цього типу. Можна сміливо сказати, що у 2 столітті ця дошка була поширена на значної частини території Римської імперії (розділ 17). Це також стосується дошки для млина.

Згідно з літературою з настільних ігор,¹²⁶ у Римі млин грали фігурами 2x3, а млин з фігурами 2x9 був невідомою грою. Мої свідчення не містять іншого. Найстаріша дошка для млина 2x9 (ймовірно) датується 1 століттям нашої ери; згадок про млин 2x9 немає.

Храм Курни (Цей розділ глави ґрунтується на звіті ван Моуріка 2007–2009 рр.).

Звіряючи моє датування другим століттям нашої ери зі стандартною роботою Мюррея про настільні ігри 1952 р., ви можете образитися: лінійна дошка значно старша, вважав Мюррей, посилаючись на археолога Генрі Паркера.¹²⁷ Паркер знайшов різьблену дошку між написами, зробленими будівельниками на покрівельних плитах храму неподалік Курни, єгипетського міста на березі Нілу неподалік Луксора. Поруч із Курною, поруч і в Луксорі є кілька храмів часів фараонів і руїни міста, яке колись називалося Фіви.

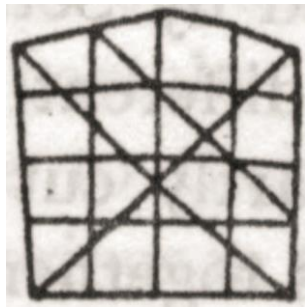
Фараон Сеті I (період правління 1366-1333 рр. до нашої ери) почав будівництво храму Курна; один із його наступників, Рамзес II, закінчив її під час свого правління (1290-1224 рр. до нашої ери). Ось наскільки древні шашки. Принаймні такий мій висновок після знайомства з датами Мюррея.

¹²⁴ [1952:37]

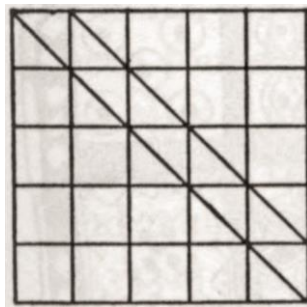
¹²⁵ [1916, розділ 14: 7]

¹²⁶ [Parlett 2018: 217]

¹²⁷ [Henry Parker "Starodavnii Tsейlon", Лондон, 1909]

□16.1. Малюнок Паркера

□16.2. Малюнок Мюррея

□16.3. Фото Штадельмана

Вім ван Моурик (Wim van Mourik) представив малюнки дошки, зроблені Паркером та Мюрреєм, німецькому археологу та єгиптологу Райнеру Штадельманну (Rainer Stadelmann, 1933-2019).

Малюнок 16.1. - Паркера [1909:644], малюнок 16.2. - Мюррея [1952:19]. Штадельманн відправив Моурику фотографію малюнків різьби, що розглядається: лінійної дошки на них немає, див. фото 16.3. На думку Паркера, написи сягають 13 століття до нашої ери; Штадельманн запропонував набагато пізнішу дату, ймовірно, 4 століття до нашої ери. Він також започатковував цю дату на хрестах, символах коптських християн.

Шашки та шахи

У шашок і шахів є разуче загальне правило: просування (підвищення сили фігури). Ця подібність спонукала Мюррея заявити, що шахи були старішою грою: шашки запозичували свій поступ у шахів. Однак шашки, схоже, приблизно на півтисячоліття старше за шахів. Чи запозичили шахи своє просування у шашок? Я запитую. Відповідати означає припускати, і я намагаюся уникати цього. Але ми не можемо ігнорувати це питання.

РОЗДІЛ 17

17. Диявол

Правила зла

Життя сучасної західної людини пронизане тим, що він називає забобонами. "Я ніколи не потрапляв в автомобільну аварію". Боячись розбудити невидиму силу, яка завдасть йому нещасного випадку, він стукає по дереву. Порівняно з цим: "Згадай чорта, і він обов'язково з'явиться". Ми становимо гороскоп, припускаючи, що космос впливає на наше життя.

Це пережитки того часу, коли видима реальність була пов'язана з реальністю, що оточує людину, як невидима павутина. Це міг бути, наприклад, середньовічний суд із тяжкими тортурами. Це міг бути бій між двома людьми, наперед вирішений Богом: переможець ставав справедливим, а переможений - несправедливим. Бій мав відбуватися за денного світла, бо після заходу сонця править диявол, а він підтримає несправедливу людину.

Німець Фрідріх Бергер¹²⁸: "У минулому людина не розділяла суворо реальне життя і потойбічне, приємне проведення часу та ритуал".

Американка Енн-Елізабет Данн-Ватурі (Anne-Elizabeth Dunn-Vaturi) зазначає, що у минулому люди з усього світу надавали іграм передбачувальну цінність.¹²⁹ "Сенет", попередник нард, в який грали у Давньому Єгипті, починався як мирська гра, але отримав функцію в обряді поховання померлого. Померлого ховали разом із дошкою для гри в "двадцять", в яку в давнину грали на Сході, щоб його прийняли боги, коли він зіграє та виграє гру.¹³⁰

¹²⁸ [Friedrich Berger 2003:27]

¹²⁹ [2007:21]

¹³⁰ [2007:26-7]

Німець Ханс-Гюнтер Бухгольц (Hans-Günter Buchholz)¹³¹ згадує різьблені ігрові дошки, які грали роль при скоєнні жертвоприношень, особливо у хетів. Подібні жертвоприношення відбувалися у Греції та Анатолії.

Дошка для млина як символ

У 1920-х роках дослідники виявили написи на дошці для млина у старих християнських церквах, які явно не виконували функції ігрової дошки: наприклад, вони були вирізані вертикально на колоні. Див. мал. 17.1. із сайту www.centro-studi-triplice-cinta.com, сайту італійки Маріси Уберті (Marisa Uberti), яка наводить довідки про історію млина.

□17.1

Вона привернула мою увагу до робіт двох французьких католиків, яких ми могли б назвати християнськими символістами: Луї Шарбонно Лассе (Louis Charbonneau Lassay) та Рене Генона (René Guénon). Вони давали багато пояснень, але не робили вибору. Два приклади таких пояснень. У першому йдеться: "Крайня лінія дошки для млина показує три середи. Центральний квадрат – це земний світ. Цей земний світ оточений космосом. А земля і космос оточені небом, де мешкає всемогутній Бог". У другому поясненні (Данте д'Аліґ'єрі) центральний квадрат є символом мудрості.

Пізніше пояснення дав Бергер. Він не згадує двох французів, але критикує істориків загалом (і французів зокрема), які виключно пояснюють християнські символи з Біблії.¹³² Він процитував німця Рудольфа Бултмана (Rudolf Bultmann), лютеранського теолога, який наголошував, що ранні християни запозичували елементи з класичної цивілізації, і німця Манфреда Гьорґа (Manfred Görg), римсько-католицького теолога і класика, який згадав схожість між міфологією і християнством. Бергер: дошка для млина – це квадрат. Квадрат або ряд квадратів був символом землі та того, що людина бачить над собою, сонця, зірок і т.д. (але не неба, тобто місця, де перебуває Бог, то місце символізувалося колом). Єгиптяни вважали квадрат символом храму; цей символ було прийнято християнами.

Шашкова дошка як символ

У християнській середньовічній Європі млин та лінійні шашки носили одну й ту саму назву, продовження латинського слова "marrus" = камінь, ігрова фішка (розділ 15). Вражає те, що не лише дошка для млина, а й лінійна шашкова дошка виконувала символічну функцію.

У двох публікаціях (2013 та 2015) Говерт Вестервельд звернув увагу на символічне значення лінійної дошки для шашок. Він мав підтримку Уберті. За допомогою інформації з інтернету вони відстежили десятки різьблених шашкових дощок, так само, як дошку для млина, іноді у вертикальному положенні. Тобто, і шашки мали символічне значення.

Це майже за межами нашого розуміння: у культурі, де парафіяни відвідували службу в будівлі культу, де малюнки дошки для млина та шашкової дошки грали роль у християнській символіці, ті ж парафіяни грали у млин та у шашки на дошках із схожим малюнком поза церквою, сміялися, сварилися.

¹³¹ [Laser 1987:127]

¹³² [2003:92]

Одне пояснення?

Млин та шашки не тільки мали одну й ту саму назву, ми часто знаходимо різьблену дошку для млина та різьблену дошку для шашок разом у церкві. Тому пояснення, яке підходить для обох візерунків, здається більш правдоподібним, ніж пояснення двох окремих візерунків. Я роблю два (дуже) обережні припущення.

Перше припущення ґрунтується на дизайнах дошки. Квадратна форма дошки для млина та шашкової дошки відноситься до землі, але також до функції церковної будівлі та храму. На дошці для млина є хрест, який видно одразу. Через безліч ліній хрест на шашковій дошці на перший погляд не видно, але він там є. Символіка в християнстві очевидна, незалежно від того, яке значення надає їй віруючий. У довгих діагоналях шашкової дошки ми можемо побачити другий хрест.

Друге припущення ґрунтується на символіці чисел.

З найдавніших часів людина віддана числам, наприклад, як ті, хто приносить щастя і нещастя, згадайте в нашій культурі про число тринадцять. Біблія пронизана символічною функцією чисел, які здебільшого сягають символічного значення в ранніх цивілізаціях.

Число три, серед іншого, є числом сім'ї,¹³³ але також і досконалості (небо-земля-підземний світ і минуле-сьогодення-майбутнє). Згадайте також, наприклад, про віру в Бога-Отця та Ісуса Христа разом зі сповіданням Святого Духа (віра в Святу Трійцю є пізнішим розвитком), про воскресіння Ісуса через три дні або про трьох мудреців.¹³⁴ Отже, дошка для млина розділена на три квадрати із трьома ігровими точками в кожному.

У Біблії число вісім означає носія добрих новин.¹³⁵ Лінійна шашкова дошка складається з двох квадратів по вісім.

Млин і лінійні шашки, чи були вони символами щастя, вирізаними в церквах, щоб віруючий міг ототожнити важливе число три та священне число вісім із посланням віри, яке також приносить щастя?

Втрата символічної функції

Чи втратили дошки для млина та шашок свою символічну функцію одночасно, та й коли? Я не наважуюсь робити припущення.

Клітковий дизайн

У церквах Данії, Німеччини та Польщі, ймовірно, у першій половині 13 століття, каміння клали в порядку клітин, див. □17.1 та □17.2. Вони були елементами мозаїки, отже, мали мати й іншу функцію, у цьому історики сходяться. Але щодо питання, якою саме була та функція, то тут думки розходяться.¹³⁶

У 12 і 13 століттях також в італійських церквах клали цеглини в шаховому порядку, переважно 8x8 квадратів, вертикально в підлогах, горизонтально в стінах. Виникає те саме питання: якою могла бути їхня функція?

Є просте християнсько-символічне пояснення: темні квадрати дошки символізують зло, Диявола, світлі добро, Бога.

Інше пояснення пов'язує дошку з орденом тамплієрів. Далеко не переконливо, на мій погляд: прапор тамплієрів повинен мати якусь подібність із клітковою дошкою, але боюся, що очі мене підводять.

Орден тамплієрів був заснований у 1120 році хрестоносцями в Єрусалимі. У 1312 році орден був закритий: в очах королів Європи та церкви він набув надто великої влади, престижу та багатства. Вождів звинувачували у ересі; на них чекала жаклива доля.

¹³³ [Reicke & Rost 1969 II: 163]

¹³⁴ [Рейке & Зріст 1969 I:426-7]

¹³⁵ [Reicke & Rost 1969 II:163]

¹³⁶ skakbraetsten.dk/danskeskakbr%C3%A6tkirker.htm; de.wikipedia.org/wiki/Schachbrettstein

РОЗДІЛ 18

18. Відправна точка

На порозі Нового Часу я озираюсь назад і зазираю в майбутнє.

Ретроспектива

Вся без винятку література з настільних ігор каже: "У Середньовіччі шахи були головною настільною грою". Інші настільні ігри (нарди, шашки, млин) мали задовольнятися другорядним місцем. Зізнаюся: вражаюча кількість пам'ятних речей, які хтось, як Гарольд Мюррей висипає сторінку за сторінкою у своїй стандартній праці 1913 року, збентежила мене. Я схилився перед величчю шахів.

Але лише до того моменту, як я подумав: "Чи справді шахи - найвеличніша гра? Мюррей докорінно не правий: як він може робити такі заяви без порівняльних досліджень?" І тут розпочалися мої порівняльні дослідження.

Що лежало в основі Мюррея та інших істориків шахів? Чотири джерела. Я згадую їх з моїм коментарем.

Перше джерело: середньовічна література. Відправна точка істориків настільних ігор – література відбиває повсякденне життя, реальний світ. У багатьох лицарських романах лицарі грають у шахи з іншими лицарями, або зі своїми дамами. Інші ігри на дошці або іноді згадуються (нарди), або ніколи не згадуються (млин, шашки).

Моє заперечення: лицарські романи не мають характеристик літератури, вони являють собою не більше ніж повторення оповідання, що вічно повторюється, з іншими конкретними елементами, і тому вони ні в якому разі не відображають повсякденне життя.

Друге джерело: образотворче мистецтво з багатим набором мініатюр, центральним об'єктом яких є шахи. Моє заперечення: мініатюри з лицарями і їх дамами, що грають у шахи, не представляють незалежного жанру, вони є лише ілюстраціями до лицарських романів. І тому їхнє відображення реальності невелике.

Третє джерело: рукописи та друковані книги шахіста про його гру. Моє заперечення: публікація, присвячена настільній грі, свідчить про те, що автор серйозно займався своєю грою і його виданням зацікавилися споріднені душі. Але це не є доказом загальної популярності гри. Це стосується як шахових видань, так і багатьох іспанських книг з шашок 16-го і 17-го століть і пізніше.

Четверте джерело: перелічення граючих у шахи государів чоловічої та жіночої статі. Генріх IV і Катерина Медічі грали в шахи, Людовик XIII мав вовняну дошку з шипованими фігурами для її використання під час подорожей.

Два заперечення. Перше: у які ігри грали государі, які не згадані як шахісти? Друге заперечення представлено у розділі 8: у Франції двостороння дошка з клітковим малюнком і малюнком для нард ніколи не згадувалася як "eschequier", "шахова дошка": схоже, що дошка використовувалася швидше для гри в нарди, ніж для гри в шахи.

Інша можливість

Коли я розглядаю повсякденне життя Середньовіччя через вивчення і аналіз мови, я слабо бачу там шахи, тому що в них мало хто грає, а от шашки, нарди та млин мають набагато більшу популярність.

Це, однак, результат мого дослідження французької мови, мови, яка надає найбільше дослідницького матеріалу. Питання: чи можу я екстраполювати результати досліджень у Франції на інші європейських країн?

Звичайно, французька культура відрізнялася від культури таких країн як Англія, Німеччина, Італія, країн Центральної Європи. Але було багато загальної культури: образотворче мистецтво, релігія, феодална система, література, настільні ігри і ці подібності дозволяють мені екстраполювати результати досліджень у Франції на інші європейські країни.

Попередній огляд

Я мушу визнати, що в першій частині у мене були моменти сумнівів: "Чи є лінгвістика відповідним засобом для розкопок реальності настільних ігор?". В інших моментах очевидний результат розслідування знімав сумніви. Тим не менш, я вважаю розділи 19 та 20 як важке "випробування водою". У цих двох розділах я визначаю становище шахів, нард, шашок та млина у французькому суспільстві 16 і 17 століть. Якщо моя точка зору вірна - що в середні віки, як і у 15 столітті, шахи були далеко не популярні, - то я навряд чи знайду шахістів у 16 столітті, бо зрозуміло, що вони не припинили раптово грати в шахи в 1500 році.

А якщо я знайду багато шахістів у 16 столітті? Тоді шахові історики мали рацію: люди в 15 столітті багато грали в шахи, вважали вони, а в 16 столітті ситуація, звісно, не змінилася. Чи залишуся я на плаву, як відьма, чи потону?

Контекст

Король Людовіка XIII (1601-1643) мав шахівницю з вовни. Катерина Медічі (Catherine de Medici, 1519-1589), королева Франції, і король Анрі IV (Henri IV, 1553-1610) були затятими шахістами. Анрі-Жюль де Бурбон (Henri-Jules de Bourbon), син великого Конде, містив шахову академію, а у музеї Конде в Шантії зберігаються три рукописи, колекції дебютів, підготовлені для використання Конде.¹³⁷ Батьком Анрі-Жюля був Людовік II де Бурбон (Louis II de Bourbon, 1621-1686), принц Конде та володар низки інших титулів, пов'язаних з королем Людовіком XIII. Він отримав великий діамант від Людовіка XIV та офіційний почесний титул Великий Конде. Гійом де Пейра (Guillaume de Peurat), який назвав себе відповідальним за церковні служби при дворі Анрі IV, написав "Королівську філософію" (1608) - кілька корисних уроків для майбутнього спадкоємця престолу про обов'язки короля.¹³⁸

На землі Франції було знайдено три шахові рукописи: перший - із середньовічними композиціями (1530-1540 рр.)¹³⁹; другий - якогось Казе (Caze) 1680-х років¹⁴⁰ із зазначенням сімнадцяти партій, зіграних у Парижі (Каз відзначив 200 партій, вони були втрачені¹⁴¹; третій - невідомого француза під назвою "Нотатки про шахову гру" ("Remarques sur le jeu des eschets") з вказівками про відмінності між шахами, у які грають у Франції, Італії та Іспанії.¹⁴² Четвертий рукопис, написаний латиною, але розгляданий Мюрреєм¹⁴³ як французький, мав назву "Геттінгенський рукопис", з проблемами і дебютами. Згідно з Річардом Ілзом¹⁴⁴, він був, скоріше, іспанський або португальський.

Були і французькі переклади шахових книг: італійця Даміано¹⁴⁵, італійця Греко¹⁴⁶, і скорочені видання іспанця Лопеса.¹⁴⁷ Один французький гравець видав власну книгу: Б. Асперлінг де Баройн (B. Asperling de Baroigne), "Трактат про королівську гру в шахи" ("Traité du Jeu Royal des Echets"), наприкінці 17 століття.¹⁴⁸

Проти цього шахового потопу ставлю одну маленьку подію. У 1671 році розгніваний француз поширив памфлет про Людовіка де Бурбона Великого, під назвою "Le Jeu de Dames, Monsieur le Prince de Condé a joué avec Monsieur Guitault" ("Гра в шашки, в яку мосьє принц Конде грав з мосьє Гіто").¹⁴⁹

¹³⁷ [Murray 1913: 839]

¹³⁸ [Eales 1985:91]

¹³⁹ [Murray 1913:779]

¹⁴⁰ [Eales 1985: 100]

¹⁴¹ [Murray 1913: 843]

¹⁴² [Murray 1913:823]

¹⁴³ [1913:782]

¹⁴⁴ [Richard Eales 1985:74]

¹⁴⁵ (1560 [Murray 1913:792])

¹⁴⁶ (біля 1660 і 1669 [Murray 1913:829,831])

¹⁴⁷ (1609, 1615, 1636, 1674 [Murray 1913: 841])

¹⁴⁸ [Murray 1913: 833,841-2]

¹⁴⁹ [Журнал Dam Eldorado 1979: 27,30]

Невідомий джентльмен помстився принцу через роман із жінкою, неодноразово вживаючи непристойні слова "dame" та "damer". "Дама" означала просту шашку, але також і жінку високого рангу, "дамер" коронував шашку і, одночасно, вступав у зв'язок з дамою (непристойний переклад: шашкова дамка - це дві прості шашки, одна на іншій). Під час гри Конде "коронує" кілька простих шашок-одинаків, тому його звинуватили в тому, що він жартує із подружньою вірністю. Автор памфлету мав приватну інформацію про Конде, він обертася у найкращих колах (в королівському дворі), і ці кола були знайомі з шашками. Непристойне друге значення дієслова "damer", дане в тексті, видає глибше знання шашок, щоб витримати стиль памфлету, так би мовити.

РОЗДІЛ 19

19. Вавилонія

Поява ящика для ігор

Звичайна середньовічна ігрова дошка була плоскою та складеною. З одного боку вона мала малюнок для нард, з іншого - малюнок з 64 квадратів. Близько 1500 року винахідливий червонодеревник зробив чотири смужки дерева по чотирьох краях відкритої дошки. Таким чином, дошка стала коробкою, ящиком для ігор. Користувач міг її закрити гачком, який треба було зафіксувати. Стало зручно для зберігання фігур (2x15 плоских круглих фігур та 2x16 шахових фігур).

Ящик завжди мав і клітковий малюнок, і малюнок для нард (□19.2), а на деяких ящиках були також або малюнок для млина, або орнамент (□19.3). Як називався цей предмет меблів у Франції?

□19.2

У 1555 службовець замку Nérac, резиденції майбутнього короля Анрі IV, описав стару ігрову дошку. Дві частини розійшлися, але через дорогоцінну прикрасу (платина-срібло та перламутр) не були втрачені. Службовець зареєстрував дошку як "tablier a jouer aux dames", буквально - "ігрова дошка для гри в шашки".

У 1598 р. дошка ще була там. "Стара дошка", зазначив цей клерк. Дошка отримала іншу назву, ніж у 1555 р.: "Damier", буквально - "шашкова дошка". Питання: чи дошка служила спеціально, чи виключно для гри в шашки?

Дошка Nérac з її двома назвами, чи це була 64-клітинна дошка, що часто використовується найвищою знатю для гри в шашки? Ні, "Damier" - так називалася коробка для ігор загалом. Це доводять цитати у Контексті, там же – більше інформації про дошку Nérac.

Питання, яке я поставив двічі, вже є не питанням, а оголошенням зі знаком оклику: назва коробки для ігор "Damier" доводить, що французи часто і охоче грали в шашки, що шашки перевершили в популярності три інші настільні ігри: шахи, нарди і млин . У Контексті пояснення мого твердження.

У 15 столітті шашки були настільки популярні, що увійшли до приказки (розділ 6), тому я зробив висновок, що найпопулярнішою настільною грою були шашки (розділ 7). Отже, отримує підтримку висновок, що і після 1500 р. шашки, схоже, були найпопулярнішою настільною грою. У вищих колах Франції також, судячи з опису із замку Nérac 1555 року.

Необхідні деякі уточнення. Найпопулярніша настільна гра - це не найпопулярніша гра; цілком імовірно, що французи більше любили карткові ігри та кістки, ніж настільні.

Ящик для ігор здав свої позиції

У першій чверті 18 століття стався розвиток, на який дослідник 21 століття не очікував: ящик для ігор втратив свою популярність. Це дивно. Французи продовжували грати в нарди, шахи, шашки та млин, про спад популярності цих чотирьох ігор нічого не відомо. Ящик для ігор – ідеальний атрибут для гри.

□19.3

Ящик для ігор. Перша половина 17 століття (Ейзенах, Німеччина)

Однак була дошка, яка зазнала змін: у Францію увірвалися шашки на 100-й дошці, а ящик для ігор, з його клітковим дизайном з 64 клітин, не підходив для нового різновиду.

Перші відомі нам сліди шашок на 100 клітинах є голландськими, вони були знайдені у місцевості поблизу Амстердама. У другій половині 16 століття нотаріуси мали намір розрізнити шахову дошку від шашкової. Наприклад, нотаріус зареєстрував шашкову дошку на вдову купця Дірікс з Харлема в 1569 році.¹⁵⁰ Важко сказати, чи є дошка зі 100 клітин голландським винаходом. У той час Амстердам був міжнародним торговим центром; щороку місто відвідували тисячі іноземців, а голландські судна плавали морями.

¹⁵⁰ [Stoep 2007: 71]

100-кліткова дошка потрапила до Франції між 1670 та 1685 роками. "Мої співвітчизники грають у шашки на 64-клітинній дошці", - писав француз П'єр Малле у своїй книзі про шашки (1668 р.). Близько 1690 р. троє онуків короля Людовіка XIV позували придворному художнику з дошкою на 100 клітинах (мал. 19.5.). Їхні значки дозволяють нам дізнатися про їхню особистість.

Ймовірно, може йтися про трьох дітей Людовика де Бурбона (Louis de Bourbon), старшого сина короля. Ліворуч Людовік, герцог Бургундський (Louis, duke of Burgundy, 1682-1712), в центрі Шарль, герцог Беррійський (Charles, duke of Berry, 1686-1714), праворуч Філіп, герцог Анжуйський, пізніше Філіп V Anjou, 1683-1746).

□19.5

Експорт голландської 100-клітинної дошки, разом із правилами цього голландського різновиду, був результатом політики Жана-Батиста Кольбера (Jean-Baptiste Colbert), міністра військово-морського флоту при Людовіку XIV. Франція була європейською державою, але на морі не могла впоратися з англійським та голландським флотами. Завдяки зусиллям Кольбера Франція побудувала власний флот. З цією метою агенти вербували корабельних майстрів та інших службовців в Амстердамі та його околицях, де було зосереджено голландську суднобудівну промисловість. Саме там шашки були дуже популярні, більше, ніж в інших частинах Нідерландів. Тисячі ремісників із цього регіону влаштувалися у французьких морських портах, щоб будувати кораблі для короля Людовіка. Звичайно, вони взяли з собою свої знайомі шашки, різновиди з правилами, що відрізняються від середньовічної французької гри. "Голландський" різновид заповнив усю Францію; через сторіччя стародавній французький різновид майже зник.

У 1682 році італієць Джованні Франческо Вісколі (Giovanni Francesco Viscoli, Равенна 1637-1708) згадував про цю гру на 100 клітинах (стор. 76); він писав про "Dama Polacca", польські шашки. У двох найстаріших італійських шашкових книгах (1800 та 1830 pp.) згадується лише італійський варіант на 64 клітинах; в 1832 році Лоренцо Сонцоньо (Lorenzo Sonzogno) згадав обидва різновиди. Франція експортувала голландський різновид до Італії чи потрапила до Італії через Німеччину? Ми не знаємо, бо це ніколи не досліджувалося: чи німці грали в шашки на 100-клітковій дошці, і як часто.

Я також не знаю, чи могли шашки на 100-клітковій дошці, звані також як "Польські шашки", спричинити зникнення ящика для ігор.

Назва "Польські шашки" наводить на думку, що цей різновид, що походить із Польщі. Однак у 17 та 18 століттях голландці використовували слово "польський" у значенні дивний, екзотичний, трохи сумнівний.¹⁵¹ "Een Poolse landdag" (польські збори), наприклад, проходить бурхливо. "Poolse bok" (польська коза) - різновид волинки, не найулюбленіший музичний інструмент голландців. Жінку, вагітну небажаною дитиною, потрібно було звільнити від "польського пердуна".

Зі свого боку, англійці підставляли голландців. Старіший вислів "голландська мужність" означає "доблесть горщика". У 17 і 18 століттях Англія та Голландія вели морські битви, які не завжди призводили до переваги більш крупної Англії. "Голландці насмілюються битися лише після кількох падінь", - казали англійці після кожного програного бою. Англійська молодь нашого часу зневажливо говорить про дівчину, що в неї "голландські Альпи".

Голландцям не потрібно турбуватися про безліч негативних виразів зі словом "голландська" в американській англійській мові: у 19 столітті американці не розрізняли німецьких і голландських іммігрантів - вони всі були для них "голландцями".

Фризькі шашки

Крім польських шашок, голландці грають на дошці 10x10 в інший різновид: фризькі шашки, які відхиляються від логічної схеми: фігури ходять по діагоналі, але б'ють по діагоналі та ортогонально. Інші правила ідентичні правилам польських шашок. Що стосується комбінаційного аспекту, то фризькі шашки - найбагатший різновид шашок, і з цієї причини я не можу його ігнорувати.

Для стратегічного вибору вирішальними є комбінаційні передумови: стратегія гравця у грі у 100-клітинні шашки відрізняється від його стратегії у грі у фризькі шашки. І через інший спосіб одержання ендшпіль у 100-клітинних шашках грають зовсім інакше, ніж ендшпіль у фризьких шашках. В обох видах ендшпіль дуже складний.

Фрізієць Хіле Валінга¹⁵² довів у розширеному дослідженні, що конкретний ендшпіль, що складається з однієї білої простої та однієї білої дамки проти однієї чорної дамки, є виграшним. Дослідження цього ендшпілю перевершує розуміння середнього гравця. Валінга також є автором історії фризьких шашок, написаної фризькою мовою.¹⁵³ Шашкові комп'ютерні програми у 100-кліткових шашках генерують виграшні ендшпілі, нерозв'язні для звичайної людини, наприклад, з двома білими дамками та трьома білими простими шашками проти двох чорних дамк, з виграшем у 128 ходів.

У 100-кліткових шашках позиція з двома дамками проти однієї дамки, а також з трьома дамками проти однієї дамки є нічийною (за винятком невеликої кількості винайдених ендшпіль); чотири дамки виграють у однієї дамки. Наслідок: велика ймовірність того, що гра закінчиться внічию. У фризьких шашках позиція з двома дамками проти однієї дамки є виграшною, внаслідок чого кількість нічийних невелика. Це не обов'язково перевага: чим менше шансів на нічию, тим нижчі шанси слабшого гравця.

¹⁵¹ [Stoep 2007: 67]

¹⁵² [Hiele Walinga 1976]

¹⁵³ [2004]

Молкверумські шашки

У 17 і 18 століттях фризські шашки мали й іншу назву: "Молкверумські шашки". Молкверум - село в провінції Фрісландія, яке свого часу славилося своїми заплутаними вулицями, в яких іноземець обов'язково заблукає. Сучасний гравець у фризські шашки зрозуміє цю назву: через своє комбінаційне багатство гра у фризські шашки потребує граничної концентрації; гравець легко губиться, тобто, легко пропускає комбінацію.

Назва "Молкверумські шашки" говорить нам, що фризи знали ще один різновид шашок. Коли в регіоні грають в один різновид, то жителі говорять про шашки без уточнень. У цьому розділі я обговорюю два різновиди: 100-кліткові шашки та фризські шашки.

Стаття жителя Молкверуму у журналі "De denker" від 23 березня 1772 року підтверджує, що фризи справді знали два різновиди. Коли два фризи поклали на стіл шашкову дошку, щоб зіграти в кілька ігор у звичайному варіанті, пише він, гравець може запропонувати перейти на різновид Молкверума, менш зручний, на його думку.

Ми знаємо, як виглядала шашкова дошка у Фрісландії у 1772 році. У північних частинах Нідерландів сільський житель робив її сам. Одна сторона складалася зі 100 розфарбованих або інкрустованих квадратів, а інша сторона - дизайн для млина.

Проте вже сама назва "Молкверумські шашки" говорить нам про те, що другий різновид. - це не та сама гра на меншій дошці: якщо варіант на мал. 19.4 сприймався як незручний, то, звичайно ж, і той самий варіант на мал. 19. 3.

У фризські шашки колись грали у Німеччині: цей різновид був відомий як "Englisches Damenspiel", англійські шашки. Ми не знаємо коли саме, але гра була зафіксована вже після 1782.¹⁵⁴ Чи навчилися німецькі гравці у шашки молкверумським шашкам у XVIII столітті, або перенесли гру на дошку з 64 квадратами? Це питання, на які ми ніколи не зможемо відповісти, тому що ми дуже мало знаємо про ранні шашки в Німеччині та Нідерландах. Можливо, у цю гру грали у Німеччині, а також у Фрісландії.

Фризські шашки на 64-клітинній дошці, до речі, недосконала гра, тому що другий гравець завжди може виграти.¹⁵⁵ Немає причин припускати, що в цю гру рідко грали через те, що вона недосконала. При правильній грі гра в "хрестики-нулики" завжди закінчується внічию,¹⁵⁶ проте ця гра мала велику популярність протягом багатьох століть.

Походження фризських шашок

Гра розвивалася повільно, за один раз завжди змінювався лише один елемент. Тому еволюційний стрибок здається неможливим: це має на увазі іншу дошку, введення взяття назад, введення обов'язкового взяття, а також введення обов'язкового правила взяття найбільшої кількості шашок, якщо є вибір взяття: правила "більшості".

100-кліткові шашки відрізняються від фризських шашок лише в одному. Тому я роблю два висновки. Перший: у 17 та 18 століттях гравці у фризські шашки грали, або знали, 100-кліткові шашки. Другий: фризські шашки - це різновид 100-кліткових шашок.

Розповсюдження

У 17 і 18 століттях шашкисти із Західної Голландії, Франції та Скандинавії запозичили Молкверумські шашки. У цьому велику роль грала економіка. Різновид за межами Фрісландії може мати назву, в якій нам важко дізнатися слово *Molkwerum*. Це було викликано різним написанням та різними варіантами фризської вимови, такими як *Molkweren*, *Molquegums*, *Molquerns*, *Molkwerren*, *Malkwerren*. У цій частині мого тексту я покладаюся на Герхарда Баккера.¹⁵⁷ Він у свою чергу спирався на дослідження європейської судноплавної торгівлі англійських істориків Дж. Леслі Прайса (J. Leslie Price) та Кеннета Х.Д. Хейлі (Kenneth H.D. Haley).

¹⁵⁴ [Kruijswijk 1966: 171-2]

¹⁵⁵ [Archiv der Spiele, 1820 II:20]

¹⁵⁶ Див. доказ у Девіда Парлетта [2018:112-3]

¹⁵⁷ [Gerhard Bakker 1984, 1987]

У 17 столітті велика кількість фризів вирушила до району Амстердама у пошуках роботи. Письменник Віллем ван Свааненбург (Willem van Swaanenburg) з Амстердама писав в 1725 р.: "Відвідувачі кав'ярні грають в Польські, або в Молкерентські шашки, відвідувачі шинку в карти".¹⁵⁸ У 1726 р. Ван Свааненбург згадав Молкерентські шашки як фризську гру. У той час в Амстердамі фризські шашки були усталеною грою. Така натуралізація не є процесом кількох років, тому можна припустити, що жителі міста познайомилися з грою ще у 17 столітті. Крім фризських шашок, за словами ван Свааненбурга, жителі Амстердама грають у польські шашки та іспанські шашки. Іспанські шашки, ймовірно, шашки на 64-клітковій дошці, мали такий самий малий зв'язок з географією, як і Молкверентські та Польські шашки. Моряки привезли фризські шашки до Франції та Північної Європи.

Назва гри "Molquerents" була невимовною для франкомовних людей. Вони назвали різновид "Вавилонські шашки",¹⁵⁹ згідно з Річардом Твіссом,¹⁶⁰ натякаючи на змішання мов після будівництва Вавилонської вежі.

Амстердамські судновласники грали домінуючу роль у європейській торгівлі, особливо у торгівлі зі Скандинавією через Балтійське море. У другій половині 17 століття амстердамські судновласники втратили контроль над торгівлею вантажами. Фризи вхопилися за свій шанс: дедалі більше фризських вантажних суден проходило через Ересунн. Вони, або люди з Голландії, які вивчили гру в Амстердамі, привезли гру "Молкверумські шашки" у Північну Європу, враховуючи назву різновиду в шведських та датських посібниках з гри. Не може бути жодних сумнівів: Швеція 1783 р. Маркерн, 1838-9 Маркер. Данія 1802, 1829 Маквар, 1838, 1878 Марквар. Ісландія (досі датська колонія) 1858 Маквер. Роб Янсен¹⁶¹ процитував уривок із твору шведа Карла Міхаеля Беллмана (Carl Michael Bellman), поета та автора пісень, чий пісні досі співають у Швеції. У 1783 р. він написав сцену в казармі, де солдат грає у "мальверрера", в 1790 р. сцену в матроському готелі "Рись", де відвідувачеві кажуть, що він не повинен так часто грати в шашки, тому що це загрожує йому стати Дам-Яном. Дам-Ян – це жалюгідний персонаж, мало успішний у житті, особливо стосовно жінок, буквально – шашист, який програє партію, не пройшовши в дамки жодного разу.

Я нічого не знаю про популярність цього різновиду в Скандинавії, але коли вираз відноситься до гри, я думаю, що він повинен бути загальновідомим.

Саймон Стевін

Спостереження дошки 10x10. В епоху, коли голландські гравці у шашки перенесли свою гру з рис. 19.3 на рис. 19.4., Саймон Стевін (Simon Stevin, 1548-1620) виступав за десяткову систему для монет, мір та ваг. Він був родом з Брюгге, але з 1581 р. жив у Лейдені, де навчався в університеті. Його клопотання було опубліковано у 1585 році. Ми можемо поставити це питання, не маючи можливості відповісти на нього: чи розширили голландські гравці й шашки дошку під впливом Стевіна?

Контекст

П'ять джерел пояснюють значення слова "damier".

Перше джерело. Лексикограф Ян Ніко (Jean Nicot) 1606 року: "Trictrac. Est la face du damier en laquelle on iect, sort & recontre des dez" ("Тріктрак – це обличчя шашечниці, на яку кидають кістки, де вони приземляються після кидка").

Друге джерело. В 1609 Джіроламо Вітторі (Girolamo Vittori) переклав іспанське слово "tablaja" як "le dedans du damier": внутрішня частина коробки для ігор. У "lemma damier" він переклав французький "le dedans du damier" італійською "la parta interna del tavoliero": внутрішня сторона ігрової дошки.

¹⁵⁸ [Bakker 1988: 66]

¹⁵⁹ ("dames à la babilonienne" [Manoury 1787:38-9])

¹⁶⁰ "Miscellanies" 1805 II:172

¹⁶¹ [2014,2015]

Третє джерело. Лексикограф Філібер Моне (Philibert Monet) в 1630 і 1636 роках: "Tric trac, bruit des table sur le damier (...) Tric trac, face du damier" ("Трік трак, зіткнення плоских частин на шашечниці (...) Трік трак, обличчя шашечниці").

Четверте джерело. Даніель Мартін (1642 р.) у діалозі між двома гравцями після того, як вони узгодили правила гри: "Baste, commençons, ouvrez le damier" ("Досить, починаємо, відкрийте шашечницю").

П'яте джерело. Відповідь на запитання в Сен-Женуа 1855, номер 58: «Ce serait une erreur de croire que le mot de "Tuctac-berd", qu'on trouve referné dans quelques dictionnaires, signifiait le tablier sur lequel se jouait le jeu de trictrac. Le tuctac-berd était ce que nous appelons aujourd'hui le damier (daemberd)» («Було помилкою вважати, що слово "Tuctac-berd", яке можна знайти в деяких словниках, означало ігрову дошку для гри в нарди. "Тіктак-берд" був тим, що ми сьогодні називаємо "Damier" (шашкова дошка)»).

Спочатку "damier" означало шашкову дошку. Як ящик для ігор мог отримати назву "damier"? У розділі 8 я зайнявся цим питанням. Ящик для ігор отримує назву виконуваної ним функції. Голландська дошка для шахів і шашок має дві назви: шахіст називає її "шахівницею", шашист - "шашковою дошкою". Ігрова дошка мала чотири функції: шахова дошка, дошка для нард, шашкова дошка та дошка для млина. У 16 і 17 століттях французи називали ящик для ігор "Damier": для них першою функцією ящика була гра в шашки. На це вказує визначення ігрової коробки Négas 1555 як "дошка для гри в шашки".

Див. також зауваження Маярі Гранадоса (Mayari Granados) про ящик для ігор: у минулому його здебільшого описували як шашкову дошку. З цього вона робить висновок, що дошка переважно використовувалася для шашок, а не для шахів.¹⁶²

Після того, як ящик для ігор вийшов із вживання, "damier" майже завжди використовувався у конкретному значенні шашкової дошки. Тим не менш, слово "damier" зберегло своє друге ширше значення ігрової дошки для будь-якої гри до сьогодення. Цікаво усвідомлювати, які події призвели до цього другого значення.

Ящик для ігор у Нераку належав Маргаріті Наваррській (Marguerite de Navarre). Демієн Планті (Damien Plantey) описав його у комерційному виданні (2016 р.) своєї дисертації, розділ 4. Цей ящик займав місце на полиці великої шафи в її бібліотеці, між реліквією та годинником. В описі за наказом Катрін Бурбонської (Catherine de Bourbon) – з 1576 по 1596 вона правила князівством Беарн від імені свого брата, короля Анрі III Наваррського, ящик звався "Ung vieux damier rompu" (старий зламаний ящик для ігор). Катрін замінила його ящиком для ігор із замку По, її справжньої резиденції. Це було описано як "Шахова дошка із позолоченого срібла з шаховими фігурами та плоскими круглими фігурами" ("Un eschiquier d'argent doré garny d'eschec et dames"). Вони зберігалися у ящику; три золоті гральні кістки належали їй. В 1601 році писар повідомив: "Не вистачає короля".

"Шашки та силові ігри: стратегії та секрети кабінету" ("Jeux de dames et de pouvoir: stratégies et secrets de cabinet") – це назва, яку Планті вибрав для свого четвертого розділу. Назва містить два каламбури. По-перше: шашки вимагають стратегії, як і дії принцес Наварри для збереження та розширення своєї влади. А слово "кабінет" означає шафу (де шашкова дошка займала чільне місце) та уряд.

Розділ побудований на інтерпретації Плантеєм "tablier à jouer aux dames" та "damier" як шашкової дошки. Вибрав би він іншу назву та зміст, якби знав правильне значення імен?

Література про вербування та асиміляцію голландських ремісників Францією в 17 столітті нашої ери і внесок голландців до складу населення Франції: Мартен (Martin) 1899, Мартен 1900, Маторес (Mathorez) 1919, 1921, Сее (Sée) 1926 р.

Сонзоньо (Sonzogno) – редактор із Мілана. Книга на 122 сторінках присвячена італійським шашкам (стор. 1-45), польським шашкам (стор. 45-63) та шахам (стор. 63-122).

Завдяки перекладу італійця Марко Тібальдіні (Marco Tibaldini) я можу дещо сказати про вірш Вісколі (Viscoli) під назвою "Очі, схожі на зірки".

¹⁶² [2004:77]

З часом поети вказують на невизначений результат гри, в яку грає людина, тому що він є іграшкою богів. Очевидно, Вісколі вважає, що польські шашки на дошці зі 100 клітинами складніші, ніж італійські на дошці із 64 клітинками. Італійське слово "dama" означає, крім шашок, ще й жінку: у любовній грі чоловік є іграшкою жінки. У чому ж може полягати функція польських шашок: відносини з полькою ще більш клопіткі, ніж відносини з італійкою? Вісколі використав відомі образи з поезії свого часу, епохи Відродження, оскільки в назві порівняння очей жінки, які подібні до зірок.

Ренесанс часто повертається до класичної літератури. Вісколі зробив це, пославшись на філософа Геракліта з 6 століття до нашої ери. Геракліт написав вірш про дитину Айона, що грає в настільну гру. Айон може бути символом вічності. Поет знову пов'язує ігри, в які грає людина, та гру у кохання: у всі віки доля людини (чоловіка) невизначена.

РОЗДІЛ 20

20. Слон

Це дещо незвичайний розділ. Головним персонажем є французька назва шахів, але в цьому розділі в основному йдеться про нарди. І ще про слона.

Нарди (Франція та Голландія)

У середньовічній Франції гра в нарди так і мала назву: "Нарди" ("tables"). Близько 1500 р. ця назва гри вийшла з вживання, вона була замінена назвою "Тріктрак" («trictrac»)¹⁶³.

Голландці (до 14 століття) запозичили назву нарди, голландська форма - "тафел" ("tafel") або "ворптафел" ("worptafel", де "ворп" означає кидок гральної кістки). Близько 1500 року вони запозичили французьку назву гри "Тріктрак", голландська форма "Тіктрак".¹⁶⁴ "Тіктрак", так само, як "Тріктрак" - звуконаслідування, засноване на зіткненні кісток на відкритій ігровій коробці. (Наприкінці 17 століття голландці вдруге запозичували "trictrac", тепер уже як голландське "triktrak").

Французькі назви "нарди" та "тріктрак", а також голландські назви "тафел" і "тіктрак" були загальними назвами для кількох різновидів. У виданні 1658 р. - ймовірно автором якого був Ян Моммарт (Jan Mommaert) з Брюсселя - наприклад, згадується "Naemsch Tick Tack" - "Намюрський тиктак" (названий на честь фламандського міста Намюр). Згідно з Моммартом, у той час це був різновид, у який часто грали в Брюсселі, "Groot-Ticktacken", який Моммарт вивчив у Франції.¹⁶⁵ Парлетт припускає, що назва "нарди" ("tables") вийшла з вживання після появи нового різновиду, але оскільки це стосується старої та нової загальних назв, я думаю, що французька назва "нарди" ("tables") застаріла через лінгвістичний процес.

Веркерен (Фландрія)

У гри-гонці, як нарди, обидва гравці поміщають свої п'ятнадцять фішок в (уявну) секцію А і намагаються прийти першими до (уявної) секції Z. У 14 столітті фламандці винайшли новий різновид: гравець X грає своїми фігурами з розділу А до розділу Z, а гравець Y - з розділу Z до розділу А.¹⁶⁶

Мюррей¹⁶⁷ процитував два пункти в доповіді герцога Бургундського в 1379-1380 роках через доставку гральних карт (quarten) і гральних кісток (tverkeerde), вирізаних кубиками (verkeerbord). У фламандських описах назва "verkeerbord" зустрічається частіше, ніж ім'я "tiktakbord", сказав Йозеф Вейнс¹⁶⁸; серед іншого він відзначив "verkeerbard" в описі Ру (Roux, Брюссель, 1462) і "verkeert bart" в описі ван Хессена (van Hessen, Брюгге, 1502).

¹⁶³ [Stoep 2007:103]

¹⁶⁴ [Stoep 2007:58]

¹⁶⁵ [Ступ 1984:92; пор. Parlett 2018:86: "Grand Trictrac, представлений абатом Суміллем у 1738 році"]

¹⁶⁶ Опис див. у Parlett 2018:78-9.

¹⁶⁷ [1952: 120]

¹⁶⁸ [Jozef Weyns 1974:1069]

Слон

Настав час, щоб сказати дещо про слона. Слон народжується, живе своїм життям і вмирає, коли настає його час. Як і слон, слово – це живий організм. Назва гри "verkeren" народилася, прожила своє життя і померла, коли в цей різновид більше не грали: настав час.

Слон, як і назва гри, діє у сім'ї. Слон в одному з багатьох сімейств слонів, назва гри у сімействі настільних ігор. У своїх дослідженнях сімейства настільних ігор я зіткнувся із закономірністю, законом: якщо гравцю в настільну гру потрібне слово, то він перш за все шукає вакантне слово, слово, яке не потрібне чи навряд чи потрібне гравцям у настільні ігри, всередині сім'ї.

Веркерен та шахи

Згаданий зразок (закон) ми знаходимо у 16 та 17 століттях, коли французи запозичували різновид "verkeren" у фламандців.

Французьким гравцям потрібна була назва для нового сорту. Вони шукали вакантну назву у сімействі настільних ігор та знайшли його: "eschecs". Це ім'я згадували лексикографи Матіас Сасбут (Mathias Sasbout 1576), Ельсі Едуард Л. Меллема (Elcie Edouard L. Mellema 1602, 1618, 1636), Жан Луї д'Арсі (Jean Louis d'Arcy 1643, 1656) та Каспар ван ден Енде (Caspar van den Ende 1656, 1669, 1681, 1695, 1697).

Таким чином, крім старої назви шахів - "eschec", гра набула нового значення: "нарди". Назва "eschec" (шахова фігура) та назва дошки "eschequier" (шахова дошка) також майже не використовувалися. Крім свого старого значення "шахова фігура", назва "eschec" отримала друге значення: "фігура для нард", а назва дошки "eschequier", крім свого старого значення "шахова дошка", нове значення: "дошка для нард".

Я маю зробити необхідне уточнення: були лексикографи, які визначали назву гри "eschecs" виключно як шахи. Чи можливо, що йшлося про регіональне явище?

Це, здавалося б, дрібничне лінгвістичне дослідження показує, що в деяких регіонах Франції шахи були соціально невидимою грою, грою без обличчя. І це також показує, що нарди були набагато популярнішими.

Тільки близько 1700 року образ змінився: назва гри "eschecs", назва фігури "eschec" і назва дошки "eschequier" втратили свої значення як "нарди".

В чому причина? Ну, мабуть, Франція відкрила (знов) для себе шахи в ті дні. Тоді стає проблематичним, що назва гри "eschecs", назва фігури "eschec" та назва дошки "eschequier" мали два значення; отже, ці три слова втратили своє значення як "нарди".

Як наслідок, французам знадобилася нова назва для гри у "verkeren". Ми знаходимо ім'я "verker" у Франсуа Хальми (François Halma 1729, 1758) та П'єра Марена (Pierre Marin 1730), а у Хальми також форму "verquair". Англійська форма була "verquere".¹⁶⁹ Пізніші французькі назви є буквальним перекладом дієслова "verkeren": "jeu de retour",¹⁷⁰ "revertier" та "reverquier".¹⁷¹

На цьому історія ще не закінчена. У 1701 та 1717 роках Марен включив голландську назву гри "verkeren", але додав: "грають лише у північних країнах, невідомі у Франції". І Халма, в 1729 і 1758 роках, опосередковано підтримуючи Марена: "Цей вид популярний у Нідерландах та Німеччині".

Однак чи не суперечили вони самі собі, згадуючи французькі форми "verker" та "verquair"? А численні згадки назви гри "eschecs" як французької назви для "verkeren", чи можуть вони бути вигадками? В це важко повірити.

З цієї причини я тримаюся за свого слона: французьким гравцям у нарди потрібна була назва для гри "verkeren", і у сімействі настільних ігор вони знайшли вакантну назву.

¹⁶⁹ [Parlett 2018: 78-9]

¹⁷⁰ (SJM van Mook 1833, 1845)

¹⁷¹ (Eugeen Ulrix 1907 № 2304)

Шахи у Франції

Середньовічна людина, включаючи дворянина, віддавала перевагу нардам перед шахами, що я виявив під час своїх досліджень Середньовіччя. До кінця Середньовіччя шахи були похмурою грою, яка тривала і тривала, перш ніж війська супротивників могли винищити одне одного. Можна було б подумати: "Реформування шахів (особливо) запровадженням нового ферзя, який пришвидшує гру, гарантує новий запал". Але ні, ще й у 16 столітті гра, мабуть, не вийшла на перший план.

Так, у французькому суспільстві 16 століття нарди були видимою грою, а шахи - невидимою. Безумовно, у шахи грали, але у закритих товариствах. У 1530 р. член такого товариства збирав середньовічні задачі, а в 1560 р. інший член видав переклад шахової книги італійця Даміано. Ці шахісти належали до привілейованого класу, в них було достатньо часу, щоб займатися цим, і достатньо грошей, щоб купувати рукописи та книги або відредагувати (видати) книгу самостійно. Відносна невидимість шахів означає, що кількість членів шахового суспільства мала бути невеликою.

Середньовічна шахівниця

Наслідком прогресуючого проникнення є те, що іноді необхідно відмовитися від раннього твердження або підкреслити його. У цьому випадку це стосується моїх тверджень в розділах 8, 10 і 11.

Тема розділу 8: середньовічна ігрова дошка та її назва. Дошка була двосторонньою: з одного боку на ній був дизайн для нард, з іншого – 64 клітини. Французький мебляр завжди постачав його з плоскими круглими фігурами 2x15 та шаховими фігурами 2x16. Назва цієї дошки в описах завжди була "Табльєр" ("Tablier").

"Табльєр" мав загальне значення ігрової дошки та конкретне значення дошки для нард. Неможливо визначити, яке значення мав на увазі клерк, записуючи слово "tablier", встановлене мною в розділі 8. Тепер я бачу, що в 16 столітті гравці в нарди могли б присвоїти грі назву "eschecs", я схильний читати "Табльєр" скоріше як дошку для нард, ніж як ігрову дошку.

Ця інтерпретація узгоджується з розділом 11, де я стверджував: якщо в 16 столітті було мало шахістів, то логічно припустити, що їх було мало і в 15 столітті, оскільки ми не знаємо про вірус напередодні 16 століття, який би викосив більшість шахістів.

Ця інтерпретація має далекосяжні наслідки: середньовічна французька знать віддавала перевагу нардам. Вона дає більш послідовне уявлення про місце нард у французькому суспільстві: нарди були популярні і в Середньовіччі, і також після Середньовіччя вони залишалися незмінно популярними.

У розділі 10 я побачив разючу різницю між шашистами і шахістами: після зміни правил старий різновид не зник. Багато шашкистів продовжували грати в старий різновид, тоді як шахісти після оновлення своєї гри в пізньому Середньовіччі (глава 13) відійшли від старого різновиду через кілька десятиліть. Я дійшов висновку, що шахи вкоренилися набагато поверхневіше, ніж шашки. Цей висновок стає все більш вагомим зараз, коли ще раз стає зрозумілим, яке скромне місце займали шахи у повсякденному житті.

РОЗДІЛ 21

21. Кава

У 17 столітті Західна Європа відкрила для себе новий напій: каву. У невеликих орендованих або куплених приміщеннях торговці з Близького Сходу пропонували свій продукт у таких містах, як Париж, Відень, Рим, Амстердам і Лондон. Новий напій мав настільки великий успіх, що кафе (французька назва кав'ярні) відкривалися у більшій кількості міст, а у великих містах їх кількість збільшувалася: близько 1700 відвідувачів у місті, подібному до Парижа, мали вибір з десятків кафе. Якість відрізнялася, в діапазоні від середнього до розкішного.

Найкращі кав'ярні залучали своїх клієнтів із класу джентльменів, але також там з'являлися інтелектуали, художники та представники таких професій, як, наприклад, юрист. Джентльмени із приватних шахових товариств знайшли тут джентльменів із того ж соціального класу, що сприяло їх публічності. Це позитивно вплинуло на шахи у такому місті, як Париж: зародилося здорове шахове життя, іншим відвідувачам кафе стало цікаво, в яку гру можна грати з красиво вирізаними фігурками зі слонової кістки чи дерева. Назва гри "eschecs" втратила своє значення як "нарди" (розділ 20), що є відображенням цього розвитку.

Я описав підйом шахів у Франції; через брак доказів я не знаю, як він стосується Італії. У 1710 р. Мозес Гірон (Moses Giron) включив два італійські вислови, засновані на шахах: один зі значенням "знищити або вкрасти щось", інше зі значенням "бути невірною своєму чоловіку". А "бачити сонце як шахівницю" ("veder'il sole a scacchi") значив "бачити сонце крізь ґрати тюремної камери". Тож у 17 столітті в Італії шахи були далеко не новими.

Знаменитий паризький шахіст

Шахова книга, написана Франсуа-Андре Даніканом Філідором (François-André Danican Philidor, Дре 7 вересня 1726 - Лондон 31 серпня 1795), що вийшла у Лондоні в 1749 р., підтвердила це. Філідор народився на околицях Парижа і виріс неподалік Версальського палацу, резиденції короля Людовика XV і його двору. У своїй книзі Філідор згадав сильних і менш сильних шахістів, їх дуже багато. "У 1740-х роках у шахи грали в кожній паризькій кав'ярні", - сказав він Річарду Твіссу (Richard Twiss) чотири десятиліття тому; англійцю, який узяв у нього інтерв'ю для свого двотомника "Шахи" (1787 та 1789 роки).¹⁷² Коли йому було шістнадцять років, Париж визнав його гравцем рівня майстра. Гаррі Голомбек¹⁷³: "М. де Кермюр, сир де Легаль (M. de Kermur, Sire de Légal), вчитель Філідора, був найкращим гравцем у Франції до приходу Філідора. Коли він зустрів Філідора, він міг дати йому фору в туру, але до 1743 року, коли Філідорові стало сімнадцять, він взагалі не міг дозволити собі дати йому фору; 1745 року він був рішуче переможений своїм учнем у матчі".

Його розуміння того, що таке шахи, виразилося в пізніший час, коли шахісти в його оточенні грали в новий різновид: через чотири місяці він переміг усіх.¹⁷⁴

Беручи до уваги численні посилання на його особистість або його роботу в Індексі робіт Річарда Ілза (Richard Eales 1985) і початок глави XIV у роботі Гарольда Мюррея (1913), Філідор, можливо, був найважливішою фігурою в історії шахів. Мюррей відкрив свій розділ словами: "В анналах шахів немає більш відомого імені, ніж ім'я (...) Філідора".

Навчання шахів

Мене цікаво: "Де Філідор навчився шахів"? Гра вийшла з закритих шахових товариств в публічну сферу завдяки кав'ярням. В шахи, ймовірно, не грали вдома. Юного Філідора не пускали у кав'ярню, бо це місце було для дорослих. Можливо, він навчився грати у шахи у Версальському палаці, де до мутації голосу співав у хорі придворної капели. Його батько був бібліотекарем цієї капели, яка щоранку брала участь у месі короля, яка відкривала день.¹⁷⁵

Філідор, композитор

Філідора зустрічали з розкритими обіймами не лише шахісти, а й увесь Париж. Співаючи в каплиці, Філідор відкрив свій композиторський талант: у 1743 році був виконаний його мотет. Відвідувачі концерту були у дикому захваті: народився французький композитор, який підкорить світ. Через кілька років король Людовік XV пообіцяв йому щорічне утримання за його музику.¹⁷⁶ Але хоча він продовжував писати музику все своє життя, очікування не виправдалися. Сьогодні це забутий композитор.

¹⁷² [Eales 1985: 109]

¹⁷³ [Harry Golombek 1976: 115]

¹⁷⁴ [Murray 1913: 862 примітка 4]

¹⁷⁵ [Eales 1985: 113, спираючись на американську книгу Філідора 19 століття, біограф George Allen]

¹⁷⁶ [Petzold 1986: 195]

Прізвище

Легенда каже, що своїм подвійним прізвищем сім'я завдячує предку, який, як його батько і сам Філідор, був прикріплений до придворного оркестру. У цього предка було одне прізвище: Данікан. Одного з гобоїстів королівської капели, ще за короля Людовіка XIV, звали Філідорі. Данікан став його наступником. Одного разу цей Данікан зіграв так переконливо, що король похвалив його: "Ти грав, як Філідорі". З того часу гордий Данікан називав себе Даніканом Філідором. Його сини та дочки, як і його онуки, прикрасили себе цим ім'ям.

Гарна історія, повторюю її із задоволенням. Однак сьогодні ми його знаємо краще, див. <http://billwall.phpwebhosting.com/articles/Philidor.htm>.

Тепер я вступаю на шлях, де легенда та реальність іноді межують один з одним, а іноді змішуються. Мені здається корисним, з погляду історіографії шахів, простежити за Філідором у його подорожі до Голландії, де він написав свою книгу, яка здобула багато похвал.

Як повірити, що він не помер з голоду на схудлом морозному горищі в голландському місті, закутавшись у смердючі ганчірки, які просторими складками бовталися навколо його виснаженого тіла? Жоден шаховий історик не знав, як це пояснити.

Подорож Філідора до Роттердама

Хоча ця історія добре відома, я коротко її підсумую.

У грудні 1745 року, у свої дев'ятнадцять років, Філідор залишив Париж у супроводі батька тринадцятирічної дівчинки, вундеркінда у грі на клавесині. Її батько, його звали Ланца, домовився зі знаменитим італійським скрипалем-віртуозом та композитором Франческо Джемініані (Francesco Geminiani 1687-1762) про те, що вона має дати дванадцять концертів у Голландії. Однак у день від'їзду вона захворіла. Вона залишилася з матір'ю в Парижі, а Філідор разом із її батьком вирушив на північ. У Роттердамі на них чекала трагічна звістка: дівчинка померла.¹⁷⁷

Це закінчилося для Філідора сумно: він мав повернутися до Парижа, але не мав коштів. На щастя, у Роттердамі та інших голландських містах були кав'ярні. І Філідору пощастило: французька армія знову погрожувала просунутися на північ, щоб з'єднати Нідерланди з могутньою Францією.

Завдяки цій війні Філідор вижив, завдяки цій війні він, парижанин, видав свою першу книгу в Лондоні, і тому мені здається необхідним розповісти передісторію. У розділі 22 я опишу, як голландці грали у шахи та шашки у 1745 році.

Війна із Францією

У минулому Франція та Нідерланди вели багато війн. Я ходив до школи в Голландії і, звичайно ж, дізнався там, що Франція – це злочинний агресор, який, завжди без жодної причини, постійно нападав на нашу невинну країну, у тому числі у 1740-х роках. Конфлікт між Францією та Нідерландами був лише одним конфліктом у великій європейській війні, війні за австрійську спадщину (1740-1748).

В 1740 Марія Терезія (Maria Theresia) зійшла на австрійський престол як наступниця свого батька, імператора Карла VI. Для деяких правителів це було приводом для початку війни: вони не дозволяли жінці зайняти трон, тим більше трон, на який вони самі претендували. Було абсолютно неможливим, щоб жінка носила титул імператриці.

Одним із таких правителів був король Франції Людовік XV. Він вступив у союз із Іспанією та деякими німецькими королівськими дворами. Південні Нідерланди були частиною Австрії і через це виявилися втягнутими у конфлікт. Могутній агресор Людовік окупував південні Нідерланди.

¹⁷⁷ [Аллен 1863: 21]

Як тільки французькі війська просунулися до південного кордону Північних Нідерландів, Англія, заклятий ворог Франції, поспішила на допомогу нашій маленькій країні: король Джордж II (Georg II), який народився, у Німеччині, де його батько був німецьким курфюрстом, послав війська. Ці війська рушили на південь, щоб зупинити французів. У місті Гаазі знаходився невеликий гарнізон, але невідомо скільки чоловіків він нарахував.

РОЗДІЛ 22

22. Чудо-дитина

У розділі 21 Франсуа-Андре Данікан Філідор, французький шахіст і композитор, дістався Роттердама. Що сталося з ним? Ми можемо простежити за ним у його подорожі Нідерландами тільки в тому випадку, якщо маємо знання про шахи та шашки в цій країні.

Шахи в Нідерландах

Наприкінці 17 століття шахісти у Парижі (і в інших французьких містах?) опинилися у центрі уваги. Це дало поштовх до зародження французького шахового життя, як я зазначив у розділі 21. Шахісти раніше грали в закритих колах, але тепер вони перенесли свої зустрічі до публічного простору кав'ярень. Цей перехід від приватного до публічного простору відбувався по всій Європі і стосувався не лише шахів.

Розвиток шахів у Голландії приблизно на століття відстає від підйому шахів у Франції. Між 1500 і 1700 роками шахи не були невідомою грою в Голландії, це найпозитивніше зауваження, яке я можу зробити. Роб Янсен¹⁷⁸ згадує "Pellikanistenclub Trou moet blycken", міську асоціацію в Гарлемі. Джентльмени грали в карти, шахи та шашки, як видно зі свідчень 17 століття. Ця асоціація була продовженням асоціації 13 століття, палати риторики, де її члени писали вірші та драми. Палата була названа на честь пелікана, в християнській іконографії символу жертвопринесення, з Ісусом як великий приклад.

У 18 столітті граючих у шахи зі всіх верств городян побільшало, однак порівняно з шашистами їх кількість була обмежена.

Відносини між шахами та шашками відбивались і в описах майна кав'ярень. Шахову дошку можна було знайти в невеликій кількості тільки в найрозкішніших кафе. Такою розкішною кав'ярнею був "Французький будинок кави" (Fransch Koffiehuis) в Роттердамі, відкритий в 1730 р. французом Жаном Альмарі (Jean Almay) проти монументального будинку фондового ринку. Після смерті Альмарі, у 1760 р. нотаріус підвів баланс. На першому поверсі він відзначив дві шахові дошки з фігурами та одинадцять шашкових дощок із фігурами, у кімнаті нагорі дванадцять шашкових дощок із їхніми фігурами, і десь ще одну срібну шахівницю.¹⁷⁹ За часів Філідора для шахістів у Франції сонце світило набагато більше, ніж у Нідерландах.

У Роттердамі для Філідора взагалі не було сонця. Йому не вистачало на життя грою на ставку в кав'ярні, не вистачало навіть на їжу. У Гаазі був англійський гарнізон; він міг би зіграти там у шахи проти офіцерів на ставку, але їх було небагато.

Шашки у Нідерландах

Перша голландська кав'ярня відчинила свої двері у 1665 році. У 18 столітті ця соціальна новина стала модною серед представників найвищого соціального класу,¹⁸⁰ а також серед інших груп заможних людей, таких як інтелектуали, сановники та торговці.¹⁸¹

У які ігри грали ці люди? Дуже багато хто в шашки і небагато в шахи. Французький голландець П'єр Марен у 1710 році написав в своєму словнику: "У голландських кав'ярнях шашки добре відомі".

¹⁷⁸ [1992:7]

¹⁷⁹ [Mourik & Stoep 2019: 109]

¹⁸⁰ [Wijsenbeek 1994: 39,43]

¹⁸¹ [Wijsenbeek 1994: 48-9]

□23.5

Голландська кав'ярня, картина голландського майстра Jan Troost (1697-1750).
Гравці у шашки - справа.

Літератор Віллем ван Свааненбург (Willem van Swaanenburg) писав у 1725 р., що у кав'ярні грають в шашки та в нарди, а у пабі - в карти. Він додав, що в нарди грали не в залі кав'ярні, а в окремому приміщенні, доступному не кожному відвідувачу.¹⁸² Через рік Віллем, будучи продуктивним письменником, згадав три різновиди шашок, в які грали в кав'ярні.

Нотаріальний протокол початку 18 століття вказує також іншу гру. 30 травня 1702 р. якийсь Авраам Нехемія Кардозо (Abraham Nehemia Cardozo) нотаріально запевнив, що ніколи не грав в амстердамських пабах і кав'ярнях на великі гроші в період 1678-1702 років. Кардозо: "У пабі я грав у нарди та карти, у кав'ярні в шашки та манкалу" ("манкала", мабуть, була популярною грою в Амстердамі).¹⁸³ У 1708 році Хендрік Вісьягер (Hendrick Visjager) збанкрутував; його інвентар налічував 11 манкальських дощок із низкою черепашок. "Манкала" - це гра, доставлена моряками з Африки до Європи після далекого і, безперечно, суворого плавання.¹⁸⁴ Вплив Африки на Європу – це рідкісний феномен.

Чи міг Філідор грати у шашки з голландцем? Звісно, між 1670 та 1690 рр. французи запозичили голландську гру на 100 кліток. Зрозуміло, що деякі гравці трималися за звичний "середньовічний" різновид на 64 клітинах, але Філідор до них не входив. Однак у першу чергу Філідор був шахістом, і можна було очікувати, що в більшості випадків він зазнає невдачі, зігравши партію в шашки проти голландця.

Чи міг Філідор грати у шашки проти членів англійського гарнізону? Це проблематично. Звісно, по суті англійські шашки та різновид, у який грав Філідор, схожі, але водночас правила були настільки різними, що Філідору було важко грати англійський різновид проти англійця. Оскільки в англійських шашках проста шашка не може брати назад, на відміну від гри на 100 клітинах, Філідор мав адаптувати свою стратегію: в англійських шашках легше здобути дамку, ніж у шашках на 100 клітинній дошці.

¹⁸² [Stoep 1997: 66]

¹⁸³ [Stoep 1997: 61]

¹⁸⁴ Природу цієї складної гри див. у Парлетта [2018: 207-23]

Потрійна диво-дитина

На своїй батьківщині Філідор спілкувався з тими, кого у наші дні із зверхньою заздрістю називають "елітою". Опинившись у Голландії, він не міг навіть заплатити за диліжанс, який повернув би його до Парижа; чи міг він тоді дозволити собі більше, ніж мізерна кімната в дешевому готелі? Цього ми не знаємо. В усякому разі він носив одяг свого класу і міг виглядати видним джентльменом. Він спитав господаря свого готелю: де кав'ярні, де він міг би зіграти в шахи? Людина в Роттердамі не знала такого будинку: «Можливо, ви могли б спробувати у "Французькому будинку кави?"».

"Французький будинок кави" був найвідомішим кафе в Роттердамі, розташованим на біржовій площі (Beursplein). Як і всі голландські кав'ярні, він спеціально надавав у розпорядження клієнтів шашкові дошки. Оскільки це кафе могло приймати також і найзаможніших жителів Роттердама, то відвідувач, крім шашкових дощок, міг знайти і шахові дошки, розкладені на столах або на стіні. Але невідомо, чи вдалося Філідору знайти в Роттердамі супротивника, який грає у шахи.

За словами Аллена,¹⁸⁵ Філідор мав багато суперників у шашках. «Філідор, безсумнівно, вже засвоїв, що якщо Роттердам не може похвалитися класичним "Café de la Régence" (славнозвісне шахове кафе в Парижі - прим. перекладача), з його рядом шахових магнатів, то в ньому можна знайти безліч домашніх кав'ярень, де пари вантажних голландців сиділи, розмірковуючи над великою дошкою, навмисне ламаючи собі голову над складнощами польських шашок». "Польські" шашки - різновид шашок, на 100-клітинній дошці, в яку грають у Нідерландах з другої половини 16 століття.

Філідор обіграв усіх або майже всіх своїх супротивників-голландців і зміг забрати ставку. Мабуть, так воно й було; інакше як би він взагалі зміг вижити?

Ми маємо на мить зупинитися на цій чудовій особливості. Французький дев'ятнадцятирічний хлопець входить до "Французького будинку кави", знімає зі стіни шашкову дошку та мішок із шашками та викликає одного з огрядних голландців зіграти партію. Звичайно, досить часто без слів, однак мали бути відвідувачі, з якими він міг спілкуватися, тому що в кращих голландських колах того часу було прийнято говорити французькою. Філідор прийшов, побачив і переміг, Юлій Цезар 18 століття. Як це було можливо? Невже голландці, порівняно з французами, грали у шашки на такому низькому рівні, що їх усіх обіграв юнак із Парижа? Коли я порівнюю шашечну літературу 18-го століття у Нідерландах та Франції, я не бачу особливої різниці. І я приходжу до висновку, що Філідор, поряд із музикою та шахами, процвітав ще й у шашках. Тому розглядаємо його вундеркіндом у трьох областях.

Амстердам та Гаага

Взимку 1745 р. Філідор поїхав до Амстердама. Я припускаю - на гусеничному човні, який був дешевше, ніж диліжанс. Човен з гусеницями був засобом пересування каналами. Він мав криту палубу з двома лавками вздовж обох боків і столом між ними. Його тягнув кінь стежкою вздовж каналу, по так званій буксирній доріжці. Транспортна компанія забезпечувала шашкову дошку, яка часто висіла на стіні на рівні очей.¹⁸⁶

Я не знаю, навіщо Філідор вирушив до Амстердама. Можливо тому, що він більше не міг знайти в Роттердамі шашистів, які готові грати на гроші?

За словами самого Філідора, після Амстердама він поїхав до Гааги, ймовірно, знову на буксирному човні. Він пробув там літо, осінь та частину зими 1746-1747 років.

Історики шахів припускають, що він вижив там, граючи у шахи проти людей із англійського гарнізону. Але чи реально це припущення? Ймовірно, гарнізон був невеликий. Англійці стояли в Голландії, щоб допомогти країні відбити загрозливе французьке вторгнення. Нідерландам не були потрібні англійці на півночі, в Гаазі, вони були потрібні на півдні.

¹⁸⁵ [1863:22]

¹⁸⁶ Зображення та додаткову інформацію див. у Mourik & Stoep 2019:82-3.

Мені здається правдоподібним, що Філідор був прийнятий англійською колонією в місті, в офіцерських лавах гарнізону, як один із своїх. Аллен¹⁸⁷ пояснив чому: вони поважали його здібності на шахівниці. До того ж йому допомагав його характер: він був люб'язною людиною. А його додатковою перевагою було те, що у Версалі та Парижі він бачив, як люди багатші, ніж він, поводяться, одягаються, розмовляють.

Це пояснює, чому він міг триматися на рівних, як дорослий, з високопосадовцями французького та англійського суспільства. І що, безперечно, було головним плюсом, так це його ґрунтовна освіта в Парижі (він навіть вивчив основи латині), з музикою як основним предметом.¹⁸⁸

Позитивний образ свого героя, як його описав Аллен, розділяла і молода англійка Фанні Берні (Fanny Burney). У 1771 році Філідор прибув до Лондона з рекомендаційним листом від Дені Дідро: чи може Берні надати йому притулок? Вона спромоглася. Фанні: "Містер Філідор – це вихована, послужлива і дуже товариська людина; він також добрий музикант".¹⁸⁹

Лондон

На початку 1747 р. Філідор відплив до Лондона. Це сталося з ініціативи принца Вільяма Августа, герцога Камберлендського (William Augustus, Duke of Cumberland 1721-1765),¹⁹⁰ який командував англійським гарнізоном і керував битвами військ в Англії, Ганновері, Австрії та Нідерландах проти французів у Фландрії.

РОЗДІЛ 23

23. Інтелектуали

Сюрприз

У розділі 22 парижанин Андре Філідор приготував для нас сюрприз: окрім дуже сильного шахіста, він виявив себе і як сильний шашист. "Енциклопедія" Жана ле Ронда д'Аламбера (Jean le Rond d'Alembert), математика, фізика та філософа, та Дені Дідро, письменника, філософа, художнього критика, але насамперед поборника раціоналістичного підходу до світу, каже нам, що Філідор був не тільки першокласним шахістом, але й першокласним гравцем у шашки.¹⁹¹

Останнє застереження здається мені перебільшеною; якби це було так, то П'єр Манурі (Pierre Manoury, 1728-1814), напевно, згадав би його у своїй шашковій книзі 1787 року. Але Філідор був досвідченим та сильним гравцем; позиції у двох партіях, зіграних ним у "Кафе Манурі" ("Café Manoury"), та пара складених комбінацій, які відзначили його сучасники,¹⁹² показують це. І він довів свою шашкову силу в Нідерландах у 1745 та 1746 роках, інакше він би не вижив.

Дідро та Філідор були знайомі, вони зустрічалися у паризьких кав'ярнях. З цієї причини немає потреби дивуватися з того, що Дідро (якщо я не помиляюся, стаття про Філідора була написана Дідро) знав силу Філідора на шахівниці.

А звідки Дідро дізнався, що Філідор був таким сильним гравцем у шашки? Відповідь проста: у шахи та шашки грав не лише Філідор, а й Дідро, та інші паризькі інтелектуали, а також і людина, яку ми, мабуть, могли б вважати найбільшим інтелектуалом: Жан-Жак Руссо.

Однак перш ніж я продовжу про нього - короткий про забобону нашого часу.

¹⁸⁷ [1863:25]

¹⁸⁸ [Аллен 1863: 4]

¹⁸⁹ [Eales 1985: 117]

¹⁹⁰ [Allen 1863:25]

¹⁹¹ [1755 V:247]

¹⁹² [Stoep 2007: 99]

Шахи як предмет навчання

Наш час вважає шахи глибокою грою, яку може зрозуміти лише людина з інтелектуальними здібностями. Річард Ілз (Richard Eales): ця думка походить від 17-18 століть, коли інтелектуали захоплювалися шахами. Цитата: "І після 1650 р. був подальший прогрес, незважаючи на відсутність великих гравців, тому що успіхи, досягнуті в теорії шахів з часів Лопеса, стали потрапляти у друк і ставати більш відомими".¹⁹³ Лопес - це іспанський священник Руїс Лопес (Ruiz Lopez), який у 1561 р. пояснив у чотирьох томах, як потрібно грати в шахи. Завдяки цьому, за припущенням Ілза, шахи стали грою, якої можна було навчитися, і через це інтелектуали зацікавилися грою. З цієї причини назва його четвертого розділу – "Гра інтелектуалів".

Однак Ілз не досліджував, чи ці інтелектуали цікавилися також і іншими настільними іграми, наприклад, грою в шашки. Ілз зробив помилку, ізолювавши шахи від контексту свого часу, внаслідок чого він ухопився не за той кінець палиці.

Жан-Жак Руссо, шахіст

Жан-Жак Руссо (Jean-Jacques Rousseau 1712-1778) мав багато заслуг у культурному житті Франції.

Безсумнівно, найбільшою його нагородою було бачення освіти, викладене у романі "Еміль". Окрім цього, він опублікував свої уявлення про права, які мають мати члени суспільства. Для "Енциклопедії" він писав статті про політику та музику. І, як і Франсуа-Андре Філідор, він був композитором.

Записувати концепції - це одне, записувати їх зручними для читання і чарівними - це інше, і Руссо вмів це робити. Це зробило дуже доступною усім його "Сповідь" про свої погані якості (брехливість, свої помилки, свій мазохізм), опубліковану після його смерті.

Близько 1733 р. Руссо написав у цьому творі: "Я зробив все можливе, щоб стати хорошим шахістом". Англійський шахіст Гаррі Голомбек¹⁹⁴ переклав відповідний уривок.

У Шамбері (місті у французьких Альпах) Руссо познайомився з Багере (Bagueret). Цей Багере, з Женеви, мешкав при російському дворі. "Він був - писав Руссо - одним з найбільших негідників і найбільших дурнів, яких я коли-небудь бачив". Ця людина привернула увагу Руссо, незважаючи на те, що Руссо не любив його. "Він бачив це, в моєму випадку це не було важким".

Тим не менш, цій людині "...збрело в голову запропонувати навчити мене шахів, в які він сам вмів грати лише трохи. Я спробував це майже всупереч своєму бажанню. І після того, як я байдуже вивчив ходи, я так швидко просунувся вперед, що ще до кінця першого сеансу зміг дати йому фору в туру, яку він спершу дав мені. Цього було достатньо: відтоді я став шахістом".

Руссо продовжує: "Я купив шахівницю і шахматну книгу; я зачинився у своїй кімнаті, дні та ночі намагався вивчити всі дебюти напам'ять, вбиваючи їх собі в голову насильно і грав сам, без відпочинку та розслаблення. Через два-три місяці цього похвального заняття і цих неймовірних зусиль я прийшов у кафе, худий, жовтуватий і майже безглуздий.

Я спробував свої сили, я знову грав із паном Багере; він переміг мене раз, два, двадцять разів; всі різні комбінації змішалися в моїй голові, і моя уява так ослабла, що я бачив тільки хмару перед очима. Щоразу, коли я хотів, за допомогою Філідора (...), попрактикуватися у вивченні різних партій, зі мною відбувалося те саме; і, стомивши себе втомою, я виявив себе слабшим, ніж раніше".

До речі, Філідор відмовляв від такого підходу: дебюти можна вивчити напам'ять, але після чотирьох-п'яти ходів треба йти своїм шляхом. "Коли я вийшов зі своєї кімнати, я був схожий на труп", - писав Руссо, - "якби я продовжував жити так само, я, звичайно, не залишився б на землі".

¹⁹³ [Eales 1985: 96]

¹⁹⁴ [Harry Golombek 1976:116-7]

Жан-Жак Руссо, шашист

У той час як Жан-Жак широко відзначав у своєму щоденнику свою нездатність навчитися грати в шахи на достатньому рівні, він нічого, наскільки я знаю, не наголосив на своїй нездатності навчитися грати в шашки на задовільному рівні.

У своїй шашковій книзі 1787 р. його співвітчизник П'єр Манурі розповів про клієнтуру своєї кав'ярні.

Руссо був її постійним відвідувачем. Манурі сказав, яким жахливо поганим гравцем був цей чоловік: "... кожен сильний противник давав йому фору у дві простих шашки, і, тим не менш, він програвав! Нарешті, він змирився з тим, що завжди залишиться невдахою і перестав грати в шашки".¹⁹⁵

Як мені поставитися до гри Руссо в шахи? Щось на кшталт "Незважаючи на мої великі здібності, я, Жан-Жак, не в змозі навіть навчитися цій складній грі в шахи"? Або: "Незважаючи на мої великі обдарування, я, Жан-Жак, не в змозі навіть освоїти таку відносно просту гру, як шахи, тоді як маса дилетантів грає в неї добре"?

Інтелектуали, які грали в шахи

У шаховій літературі згадується безліч інтелектуалів, які грали в шахи, немає сенсу повторювати їх усіх. Я обмежусь п'ятьма,¹⁹⁶ з підписного списку на книгу Андре Філідора 1777, відредагованого у французькій та англійській версіях. Загальний список містив 280 прізвищ.

Жан-Франсуа Мармонтель (Jean-François Marmontel 1723–1799) був письменником, драматургом та поетом, але також цікавився історією та філософією і брав участь в створенні енциклопедії під керівництвом Дені Дідро та Жана ле Ронда д'Аламбера. Ця робота, перша у своєму роді, зайняла позицію, незалежну від трьох секторів, які представляли владу у Франції: університетів, церкви та королівського двору. Навіть більше: "Енциклопедія" дозволяла собі критику цих установ.

Жан Батіст Сюар (Jean Baptiste Suard 1732–1817) був редактором двох досить прогресивних журналів, хоч і менш критичним, ніж Дідро та його співробітники. На відміну від авторів "Енциклопедії", він був номінований на членство у Французькій академії – що було найбільшою честю, яка могла бути надана інтелектуалу. Першу номінацію було відхилено, оскільки Правління не прийняло його. Після другої номінації він був прийнятий до лав Академії, навіть король (Людовік XV) схвалив це.

Франсуа Аруе де Вольтер (François Arouet de Voltaire 1694–1778), автор есе та п'єс, був рекомендований членам Академії ще до того, як його номінація стала реальністю. Це впадає у вічі, бо він володів надзвичайно критичним розумом і у свою бурхливу молодість навіть кілька разів потрапляв у в'язницю за те, що ображав сановників.

У 1748 р. Вольтер зупинявся при дворі польського короля Станіслава Лещинського (Stanislas I Leszczyński, 1677-1766), про це докладніше пізніше. Через рік Вольтер прийняв запрошення пруського короля Фрідріха Великого (Frederick the Great) зупинитись на триваліший термін при його дворі в Потсдамі. Це для ілюстрації середовища, яке часто відвідував Вольтер.

Життя англійця Едварда Гіббона (Edward Gibbon 1737-1794) було менш авантюрним, ніж у Вольтера. Він був істориком, який виявляв великий інтерес до римської культури, особливо до причин її занепаду, і протягом кількох років був членом англійського парламенту. Він теж думав поза межами, які були у правителів. Протягом часу, коли він залишався в Парижі, він, наприклад, намагався зв'язатися з Дідро та Даламбером.

Дені Дідро (Denis Diderot 1713-1784) писав п'єси і був художнім критиком, але найважливішим його внеском була робота над "Енциклопедією": він написав близько 6.000 статей із 72.000. Дідро був одним із покровителів Філідора.

¹⁹⁵ [Манурі 1787: 47]

¹⁹⁶ [Eales 1985:117]

Інтелектуали, які грали в шашки

Я наводжу імена деяких інтелектуалів, які грали у шашки.

Дені Дідро відвідував і "Кафе Режанс" ("Café de la Régence"), місце зустрічей шахістів, і "Кафе Манурі" ("Café Manoury"), місце збору гравців у шашки.¹⁹⁷

Власник "Кафе Манурі", П'єр Манурі, написав дві книги з шашок: у 1770 та 1787 роках. Його друга книга містила звіт про пошук походження різновиду шашок, в який грали парижани, зокрема Філідор та Дідро. Ця частина була написана одним з найбільших розумів Франції, якого цікавило коріння гри, в яку він так часто і охоче грав: Шарлем-Марі де ля Кондамін (Charles-Marie de la Condamine 1701-1774), дослідником, географом, математиком та гравцем у шашки. У 1745 році він повернувся з подорожі річкою Амазонкою, його ім'я гучно лунало у Парижі. Я не знаю, чи знали де ля Кондамін та Філідор особисто один одного, це могло бути, бо інтелектуальний світ Парижа був тісний. Кондамін дружив з Вольтером - Вольтер знав Філідора, Кондамін співпрацював з "Енциклопедією" і був прийнятий до числа безсмертних, адже так називали членів Французької академії.

Вольтер жив при дворі Станіслава Лещинського. Станіслав був колишнім королем Польщі, який утік із рідної країни. Його дочка була одружена з французьким королем. Королю довелося запропонувати тестеві гідне житло, замок неподалік Нансі. На відміну від членів французької королівської родини, Станіслав був інтелектуалом. Йому подобалося спілкуватися з спорідненими душами, тому його двір став місцем зустрічі інтелектуалів: де ля Кондамін був частиною цього кола.

П'єр-Огюстен Карон де Бомарше (Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais, 1732-1799) мав різнобічний розум: він був письменником, торговцем зброєю і видавцем. Завдяки своїй авантюрній поведінці він став кумиром французів.

У 1865 році відомий паризький видавець Мартен Боссанж (йому було сто років) видав книгу спогадів під назвою "Мартен Боссанж (1766-1865)". На сторінці 23 він розповідає про свою дружбу з Бомарше. Він відвідав свого друга в останній вечір Бомарше. "Щоразу, як ми зустрічалися, Бомарше хотів грати в шашки" - каже Боссанж. Також і того вечора, хоча він почував себе не дуже добре. Бомарше виграв першу партію. "Він завжди перемагав", зізнався Боссанж. Друга партія не була дограна: о десятій годині слуга відправив Бомарше спати. Наступного дня Боссанжу повідомили, що вночі його друг помер від серцевого нападу.

Розповідь Боссанжа переповів його співвітчизник Огюстен Кабанес (Augustin Cabanès, 1862-1928). Кабанес мав медичну практику, мав докторський ступінь, написав історичну роботу і був широко відомий своїми химерними оповіданнями.¹⁹⁸

У 1872-1909 роках у шаховому журналі "La Strategie" (1867-1940) була рубрика шашок. У випуску від 15 квітня 1874 р. Шарль Жольє (1832-1910), продуктивний журналіст і літератор, повторив розповідь Боссанжа.

Абрахам де Муавр (Abraham de Moivre 1667-1754) – французький математик та статистик. Він був широко відомий завдяки своїй теоремі, теоремі де Муавра-Лапласа, а також своїм роботам в галузі обчислення ймовірностей. Коли римсько-католицька більшість порушила мирний договір, укладений зі своїми співвітчизниками-протестантами, він, гугенот, потрапив у біду: з 1685 р. по 1688 р. він був ув'язнений. Після звільнення він утік до Лондона. Там він потоваришував із такими знаменитостями, як Ісаак Ньютон (Isaac Newton), астроном Едмонд Галлей (Edmond Halley) та Джеймс Стірлінг (James Stirling), шотландський математик. Англія визнала наукову велич де Муавра, запросивши його вступити до Королівського товариства, аналога Французької академії.

Незважаючи на свої наукові переваги, де Муавр страждав від бідності, писав "American Chess Magazine" у березні.¹⁹⁹ За потребою де Муавр часто відвідував кав'ярню "Слауфтер", де мав додатковий дохід, граючи у шахи та шашки на ставку. Там він знайшов англійських інтелектуалів, для яких також не було секретів у шашках.

¹⁹⁷ [Aycard 1842]

¹⁹⁸ [Джерело: Balédent, Le Damier 1886 III: 744-6]

¹⁹⁹ [1924:68]

□23.6

Старий "Будинок кави Слауфтера" ("Slaughter's Coffeeshouse") у Лондоні.
Заснован у 1692 р. Джоном Слауфтером.

Я згадав французьких та англійських інтелектуалів, які грали у шашки. Ситуація в Голландії, мабуть, була такою самою: багато членів амстердамського товариства мистецтв і наук підписалися на шашкову книгу голландця Ефраїма ван Емдена (Ephraim van Emden).²⁰⁰

РОЗДІЛ 24

24. Гвинтокрил Х'юго де Гроот

Один із найвидатних синів Голландії - Х'юго де Гроот (Hugo de Groot). Вундеркінд, який писав латинські вірші, коли йому було лише вісім років, почав навчатися в Лейденському університеті, коли йому було одинадцять, а у віці шістнадцяти років він отримав докторський ступінь з юридичної теми в Орлеані. На початку 17 століття - ймовірно, між 1602 і 1603 роками - він написав низку епіграм про домашні ігри під назвою "Instrumentum domesticum". Вони були опубліковані тільки в його *Poemata omnia*, Leiden 1645:305. Серед них гра в гусака. Гроот думав, що чотири настільні ігри варті віршів: млин 2x3, млин 2x9, шашки 2x12 та нарди.

Чому він не згадав шахи? Тому що в неї не грали вдома, чи тому, що ця гра була невідома в Нідерландах? У Франції шахи були соціально невидимі в перші роки 17 століття (розділ 20), це стало очевидним з появою кафе (розділ 21). Чи були шахи в Нідерландах також невидимою грою? Це можливо: голландці грали в шашки, і навряд чи в шахи.

Між 1769 та 1778 роками голландський історик Йоханнес ле Франк ван Берхей (Johannes le Francq van Berkhey) опублікував чотиритомну працю про різні аспекти життя Голландії. Вона була перекладена французькою (1781) та німецькою (1779-1782) мовами. У Нідерландах багато грали в шашки і рідко в шахи, повідомляв він.²⁰¹ Дослідженнями голландського шашкиста Г. Баккера (G. Bakker W., син) у 1920-і роки та працями його послідовників у другій половині 20 століття (я називаю їх історичними матеріалістами) робота продовжується, ми можемо обґрунтувати слова Франка ван Берхея статистикою.

²⁰⁰ [Bakker 1974, Bakker 1975]

²⁰¹ [1776 III:141]

Ось результат дослідження у Веспі, маленькому містечку в провінції Північна Голландія в період 1700-1780 років: 12 шашечних дощок, 0 шахових дощок. Результат з Делфта, найбільшого міста в провінції Південна Голландія, період 1700-1794 роках: 35 шашкових дощок та 3 шахові дошки.²⁰²

Цифри показують цікавий розвиток подій: у 18 столітті у великому місті Голландії жило декілька шахістів. Останні десятиліття 18 століття число шахістів швидко збільшувалося. Це стосувалося Франції.

Орієнтація на Францію

У 18 столітті Нідерланди стали сильно орієнтуватися на Францію. У вищих колах стало модним замовляти одяг у паризьких кутюр'є. Вищий світ розмовляв французькою. Він запрошував гувернанток із Франції для навчання своїх дітей, щоб діти досконало володіли цією прекрасною мовою. Вони розважали своїх гостей (вибачте – "invités") у вітальні (вибачте – у салоні) так само, як французи (вибачте – "comme les Français"). На жаль, їм, як і їхнім дітям, все одно була потрібна нідерландська мова, щонайменше для того, щоб віддавати накази обслуговуючому персоналу: кухарці, покоївці, садівнику.

Голландський письменник Юстус ван Еффен (Justus van Effen), який здійснив поїздки до Швеції та Англії як наставник на службі у відомої родини з Гааги, видавав журнали французькою мовою, серед яких "Новий французький спостерігач" ("Le nouveau Spectateur Français"). Наслідуючи англійців Джозефа Аддісона (Joseph Addison) і Річарда Стіла (Richard Steele) він описував життя своїх співвітчизників, висміюючи їхні дурниці в християнсько-моралізаторському стилі.

Окрім журналів французькою мовою, голландська еліта читала і французькі книги, замовлені у Франції.

Серед цих книг були й книги про шахи. У Франції шахове життя, на чолі з Філідором, вийшло з минулої скрути. У Нідерландах шахісти також вийшли вперед. Вони переклали роботу Філідора нідерландською мовою. Одним із них був Петрус Лівенс Керстеман (Petrus Lievens Kersteman).

Гвинтокрил

У 1786 р. Керстеман опублікував нідерландський переклад французького підручника з шахів, написаний Філідором у Нідерландах і відредагований у Лондоні в 1749 році.

Вражає, як Керстеман пояснював співвітчизникам, що таке шахи: начебто це для них нова гра. Як це робить місіонер, коли йому потрібно пояснити вождю нещодавно відкритого племені в Амазонії, що таке гвинтокрил: дуже гучний і великий птах з крилами, що не машуть, а крутяться. Ну, тоді птах Керстемана – шашки. Шахова дошка – це різновид шашкової дошки 10x10, але з квадратами 8x8. Шахові фігури мають той самий колір, що й шашкові, переважно чорно-білі. Шаховий пішак - це різновид однієї простої шашки: якщо одна проста шашка досягла дамкового ряду, вона перетворюється на дамку; пішак робить те ж саме.²⁰³

Тобто до кінця 18 століття шахи були невідомою грою для читачів, до яких звернувся Керстеман. Керстеман мав докторський ступінь у галузі права, говориться у біографічному словнику 1845 року, і він також був письменником. Він написав свою шахівницю для представників свого соціального класу, культурної еліти. Мій висновок: ця еліта чудово знала шашки.

Шахисти під впливом

Вражає не лише те, що Керстеман представив шахи як невідому гру. Ще більш вражає, що нідерландські шахісти використовували шашковий жаргон для позначення понять, пов'язаних з просуванням пішака. Цей звичай старий, ось приклад.

²⁰² Джерела див. Stoep 2007:70-80

²⁰³ [Stoep 2007: 80-1]

У 1575 році іспанець Хуан Уарте (Juan Huarte) опублікував філософську працю під назвою "Дослідження здібностей для наук" ("Examen de ingenios para las ciencias"). Він присвятив уривок шахам. Він пояснив, що є фігура, під назвою пеон, і що цей пеон може бути просунутий до дами, королеви. До речі, тут слово "вражаюче" також підходить: невже шахи були настільки невідомою грою в Іспанії, що Уарте вважав за потрібне пояснення?

У 1659 році голландець Хенрік Такама (Henryk Takama) переклав і видав цю працю під назвою "Onderzoek der byzondere vernuftens eygentlijkke abelheen". Він переклав іспанське слово "пеон" на "voetganger" (пішохід) або "soldaat" (солдат), а слово "dama" на "dubbele dam". Цитата: "Той солдат (...) у шахах, який пройде сім рядків і зможе зберігти власне життя, отримає подвійний статус" ("Die soldaat (...) in het Schaak-spel, die met dubbel dam vereerd wordt door dien hy zeeven parken behoudens lijf door is gekoomen").

Контекст (1)

Я припускаю, що в ігри, в які грав Х'юго де Гроот у юності, яку він провів у Делфті, грали й інші діти з його оточення. Очевидно, що діти грають у настільні ігри упродовж століть. У розділі 5 ми познайомилися з французом Рішаром де Фурнівалем (Richard de Fournival) з 13 століття, який рекомендував млин та шашки як ігри для молодих дівчат, а в 14 столітті співвітчизник Жан Лефевр (Jean Lefèvre), який згадав млин та шашки популярні серед молодих жінок та чоловіків.

Тим не менш, примітно, що художники малювали дітей, які грають у шашки, тільки після 1850 року.²⁰⁴ За одним винятком: у другій половині 17 століття французенка Клодін Бузонне-Стелла (Claudine Bouzonnet-Stella) також малювала дітей, які грають у шашки.²⁰⁵

Це приводить мене до двох питань. Перший: чи грали діти в настільні ігри у сімейному колі, а не на вулиці? Другий: невже 1850 р. став поворотним в історії шашок? Раніше шашки були грою дорослих людей на публіці, після цього шашки стали вважатись також і дитячою грою.

Контекст (2)

У середні віки французи, як і голландці, використовували слово "dam" у значенні "дамба", "гребля". У 14 столітті французьке слово "dam" отримало друге значення: *"ряд на дощці, де проста шашка перетворюється на дамку"*. У 15 (?) столітті голландські гравці у шашки повторно запозичували слово "dam" із цим зміненним значенням.

Також у цьому 15 столітті (?) частина французів почала вимовляти слово "dam" як "dame"; інші трималися за стару форму "dam". Це слово "дам/дама" набуло (у 15 столітті?) друге значення: *"фігура, що використовується в настільній грі, наприклад шашки, нарди та млин"*. Голландці запозичили це слово у 15 (?) столітті; голландська форма - "dam".

Традиційно в Західній Європі гравці в шашки символізують просунуту фігуру, кладучи дві прості шашки один на одного. У Франції та Нідерландах це видно з назви рекламowanego твору: французькою "damé damée", по-голландськи "dubbele dam".

У 17 столітті французькі гравці в шашки дали просунутій фігурі коротке друге ім'я: "dame", крім "damé damée". Їхнє ім'я для простої, не просунутої шашки - "pion". Близько 1700 за ними пішли голландські гравці в шашки: вони замінили назву "dubbele dam" на більш коротку назву "dam". З того часу вони називали просту шашку "schijf", або "steen".

Ми знаходимо ці зміни у жаргоні голландських шахістів. Це означає, що шахова мова була під впливом мови шашок.

Перш за все, голландські шахісти використовували слово "dam" у значенні лінії дошки, де пішак перетворюється на ферзя. Приблизно до 1700 року шахісти називали просунутого пішака "dubbele dam", слідуючи за гравцями в шашки. Після 1700 року вони замінили "dubbele dam" на "dam"; ми знову бачимо вплив шашок.

²⁰⁴ [Mourik & Stoep 2019: 61]

²⁰⁵ [Mourik & Stoep 2019: 61]

Як і в шашковій мові, у шахівні слово "dam" має два значення. Голландець Зюйлен ван Нівелт (Zuulen van Nyevelt), наприклад, використовував обидва значення слова "dam" у своїй книзі про шахи. Цитати: "de Pions niet ver van Dam" ("пішаки недалеко від ряду перетворення") і пішак, який "een Dam haalen moet" ("має бути перетворен на ферзя").²⁰⁶

Тільки в період 1925-1930 років шахісти усунули всі шашкові впливи, що не можна відокремити від зростання шахів за рахунок шашок. У своїй книзі 1923 року "Het schaakpel", стор. 23, Луї Ганс (Louis Gans) все ще вагався: пішак, що входить у восьмий ряд, чи перетворився він на "dam" чи "dame"?

РОЗДІЛ 25

25. Каліцтво

Роздратування

Наприкінці 18 століття голландець Петрус Лівенс Керстеман переклав шахову книгу Андре Філідора (1749) нідерландською мовою. Керстеман був високої думки про шахи: шахи були цікавою грою, зовсім не схожою на дитячу гру, від якої всі в його оточенні божеволіли. Цією дитячою грою були шашки. Саме тому його розлютил вплив шашок на шахи, який також дратував Філідора. Керстеман писав про "каліцтва, завдане шахам". У Нідерландах шахісти перейняли слово "просування" від гравців у шашки (розділ 24), але на цьому, здається, вплив закінчився. У Франції було інакше.

Що ж там сталося? Пішак перетворюється на королеву (ферзя). А що тоді робили французькі шахісти? Вони ставили двох пішаків на одне поле, але пішаки виявилися занадто великими для цього. Дурництво там, у Парижі. "Великий вплив на шахістів мають шашисти", бурчав Філідор.

На сторінці XVII своєї книги 1749 р. Філідор сформулював це наступним чином. "Чи не так, приємний ефект, таке ходіння по дошці ферзем, що символізується двома пішаками на одному полі? Коли на дошці з'являється третій ферзь, що я не раз бачив у Парижі, видовище ще більш сенсаційне, тому що гравець ставить двох пішаків на одне поле, а основа пішака дорівнює за розміром цього поля".

Однак роль шашок пішла далі, шашки вплинули на стратегію гри в шахи. Спочатку кілька коротких нотаток про стратегічні засади шахів часів до Філідора.

Старі шахові стратегії

За часів Філідора шахісти наслідували італійську стратегію. Гарольд Мюррей²⁰⁷: у 18 столітті італійці дотримувалися принципів своїх попередників 16 століття, таких як Джоакіно Греко (Gioachino Greco): якнайшвидше атакувати своїми основними фігурами; вони не усвідомлювали, яку цінність у грі пішак може мати пізніше. Річард Ілз: Греко стверджував, що він чудовий, але його вражаючі перемоги були можливі лише у тому випадку, якщо суперник робив слабкі ходи.²⁰⁸ Йоахім Петцольд:²⁰⁹ італійська стратегія, на чолі з Греко, полягала в нападі на ворожого короля шляхом віддачі фігур. Відмова захопити запропоновану фігуру не була лицарською.

Мета італійців полягала в тому, щоб розвинути основні постаті якнайшвидше,²¹⁰ але вони не усвідомлювали, що для цього потрібен сильний центр,²¹¹ так само, як і англієць Джозеф Бертен (Joseph Bertin) у своїй книзі "Шляхетна гра у шахи". Він також не бачив цінності пішака як потенційного ферзя.²¹² Петцольд: кожен, хто називає себе шахістом, вважав своїх пішаків не важливими.²¹³

²⁰⁶ Додаткові приклади див. Jansen 1992:27

²⁰⁷ [1913: 868-70]

²⁰⁸ [1985:111]

²⁰⁹ [Joachim Petzold 1986:194]

²¹⁰ [Murray 1913:824]

²¹¹ [Golombek 1976:118,121]

²¹² [Murray 1913: 847]

²¹³ [1986:194]

Іспанець Руї Лопес, навпаки, у своїй книзі 1561 року рішуче висловився за пішака: стратегія шахіста має бути спрямована на перетворення пішака на ферзя. Ця стратегія має великий недолік, сказав Мюррей: вона призводить до нудних і повільних ігор. За роки до того, як Філідор написав свою книгу, французи та сам Філідор застосовували цю стратегію.²¹⁴ У новій стратегії Філідора пішак займає центральне місце. Чи можу я сказати, що він іде далі, де зупинився Лопес?

Нова шахова стратегія.

Що передбачав новий принцип?

"Пішаки – душа шахів" - така суть нової стратегії Філідора. Мюррей²¹⁵ та Ілз²¹⁶ цитують молодого француза з англійського перекладу 1750: "Мій головний намір полягає в тому, щоб рекомендувати себе публіці за допомогою нововведення, до якого ніхто не додумався або, можливо, недостатньо добре зрозумів. Я маю на увазі, як грати пішаками: це вони - саме життя цієї гри. Тільки вони формують напад і захист; від їхнього хорошого чи поганого становища залежить виграш чи програш кожної сторони". Філідор використовує пішаки, щоб контролювати центральні поля дошки, пояснював раніше Ілз.²¹⁷

Джейкоб Зільберман і Вольфганг Унцікер²¹⁸ "Суттєвим є формування сильного пішкового центру. Як навчав Лусена, центральні пішаки мають бути підкріплені пішаками слона". Іспанець Луїс де Лусена (Luis de Lucena) опублікував у 1496 чи 1497 перший шаховий посібник після реформації шахів.

Голомбек²¹⁹ цитує зауваження Філідора про сильний центр: "Жодна з атак противника не є небезпечною, доки вони не руйнують ваш центр", і продовжує: "Це поняття, яке сучасні гравці також можуть взяти до уваги". Він міг дозволити собі цю фразу, тому що сам грав у шахи на рівні майстра.²²⁰ Голомбек закінчив свою книгу, привівши партію, виграну Давидом Бронштейном у Хуліо Каплана на турнірі в Гастінгсі 1975, зі словами: «Партія, яку схвалив би Філідор. Оскільки останні слова я хотів би залишити за ним, найбільшим з шахових музикантів, цитую: "Пішаки - це душа шахів"».²²¹

Silbermann & Unzicker²²² про пішаковий центр: "Єдність робить пішаки сильними; вони утворюють найкращу формацію, коли стоять поруч один з одним. Ізольовані пішаки легко стають слабкими; пішаки, що залишилися позаду, стають об'єктами атаки".

Добре, що шахіст будує сильний пішаковий центр. Але якою є мета цього? Мюррей.²²³ "Все підпорядковане прагненню провести пішака у ферзя". І додав: "Формування сильного пішакового центру рекомендується як найпростіший початковий крок до цієї мети".

Стратегія шашок

У 1770 році, у своїй книзі про шашки парижанин П'єр Манурі дав ту ж пораду, що і його співвітчизник Андре Філідор у своїй книзі з шахів двадцятьма роками раніше, що досить символічно: "Займайте центр і тримайте свої ряди зімкнутими, граючи проти когось рівного за силою."²²⁴ Ефраїм ван Емден через п'ятдесят років після Філідора: "Тримайте свої ряди зімкнутими, щоб противник не міг легко провести комбінацію" [1785:37]. Ваші фігури повинні співпрацювати, повинні підтримувати одна одну"²²⁵.

²¹⁴ [1913:867]

²¹⁵ [1913:866]

²¹⁶ [1985:121]

²¹⁷ [1985:115]

²¹⁸ [Jacob Silberman та Wolfgang Unzicker 1977 I:52]

²¹⁹ [1976:121]

²²⁰ [1976:9]

²²¹ [1976: 239]

²²² [1977 I:52]

²²³ [1913:867]

²²⁴ "[1770: 107-8,116]

²²⁵ [1785:32]

І яка кінцева мета формування? Манурі,²²⁶ Емден:²²⁷ "прорватися з однією або декількома простими шашками і перетворити їх на дамку". Стратегія, рекомендована Манурі та Емденом, була придумана ними самими, вони описували те, що роблять шашисти.

Схожість

Я бачу чудову подібність між новою стратегією Філідора і стратегією, що застосовується у Франції та Нідерландах під час гри в шашки. Шахісти, як і шашисти, будують сильний центр, шахісти – пішаками, шашисти – простими шашками. Ці пішаки та прості шашки підтримують один одного, вони утворюють єдність. Мета полягає в тому, щоб отримати атаку, яка може призвести до перетворення однієї або декількох пішаків на ферзя, або перетворення однієї або кількох простих шашок на дамки.

Шахісти у цьому переконані: "Філідор запустив зовсім нову стратегію". Філідор сам був сильним гравцем у шашки, його голландські пригоди у 1745 та 1746 роках довели це (розділ 22). Чи була його стратегія справді новою, чи він запозичив її у шашистів?

Це, звісно, класичний приклад риторичного питання. Відповідь було дано вже в 19 столітті. Антоніус ван дер Лінде резюмував її в одинадцяти словах: "З Філідором шашки проникли в душу шахів" ("Das Damespiel drang geistig mit Philidor selbst in Schachspiel ein").²²⁸

РОЗДІЛ 26

26. Оголеність

Шашки-шахи

У 1749 році француз Андре Філідор висловив жаль з приводу того, як його співвітчизники грали в шахи: "Вони біжать на далекий край дошки з якомога більшою кількістю пішаків, щоб обміняти їх на ферзей", - писав він. "З цим ферзем чи з цими ферзями вони крадуть усі фігури супротивника", і ще пробурчав: "Саме так грають у шашки".

Ця тактика, що не узгоджується з уявленнями Філідора про те, як слід грати в шахи, найчастіше зустрічалася в минулому; це від того, які правила просування застосовуються. Використовуючи роботи Гарольда Мюррея та Річарда Ілза, я даю огляд правил просування у низці шахових книг. Правила можуть змінюватись в залежності від автора або країни.²²⁹

Шашки-шахи неможливі

Шашки-шахи стають неможливими, якщо пішака можна обміняти лише на взяті фігури.

У Франції прихильниками цього правила є Етьєн Паск'є (Estienne Pasquier), *Les Recherches de la France*, Париж 1560, Жан Ла Маріньєр (Jean La Marinière), *Maison académique* (1654) та його наступники, а також Філідор. Звичайно, це правило зустрічається і в англійському перекладі книги Філідора. Але раніше його відстоював Френсіс Біл (Francis Beale), "Королівська гра в шахи" (1656) і всі автори пізніших шахових книг до 1866 року.²³⁰

Деякі автори застосовують це правило в обмеженій формі: пішака можна розмінати тільки на взятого ферзя. У Німеччині було два прихильники: Лукас Веліус (Lucas Wielius), "Шахзабель" (1606) і Густавус Селенус (Gustavus Selenus), "Шаходер Кеніг-Шпіль" (1616). Книга Селенуса є перекладом італійської версії книги, написаної іспанцем Руї Лопесом у 1561 році. Це може призвести до цікавої ситуації: пішак прибув на восьмий ряд, але не може стати ферзем, доки його ферзь не взятий [Мюррей 1913:781]. Це правило вже зустрічалося в каталонській поемі кінця 15 століття і в книзі Луїса де Лусени (1496-1497) "Повторення любовних історій і мистецтво шахів" ("Repetición de Amores: E arte de axedrez").²³¹

²²⁶ [1770:118]

²²⁷ [1785:9]

²²⁸ [1874 II: 400]

²²⁹ [Murray 1913:810-1]

²³⁰ [Murray 1913: 834]

²³¹ [Murray 1913:781,785]

Шашки-шахи можливі

У наш час правило перетворення ширше тих правил, про які я згадував раніше: у наш час я можу обміняти пішака на будь-яку фігуру, яку забажаю. Це правило допускає шашки-шахи, але, наскільки я знаю, шахістам вдалося викоринити поєднання шашок та шахів.

У шашки-шахи грали в регіонах, де гравець міг обміняти кожного пішака, що досяг восьмого ряду, на ферзя, йому не потрібно було чекати, поки його початковий ферзь буде взято. Проти цього правила Філідор заперечував, бо воно запрошувало до шашок-шахів.

У шахи з таким правилом просування раніше грали у Німеччині, Іспанії та Італії. Воно відоме з творчості Джоакіна Греко (1600-1634), але застосовувалося і в 18 столітті.²³² Я припускаю, що це наслідок впливу Греко на стратегію, з якою грали у шахи. Особливо після 1650 р. цей вплив був великим, оскільки настав час зайнятися вивченням гри.²³³

Гравець, що завинив у шашках-шахах, знімав з дошки усі фігури супротивника. За винятком, звичайно, короля, якого брати не можна, а треба поставити йому мат. Коли ворожий король один на дошці, це можна зробити із заплющеними очима.

У шаховій літературі такого самотнього короля називають голим королем, буквально – "лисим королем". Мюррей²³⁴ згадав голого короля іспанської мови. Чи не тому що це правило було вперше згадане там?

Шашки-шахи на практиці

Гаразд, у шашки-шахи справді грали, про що свідчить скарга Філідора на своїх співвітчизників, які грають у шахи. Але чи грали у шашки-шахи також за межами Франції?

Звичайно, в Іспанії, Італії та Німеччині. Зі злом боролися, зменшуючи вдвічі нагороду переможця. Чи можу я, та чи маю я зробити з цього висновок, що шашки-шахи були звичайною грою? Штраф був включений до правил, доказ того, що він не може стосуватися лише інциденту.

В Іспанії гравець, який позбавив свого супротивника всіх його постатей, вигравав половину своєї ставки.²³⁵

В Італії та Німеччині закінчення з голим королем вважалося наполовину виграшним. В Італії про це згадується в книзі Алессандро Сальвіо (Alessandro Salvio) "Трактат про винахід і вільне мистецтво гри в шахи" ("Trattato dell'Invention e arte Liberale del gioco di scacchi", 1634) і, як вважав Мюррей, також у роботах моденських шахістів у період 1760-1780 рр.²³⁶

У Німеччині це правило взято з книги Селенуса (1616 р.): він включив його в надрукований в 1577 буклет, згідно з правилом: гравець з голим королем має право на нічию.²³⁷

Чи охоронялася Англія від цього явища?

Спокуса

Крім Філідора, немає джерела, яке пояснює, чому у шахістів виникла спокуса зіграти у шахи проти наміру гри. Палець Філідора гнівно вказує на шашки: його сучасники грали у шахи за стратегічними принципами шашок.

Чи застосовне це пояснення до інших часів та культур? Важко сказати, але чи є краще пояснення?

Я виявив раніше впливи шашок на шахи: Іспанія 15 століття (розділ 4), Нідерланди 18 століття (розділ 24), Франція 18 століття (розділ 25). Шашки-шахи в Іспанії, Франції, Італії та Німеччині: чи не могли вони бути наслідком впливу шашок?

²³² [Мюррей 1913:833]

²³³ [Eales 1985: 87]

²³⁴ [1913:833]

²³⁵ [Murray 1913: 812]

²³⁶ [Murray 1913: 833]

²³⁷ [Murray 1913: 851]

РОЗДІЛ 27

27. Версаль

Паризькі (французькі) інтелектуали грали у шахи та шашки (розділ 23) і, звичайно ж, у нарди (розділ 20). Французький двір тримався на відстані, але іноді її вдавалося долати. Людовік XV призначив Філідору річну допомогу за його чудову музику (розділ 21). Цей Людовік схвалив прийом Жана Батіста Суара (Jean Baptiste Suard) до Французької академії (розділ 23). Вольтер зупинявся при дворі двох, як мінімум, королів (розділ 23).

Чи грали у шахи при французькому дворі? За словами Річарда Ілза,²³⁸ про це нічого невідомо, але джерело 1975 року підтвердило, що таке бувало.

Чи грали у шашки при французькому дворі? Звичайно.

Шахи при французькому дворі

Дірк ван дер Крюйссе²³⁹ цитував уривок з Луї де Рувруа, герцога Сен-Симона (Louis de Rouvrou, duke of Saint-Simon), який у своїх "Спогадах" (опублікованих у 1829 р.) записав те, що він бачив при дворі в останні роки правління Людовіка XIV, який правив з 1643 р. до своєї смерті в 1715 р., і його наступника Філіпа Орлеанського (Philippe d'Orléans), регента до 1723 р. в очікуванні коронації нового короля.

Разом із герцогом Геврезом (the duke of Ghevreuse) Сен-Сімон здійснив неоголошений візит герцогу де ля Рошфуко (the duke de la Rochefoucauld). "Уривок заслуговує на те, щоб його процитувати", - сказав Крюйсс. "Увійшовши туди, ми побачили, на свій подив і сором, що герцог грає в шахи, а проти нього сидить один з його лакеїв у лівреї! Герцог де Геврез втратив дар мови, і я теж. Герцог де ля Рошфуко помітив нас і теж промовчав, розгубившись (...). Він заїкався, бентежився, намагався виправдатися за сцену, казав, що лакей дуже сильно грає, і що шахіст грає проти будь-якого супротивника. Як тільки ми вийшли надвір, герцог Геврез і я, ми сказали один одному, що думаємо про таку рідкісну зустріч".

Подібна незручна ситуація була також розказана про графа Рішельє (Richelieu), як зазначив Крюйсс у виносці 168. Рішельє був спійманий, коли він збирався грати в нарди з одним зі своїх слуг. Це було в Бастилії, де Рішельє був деякий час ув'язнений.

У п'ятницю, 17 лютого 1700 року, у маленькому замку в Марлі, куди Людовік пішов, щоб уникнути вимогливих обов'язків Версальського двору, Андре Філідор-старший виконав перед королем написану ним самим музичну виставу в масках. Це було на честь короля, який ставить мат всім своїм ворогам. У дев'яти коротких актах під музику з'явилися переодягнуті постаті; були серед іншого шахівниця, шаховий король і шахова королева.

□27.1

Шляхетні діти грають у шашки, кінець 17 сторіччя (Музей у Беррі, Франція)

²³⁸ [1985:102]

²³⁹ [Dirk van der Cruyssen 1975:46]

Франсуаза д'Обіньє, маркіза де Ментенон (Françoise d'Aubigné, marquise de Maintenon), дружина короля Людовіка XIV, побудувала у 1686 році будинок у Сен-Сірі для виховання юних дочок із збіднілих дворянських сімей. Для відпочинку дівчата грали у шахи.²⁴⁰ Також вони грали в шашки (див. вище мал.27.1).

Батько Людовіка XIV, Людовік XIII, до свого повноліття часто грав у шахи та шашки, розповідав його лікар Ероар.²⁴¹

Шашки при французькому дворі

Близько 1692 року один із придворних художників, ім'я якого нам невідомо, увічнив трьох онуків Людовіка XIV, які позують у недільному одязі поруч із 100-клітинною шашковою дошкою та її фігурами. Молодий Філіп, герцог Анжуйський (Philip, duke of Anjou), крадькома торкається фігури (див. мал. 19.5).

Біля шашкової дошки частіше позували представники знаті, наприклад, граф Хуан Батіста де Санана (Juan Batista de Sanana) з сестрою Розаною (початок 19 століття) та двоє мешканців німецького замку Вайкерсхайм (близько 1700 р.).²⁴² Троє дітей швейцарського промисловця Ієроніма Віланд-Келлера (Hieronymus Wieland-Keller) позували біля шашкової дошки.²⁴³ Картини справляють враження, що у цих колах шашки були символом статусу. Ймовірно, найвищий прошарок суспільства дійсно грав у шашки. Це доводить картина, на якій німецька курфюрстка принцеса Кароліна, відвідуючи принца і принцесу Георга Вільгельма фон Гессен (Georg Wilhelm von Hessen), грала з принцесою у шашки.²⁴⁴

Повернемося до французького двору. 15 червня 1755 року Лазар Дюво (Lazare Duveaux), мебляр, що мав клієнтів серед найзнатніших родин Франції, доставив маркізе де Помпадур (мадам "Після нас хоч потоп"), яка жила у Версальському замку, шашкову дошку на 100 клітин з деталями з палісандрового дерева в шкіряному футлярі.²⁴⁵

Шашистом королівської крові був Людовік II де Бурбон, принц Конде (Louis II de Bourbon, Prince of Condé 1621-1686), визнаний співвітчизниками військовим генієм. Він був родичем короля Людовіка XIII (який грав у шашки у роки своєї юності).

В Національній бібліотеці в Парижі зберігається брошура (імовірно 1650-1670 років) під назвою "Гра в шашки, в яку грають мосьє принц Конде з мосьє Гіто" ("Le Jev de Dames, Monsieur le Prince de Condé a ioué avec Monsieur Guitault").²⁴⁶ Два спостереження: для письменника цілком нормально, що принц грає в шашки і що цю гру знає кожен француз.

Письменник, вочевидь, жартує через один чи кілька романів із жінками, оскільки слова "dame" і "damer", які він неодноразово використовував, неоднозначні: "dame" означала одну просту шашку, але й жінку високого рангу, а "damer" означало і дамку, так і жінку в ліжку. Цей Конде отримав великий діамант від Людовіка XIV та офіційне почесне звання Великий Конде. Близько 1680 року у його сина Анрі-Жюля де Бурбона (Henri-Jules de Bourbon) була шахова школа (розділ 18).

Як уже говорилося, шашкова іконографія Mourik & Stoep (2019) включає репродукції картин з кількох європейських країн, на яких чоловіки та жінки зі знатних сімей позували художнику з шашковою дошкою та шашками; шашки були символом статусу, як я вказав вище. Я не можу зі 100% упевненістю сказати, що юні принци, мадам де Помпадур та інші жителі Версаля грали в шашки, шашкова дошка могла бути підтвердженням їхнього статусу. Однак інші художники малювали представників більш щасливих, які грають у цю гру.

Тому мені здається правдоподібним припущення, що за французького двору грали в шашки. І дивіться розділ нижче.

²⁴⁰ [Mourik & Stoep 2019: 96]

²⁴¹ [Damien Plantey 2016, розділ IV]

²⁴² [Mourik & Stoep 2019: 93, 138]

²⁴³ [там же: 114]

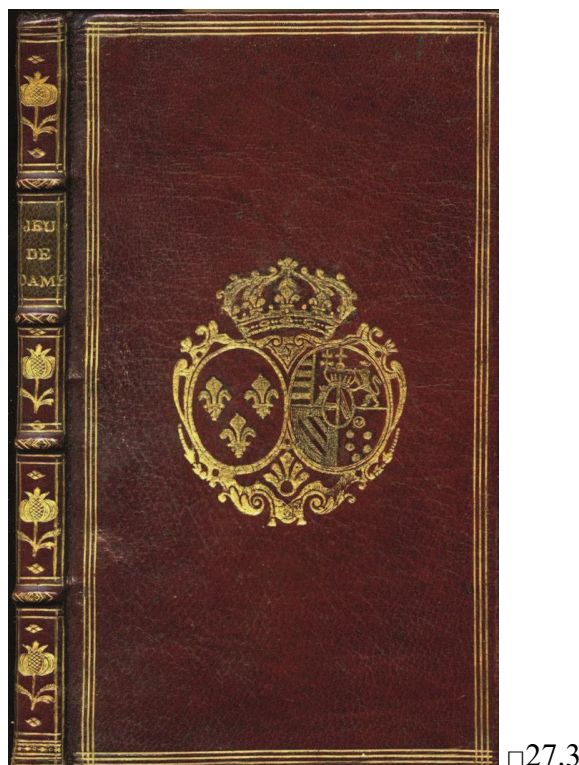
²⁴⁴ [Mourik & Stoep 2019: 116]

²⁴⁵ [Kruijswijk 196: 120]

²⁴⁶ [журнал Dam Eldorado 1979: 27,30]

Марія Антуанетта

Американський журнал "Boy's Own" був енциклопедією для молоді. Тільки для хлопчиків, бо дівчатка мали виходити заміж та дбати про дітей. Номер від 6 березня 1875 року містив статтю про королеву Франції Марію Антуанетту (1755–1793). "Вона була сильним гравцем у шашки", - писав журнал. Ця австрійська ерцгерцогиня була одружена з королем Людовіком XVI. Багато було написано про останній день її життя, про її останній шлях до гільйотини на площі Згоди в Парижі, про стрімке падіння ножа. Чи справді вона добре грала у шашки? Американська публічна бібліотека Особливих колекцій Провіденс опублікувала 3 липня 2008 р. блог, де була привернута увага до двох приголомшливих книг про шашки. Однією була книга П'єра Манурі 1770 року. "Це не лише рідкісна книга – наш екземпляр має штамп з гербом Марії-Антуанетти!", йдеться у блозі.

#27.3. Книга П. Манурі "Есе про шашкову гру в польській манері", Париж, 1770 р.
Примірник з бібліотеки Марії-Антуанетти

Минуло багато років, але Марія-Антуанетта й досі хвилює нашу уяву. Сайт, їй присвячений, опублікував дані з аукціону деяких її речей, серед них був і ящик для ігор 18-го (?) століття. На цьому сайті є цитата з книги Ж. Ленотра та Андре Кастело "Агонія королівства. Зоряний час французької революції" (G. Lenotre and André Castelot "L'agonie de la royauté. Les grandes heures de la révolution française", Париж, 1962): "Потім Людовік XVI грав у нарди, шашки та картярську гру "пикет" з королевою або мадам Елізабет Філіппін Марі Елен, тоді як діти грають в передпокої". Ймовірно, це сталося на волі у 1774-1792 роках.

У 1792 році королівська родина була ув'язнена в Темплі, храмі 13-го століття, фортеці, побудованої лицарями-тамплієрами, войовничим орденом хрестоносців; частини фортеці використовувалися як в'язниця. Членами сім'ї були король Людовік XVI Бурбонський, його дружина Марія Антуанетта, його сестра Елізабет, його син Луї-Шарль та його дочка Марія Тереза Шарлотта, графиня Марна. Король і королева були страчені на гільйотині 1793 року, Єлизавета 1794 року. Син помер у 1795 році внаслідок поневірян. Вижила лише дочка, але вона була позбавлена прав.

Після революції Темпль перетворився на місце паломництва французів, які сумували за королівською родиною. В той час вони жили під владою Наполеона, який у 1799 р. захопив владу, у 1804 р. проголосив себе імператором, і у 1808 р. наказав зруйнувати Темпль.

Ящик для ігор, про який йшлося, належав Жаку Альберу Бартелемі (Jacques Albert Barthélémy), архіваріусу Храму. Він жив у вежі Темпля, але після того, як у Темплі була ув'язнена королівська родина, був вигнаний, залишивши своє майно; після революції і тривалого судового процесу він отримав його назад, у тому числі ящик для ігор.

РОЗДІЛ 28

28. Усередині та зовні

Багато стародавніх християнських церков мали написи на дошці для гри в млин 2x9. Отже, дошка мала мати функцію, але невідомо яку саму (розділ 17). Ми також не знаємо, чи доводять ці написи велику популярність млина. Але, мабуть, у цю гру грали часто: у 14 столітті французький письменник рекомендував млин (разом із шашками) молодим жінкам та чоловікам. Дорослі чоловіки також грали в млин та шашки, оскільки є юридичні тексти, в яких суд викликав їх через неправомірну поведінку під час гри в ці ігри (розділ 5).

Популярність та статус

Млин міг бути популярним, але його соціальний статус був низьким. У 15 столітті англійський письменник представив джентльмена, що грає в шахи та шашки з іншими джентльменами, але грає у млин з пастухом. Тим не менш, він сказав, що знає млин краще, ніж будь-яку іншу гру. Де ж він так добре навчився грати до млина? Можлива відповідь лише одна: у сімейному колі (розділ 1).

Голландець Х'юго де Гроот на початку XVII ст. також описував млин (разом із нардами та шашками) як сімейну гру (розділ 24).

Італієць, який збирав головоломки шахів, нард та млина в рукопис, вибачився за головоломки млина, оскільки млин був грою для простих людей (розділ 9).

Термінологія також засвідчує статус настільної гри. Шахи, шашки та нарди мали свої власні назви для дошок та свої власні назви для ігрових фігур. Соціальний престиж цих трьох настільних ігор мав бути високим. Млин, з іншого боку, не мав своєї власної назви ані для дошки, ані для фігур – це ще один доказ низького статусу цієї гри (розділ 6).

Близько 1500 р. був винайдений ящик для ігор. Багато з цих ящиків, часто дуже розкішних, прикрашені малюнком дошки для млина (розділ 19). Це відповідає уявленню, яке я описав вище: англійський письменник 15 століття та голландець Х'юго де Гроот обидва були типовими представниками заможної буржуазії.

Цей клас навіть доручив ювеліру виготовити мініатюрні дошки, частиною яких була дошка для млина. Така дошка зберігається у лондонському музеї Вікторії та Альберта. Крім того, існує п'ятнадцять срібних мініатюрних дошок, які поєднують млин із шашковою дошкою.²⁴⁷ "Мені відома тільки одна срібна мініатюрна шахова дошка", - сказав Моурік.

Кав'ярня

Отже, вищий клас грав у млин. Проте лише у затишку вітальні, бо у французьких та голландських кав'ярнях млин не зустрічається. Причина тому - зневажливе ставлення до гри. "Млин мало що означає", - сказав голландський поет Хуберт Корнелізн Поот.²⁴⁸

Є помітна різниця між французькою та голландською кав'ярнями. У Франції шахи завдячують росту своєї популярності кав'ярням, тому що кав'ярні відкрили гру (розділ 21), а от у голландських кав'ярнях у шахи майже не грали. Відвідувач голландської кав'ярні переважно грав у шашки. Лексикограф П'єр Марен у своєму словнику 1710 р. написав, що в голландських кафе часто грають у шашки (розділ 22).

²⁴⁷ [Mourik & Stoep 2019: 85]

²⁴⁸ [Hubert Kornelisz Poot, 1726:401]

У 1725 році нідерландський письменник Віллем ван Свааненбург (Willem van Swaanenburg) розповів, де саме, та в які ігри грали мешканці великого міста. Відвідувач кав'ярні грав у шашки, відвідувачі бару грали у карти. У нарди також грали, але лише в закритих спільнотах, як зазначив Свааненбург.²⁴⁹

Раніше, в 1684 році, в гаазькій кав'ярні сталася сварка, коли глядач завадив гру в шашки. Два джентльмени навіть викликали один одного на дуель. Це не переросло в кровопролиття, бо двоє півнів, які билися, уклали мир за келихом доброго вина в корчмі.²⁵⁰

У 1702 році якийсь Абрахам Нехемія Кардозо засвідчив, що відвідував амстердамські кав'ярні з 1678 року, щоб пограти в шашки та африканську гру манкала; у трактирі він грав у нарди та карти (розділ 22).

Ігри, в які грали в англійській кав'ярні, мабуть, були такими ж, як і у Франції. Француз Абрахам де Муавр, який утік до Лондона, забезпечував своє життя грою у шахи та шашки у кав'ярні (розділ 23).

Я мало що знаю про ситуацію в інших країнах. У 1756 р. німець німець Г. Бауер (G. Bauer) у виданні Відня та Нюрнберга назвав шашки улюбленою настільною грою представників вищих соціальних кіл.²⁵¹ Див. також мал. □28.2, гравюру на міді Йоганна Есаяса Нільсона (Johann Esaias Nilson, Germany, 1721-1788) з джентльменами, які грають у нарди, і джентльменом і леді, що грають у шашки. Надпис до гравюри каже: "Хто грає у нарди, той прагне виграти, хто грає в шашки, потребує повної уваги".

□28.2

Голландія: млин та шашки

На півночі Нідерландів сільські жителі здавна самі виготовляли комбіновані дошки для млина і шашок. На багатьох із цих двосторонніх дошках є дата, є також ініціали (а іноді й повне ім'я) або ж власника, або ж села, в якому він жив. Ймовірно, ця традиція зародилася у 17 столітті та проіснувала до перших десятиліть 20 століття.

Найстаріша відома нам датована дошка датується 1696 роком, (див. далі, мал. 28.3) це комбінована дошка, яка поєднує, з одного боку - дошку для млина, а з іншого - 100-кліткову дошку.

²⁴⁹ [Stoep 2007:66]

²⁵⁰ [Stoep 2007:73]

²⁵¹ [Mourik & Stoep 2019:106]

□28.3

РОЗДІЛ 29

29. Шляхта

В 1770-х роках у Лондоні «відбулися останні збори англійської шляхти, що оголосили шахи грою, найбільш типовою для їх кола», писав Мюррей,²⁵² вважаючи, що з моменту їх появи в Європі близько 1000 року нашої ери шахи були улюбленими грою європейської еліти, включаючи королів та королів.

Я маю сумнів, що це припущення відповідає дійсності. Моє дослідження показує, що якогось особливого зв'язку між шляхтою та шахами ніколи не існувало. Уявлення про те, що середньовічна шляхта захоплювалася шахами, ґрунтується на ролі шахів у деяких жанрах середньовічної літератури, але ці жанри давали недостовірне зображення реального світу (розділ 11). Найімовірніше, середньовічний дворянин і дворянка у Франції віддавали перевагу нардам над шахами (розділ 20), а шашки взагалі були набагато популярнішими за нарди (розділ 7). Щодо Англії, то я не можу позбутися враження, що в Англії 14-го століття шахи не мали великого значення, тоді як шашки були дуже популярною грою (розділ 1).

Щоб уникнути непорозумінь: я не стверджую, що шахи були невідомою грою при середньовічних дворах, але це була не більше ніж одна настільна гра поряд з іншими. Див. розділ 27: при французькому дворі грали в шахи, нарди та шашки, і у мене немає підстав сумніватися, що при інших європейських дворах було інакше. Проблема полягає у неповній інформації. Англійська королева грала у шахи та шашки,²⁵³ при німецькому дворі грали у шашки (розділ 27). Бельгійська королева Марія Генрієтта Австрійська (Maria Henriëtte of Austria) померла під час гри в шашки проти Огюста Константа Жюля Марі барона Гоффіне (Auguste Constant Jules Marie Baron Goffinet), придворного сановника.²⁵⁴ Чи вмiла вона грати у шахи?

У 1770-х роках у Лондоні шахісти привертали увагу шляхти²⁵⁵ - я пояснюю це так: шахісти цього вимагали. Пізніше деякі шашісти робили те саме. На початку 19 століття, наприклад, автор англійської книги про шашки присвятив її принцу Уельському (Prince of Wales), майбутньому королю Англії Джорджу IV (Georg IV). Про цю книгу пізніше, спочатку приділимо увагу менш амбітному англійському письменнику, який присвятив свою книгу про шашки простому графу, на кілька дворянських чинів нижче.

²⁵² [1913:863]

²⁵³ [Murray 1913: 839]

²⁵⁴ ["Amersfoortsch Dagblad" 22.9.1902]

²⁵⁵ [Murray 1913: 863]

Присвячення графу

Перша англійська книга з шашок під назвою "Вступ до гри в шашки" ("An Introduction to the Game of Draughts", 1756 р.) була написана Вільямом Пейном (William Payne), який називав себе вчителем математики.

Передмову та посвяту до книги Пейна написав Семюел Джонсон (Samuel Johnson), відомий лондонець, здатний підкорити собі будь що: він виступав як поет, есеїст, мораліст, літературний критик, біограф, видавець та лексикограф. Інтелектуальний гонор, який має гарне ставлення до шашок, - це недивне явище, після написаного в розділі 23 про інтелектуалів, які грали в шашки. Джонсон (а насправді Пейн, який підписав посвяту) - присвятив книгу "Вельмишановному Вільяму-Генрі, графу Рочфорду".

Література про настільні ігри майже виключно приділяє увагу соціальному становищу шахів, викликаючи, як і у випадку з Мюрреєм, переконання, що шахи були улюбленою грою вищих соціальних класів. Один із найбільших інтелектуалів Франції, Шарль-Марі де ля Кондамін, зробив свій внесок у шашкову книгу П'єра Манурі (розділ 23), і в Англії це теж мало місце. Щоб ще раз підкреслити соціальне становище шашок, я наводжу деякі подробиці про людину, якій Пейн присвятив свою книгу: Вільяме Генрі Нассау де Зуйлестейні (William Henry Nassau de Zuylestein, fourth Count of Rochford), четвертому графі Рочфорді (1717–1717), голландцю за походженням.

Він був придворним, дипломатом та державним діячем. Він займав посади послів у Мадриді та Парижі і служив країні як міністр. З початку 1770-х років він був радником короля Джорджа III як член державної консультативної ради, Таємної ради у сфері зовнішніх відносин. Лише політики могли бути членами цієї ради.

Він грав ключову роль у різноманітних делікатних переговорах з іншими країнами, коли країна анексувала чиюсь територію, та у інших небажаних діях. Його залучали до перемовин з Іспанією, коли англійський флот окупував Манілу, столицю Філіппін, тодішню іспанську колонію, до перемовин з Францією після того, як ця країна захопила Корсику, італійську територію, до перемовин через кризи навколо Фолклендських островів і також до перемовин зі Швецією після шведської революції. Крім того, він ніс велику відповідальність за ірландські справи; а також брав участь у війні за незалежність США.

Також Франція не гребувала користуватися його послугами: він посідав високе становище при дворі короля Людовіка XV.

Англійське лицарство, звичайно, мало до нього прийти: він був прийнятий в Орден Підв'язки, заснований в 1348 р. англійським королем, як спонукання прив'язати до престолу могутню шляхту. Після Хреста Вікторії та Хреста Джорджа це була найбільша честь, яку можна було надати англійцю.

Серед його знайомих був француз, який у 19 столітті був описаний як великий шанувальник шашок: П'єр-Огюстен Карон де Бомарше (розділ 23).

Присвячення принцу

Автор другої англійської книги про шашки Джошуа Стерджес (Joshua Sturges) присвятив своє "Гід для гри в шашки" ("Guide to the Game of Draughts", 1800 р.) його Королівській Високості принцу Уельському; крок вгору проти його попередника Пейна.

Через вісім років Стерджес опублікував свою другу книгу про шашки: "Критичні ситуації в грі в шашки" ("Critical situations in the Game of Draughts"), знов присвячену принцу Уельському. «Сер, - писав він зі своєї резиденції на Тоттенхем-Корт-Роуд, 6, - надзвичайна поблажливість, з якою ви раніше дозволили присвятити мій "Гід для гри в шашки" Вашій Королівській Високості, спонукає мене сподіватися на подібний захист моєї наступної роботи». І він завершив: «Я, сер, з усім почуттям поваги, найслухняніший, найвідданіший і дуже покірний слуга Вашої Королівської Високості, Джошуа Стерджес, 21 березня 1808 року».

До речі, в 1820 р. принц зійде на англійський престол як король Джордж IV.

Тираж

Кілька слів про кількість виданих шашкових та шахових книг.

На жаль, ми не знаємо тиражу книги Пейна, він видавав книгу без попередніх замовлень. Очевидно, що він був упевнений в прибутку, тому фінансовий ризик був низьким. Доказом великого інтересу до шашкових книг є другий тираж книги, вже за кілька місяців. Були також і піратські видання - видання роботи Пейна кимось іншим під ім'ям іншого автора.

Стерджес не наважився ризикувати, як Пейн, тому шукав передплатників; у 1800 р. він знайшов понад 400 осіб, серед яких було щонайменше десять членів парламенту. Для порівняння з (маленькою) Голландією: книга амстердамського маклера Єфраїма ван Емдена "Трактат про шашки" ("Verhandeling over het damspel", 1785) мала 300 передплатників.

Тиражі шахової книги Філідора: французьке видання 1749 р. - 127 передплатників, французьке та англійське видання 1777 р. - 280 передплатників, англійське видання 1790 р. - 66 передплатників.²⁵⁶

Леді Гамільтон

Примітне ім'я у списку книги Стерджеса 1800 р. - леді Гамільтон (Hamilton). Свого часу вона була однією з найвідоміших і, безумовно, однією з найбільш обговорюваних жінок Англії, яка викликала заздрість через її зв'язок зі знаменитим лордом Горацио Нельсоном (Horatio Nelson).

Нельсон, віконт, герцог Бронте, був адміралом англійського флоту тоді, коли Англія вела війну зі своїм заклятим ворогом Францією, де Наполеон Бонапарт проголосив себе імператором. Нельсон досягав успіхів, Англія лежала біля його ніг.

Його трагічна загибель привернула до нього ще більше уваги: під час Трафальгарської битви у 1805 р. він завдав вирішальної поразки французько-іспанському флоту, але був застрелений французьким мушкетером і загинув незадовго до закінчення битви, на борту свого корабля.

Не менш трагічно протікало життя його коханої Емми, дочки коваля, що піднялася соціальними сходинками завдяки шлюбу з набагато старшим сером Вільямом Гамільтоном, англійським послом в Неаполі, який вивів її в найвищі європейські кола, включаючи королівську родину Неаполя.

У її житті були і розлучення, і бурхливі стосунки з Нельсоном та соціальне падіння після його смерті. Багато її портретів були написані Джорджем Ромні (George Romney), одним із найвідоміших художників Англії, який вважав її своєю музою.

Невипадково Емма Гамільтон підписалася не на один, а на два примірники: шашки були її улюбленим проведенням часу. Американський журнал "Western Collector" з інформацією "Про все потроху", у травневому випуску 1971 року, надрукував малюнок шашкової дошки Емми, зроблений англійським дизайнером меблів Томасом Шератоном (Thomas Sheraton) близько 1780 року.

Шератон був натхненний французьким стилем періоду Людовіка XVI, з інкрустацією із червоного дерева та рожевого дерева. Дошка зберігала шматочки з оксамитовою підкладкою у ящику з оксамитовою підкладкою.

"Western Collector" було надруковане ще одне фото шашкової книги з бібліотеки леді Гамільтон: "Королівська шашкова книга. Закони гри" ("Royal Draught Book. Laws of the game", 16 сторінок), із зауваженням, що за часи власниці це коштувало копійки; єдиний інший екземпляр книги знаходиться у Публічній бібліотеці Брукліна.

Автор статті у "Western Collector" власноруч створював легенду: Емма Гамільтон померла 1815 року, а книгу шашок видав Дж.Т. Вуд (J.T. Wood) у Лондоні, близько 1845 року.

²⁵⁶ [Eales 1985:118]

30. Матеріалізм

Як і інші європейці, голландці спочатку грали у шашки на лінійній дошці, а у 14 столітті перейшли на шахівницю.

У другій половині 16 століття вони зробили другий перехід: з 64-кліткової дошки на 100-кліткову дошку. Ми знаємо це, тому що в період 1550-1600 рр. нотаріуси почали розрізняти дошку для шашок (100 клітин) і шахів (64 клітини), спочатку у місцевості поблизу Амстердама.

З того часу, як багато старих нотаріальних актів було передано нам у Нідерландах, розквітла особлива гілка історичної науки - історичний матеріалізм.

З невичерпним терпінням дослідники відзначали матеріальні блага, якими мали їхні предки: одяг, меблі, столові прилади, ігри. Вони поділили домогосподарства на групи від бідних до багатих. Золота жила для дослідника настільних ігор: у яких сім'ях була шашкова дошка, шахівниця? А скільки їх було? Чи дає статистика інформацію про занепад та підйом настільної гри? (Так).

Я продовжую розслідування.

Місцевість поблизу Амстердаму

Піонером у галузі історичного матеріалізму є Г. Баккер, амстердамський шашист: у 1920-х роках він переглянув тисячі нотаріальних протоколів для дисертації про голландський китобійний промисел. Він відзначив ігрові дошки, на які натрапив. На жаль, без бажаного регулярного системного підходу, внаслідок чого його статистика не є цілком достовірною.²⁵⁷ Тим не менш, його цифри показують співвідношення шашок і шахів між 16 століттям і приблизно 1740 роком (або початком 19 століття? У Баккера далеко не все було чітко вказано).

У будинках Амстердама Баккер відзначив понад 106 шашкових дощок та 8 шахових дощок, у будинках Харлема 43 шашкові дошки та 4 шахові дошки. Навколо сіл і невеликих міст, з кінця 16 століття і до початку 19 століття, він відзначив 42 шашкові дошки та 0 шахових дощок. Можна зробити висновок, що у ті дні шахи були міською грою. Ймовірно, Баккер так і не отримав докторського ступеня; мені не вдалося простежити це.

Делфт, 18 століття

Зразкові дослідження належать до минулих чотирьох десятиліть. Для моєї теми найцікавішим є дослідження, де історик(иня) розподіляє домогосподарства на групи від (дуже) бідних до (дуже) багатих і зазначає, у яких з них є дошка для ігор. Сізіфова праця, звичайно. Тера Вейсенбек (Thera Wijzenbeek), наприклад, зробила докторську дисертацію на тему предметів домашнього майна мешканців міста Делфта у 18 столітті.

Дві наступні таблиці засновані на Wijzenbeek 1987:458. Кількість подвір'їв: 300.

Впадає у вічі зменшення кількості дощок для нард. Це узгоджується зі спостереженням Франка ван Беркі (Francq van Berkhey)²⁵⁸ про те, що в нарди, настільки поширені в минулому, у його дні грала лише невелика кількість людей похилого віку.

Ганс ван Кольберген (Hans van Koolbergen) опублікував інформацію про наявні описи приватних та громадських будинків у містечку Весп (кількість мешканців у 1640 році становила близько 3300).

Кількість дощок для нард – дві: у заможного мешканця (1650 р.) і жителя середнього класу (1665 р.).²⁵⁹ Останню дошку для нард він знайшов у 1760-х роках.²⁶⁰

²⁵⁷ [Stoep 2007: 70–3,79]

²⁵⁸ [1776:1431]

²⁵⁹ [Коолберген 1983: 3-4]

²⁶⁰ [1983:33,51]

Період	Бідні	>	>	>	Заможні	+
1706-1730			1	2	9	12
1738-1762	2	3	3	2	10	20
1770-1794			1		3	4
Усього	2	3	5	4	22	36
Кількість дощок для нард Делфт, 18 століття						

Кількість шашкових дощок залишалася стабільною, див. другу таблицю, що свідчить про те, що в Делфті шашки вкоренились у суспільстві на початку 18 століття. Не можемо сказати з якого часу: друга половина 16 століття, чи 17 століття?

Період	Бідні	>	>	>	Заможні	+
1706-1730	0	1	1	5	4	11
1738-1762	0	1	4	1	7	13
1770-1794	0	1	2	2	6	11
Усього	0	3	7	8	17	35
Кількість дощок для шашок Делфт, 18 століття						

Таблиця з кількістю шахових дощок марна: Вейсенбек²⁶¹ знайшла шахову дошку лише в трьох з 300 домогосподарств 18 століття, всі вони належали до найзаможнішої групи.

Вейсенбек, до речі, оцінила кількість ящиків для ігор для порівняння. У багатьох сім'ях були ящики з картами (40 домогосподарств) для карткових ігор "омбре" та "кадриль". Карти були знайдені нею переважно у маєтках піклувальників; в інших господарствах гральні карти було виявлено лише наприкінці 18 століття.²⁶²

Співвідношення між шашковою дошкою та шаховою, знайдене Вейсенбек, було 35 до 3. Баккер (див. вище) знайшов таке ж співвідношення в Харлемі, 43 (шашкові дошки): 4 (шахові дошки). Число шашкових дощок в амстердамських будинках було більше: Баккер вказував для 1743 року число 15 і для 1746 року число 14.²⁶³

Амстердам, Харлем та Делфт – це великі міста. У невеликих містах гравці у шашки, здається, перейшли з дошки на 64 клітинки на 100-кліткову дошку лише у 18 столітті. Кулберген переглянув приблизно 240 описів у невеликому містечку Весп та його околицях.

Першу шашкову дошку він виявив в описі 1700 р. заможного жителя Веспа; згодом також у невеликій кількості в інших соціальних класах. Лише зрідка можна було знайти шашкову дошку десь у фермера на околиці Веєспа.²⁶⁴

Чи має бути висновок, що до 18 століття в шашки на 100 клітинах грало лише заможне міське середовище, а потім шашки на 100 клітинах поступово проникли в інші соціальні класи?

Шахи

У Нідерландах інтерес до шахів у 19 столітті піднявся у колах заможних городян. У другій половині століття гра досягла еліти суспільства у невеликих містах та селах, див. розділ 33.

²⁶¹ [1987:273]

²⁶² [Вейсенбек 1987:274]

²⁶³ (але він не навів дані про кількість оброблених ним описів [Stoep 2007: 75])

²⁶⁴ [Koolbergen 1983: 33, 51, 61]

РОЗДІЛ 31

31. Назви приміщень

На початку цього століття Вім ван Моурік кілька разів переносив читачів голландського журналу "Het Damspel" у регіон у Фландрії, де є багато приміщень під назвою "Шашкова дошка". Це насамперед назви готелів та ресторанів (але також і пивоварного заводу, школи, футбольного клубу, клубу філателістів). Здебільшого це стосується старих приміщень, але не завжди; ван Моурік зробив фотографії у Бельгії.

Кафе "Refuge", Лієр, Бельгія

Паб у Адегемі, Бельгія

Ці фламандські приміщення називають "Damberd" (або "Damier", французька форма). Форма північ від - "Dambord", несуттєва різниця у вимові між північними і південними Нідерландами.

Для подальших досліджень ван Моурік заручився підтримкою Яна де Рейтера; крім того, стала доступна інформація від фламандських дослідників. Ці двоє розширили дослідження приміщень "Шашкова дошка" у північних Нідерландах та приміщень під назвою "Шахова дошка" у північних та у південних Нідерландах (Фландрія). Я помістив дані, перелічені де Рейтером, у дві таблиці.

Приміщення "Шашкова дошка"

У двох таблицях нижче "NL" означає Голландію, тобто північні Нідерланди, а "B" означає Бельгію, тобто, південні Нідерланди. Таблиця заснована на ранньому записі приміщення, але приміщення могло бути й старшим. Єдине південне приміщення 16 століття, наприклад, могло бути збудовано в середні віки.

"Шашкова дошка"	< 1500	1500-1599	1600-1699	1700-1799	1800-1899	1900-1999	> 2000	+
NL			1	8	2			11
B	2	1	3	12	57	27	6	108

Впадає у вічі набагато більше приміщень "Het Damberd" у Бельгії. Відомі подробиці деяких північних приміщень.

Амстердамський сайт amsterdamhistorie.nl/jordaan/kannegieter/chapter-7-2 та щорічник "Amsterdam Jaarboek" вказують низку приміщень під назвою "Het Dambord". На Angeliersgracht знаходилося приміщення "In't Dambord" (1762), яке у 1737 та 1755 роках називалося "Велика шашкова дошка"; у 1767 року амстердамська газета назвала це приміщення старовинним трактиром. Приміщення на сусідній вулиці називалося "Маленька шашкова дошка" ("Amsterdamsche Courant" 1780 р.). На Харлеммерстраат розташовувалося приміщення "Het Dambord" (1624 р.). Також згадуються приміщення у невеликих містах та селах: Лейден, Гронінген, Бреда, Снек, Дордрехт та Аммерзоден.

Тобто: ми знаємо деякі згадки про приміщення в невеликих містах і селах, таких як Лейден, Гронінген, Бреда, Снек, Дордрехт і Аммерзоден, але це мізерний врожай, порівняно з Бельгією.

Чи грали люди з півночі переважно в сімейному колі, а люди з півдня, в основному, у публічних місцях? Ні, див. розділ 34: особливо в північних районах півночі, де нотаріус інвентаризував багато шашкових дощок, шинкарі влаштовували одноденні турніри.

Отже, мешканці півночі грали не лише у шинку (трактиру), а й удома. Якщо людина з півдня грали в основному в шинках, то у фламандських житлових будинках має бути менше зафіксованих шашкових дощок, ніж на півночі. Здається, так воно й було.

На півдні шахових приміщень було більше ніж на півночі (таблиця нижче). На півночі у 19 столітті у вищому прошарку суспільства засновували товариства, де не тільки спілкувались, але також грали в шахи.

Протягом століття зростала кількість клубів, де головним заняттям була гра у шахи. Кількість інвентаризованих шахових дощок у північних дворах невелика, вона значно поступається кількості шашкових дощок (розділ 34). Це відображає соціальну різницю: у північних Нідерландах шахи були грою, що розвивається, а шашки - грою, що укорінилася у всіх соціальних верствах.

У південних Нідерландах шахи, мабуть, були більш соціальною грою, в яку грали серед відвідувачів шинку, які також грали в шашки та карти.

Приміщення "Шахова дошка"

Голландські слова "schaakbord" та "schaakberd" означають шахівницю. Північна форма завжди "schaakbord". Південна (фламандська) форма майже завжди "schaakberd" із написанням як "scaes", так і "schaeck". Я уточню про деякі приміщення.

"Шахова дошка"	< 1500	1500-1599	1600-1699	1700-1799	1800-1899	1900-1999	> 2000	+
NL	2	6	5	4	4			21
V	12	21	11	5	12	7		68

Між 1400 та 1450 роками особи в оточенні герцогині Якоби Баварської (Jacoba of Bavaria) надіслали 24 літри вина з трактиру "Die Scaeke", яким керував Ян ван Клеве (Jan van Cleve) [MNW]. Місцезнаходження трактиру невідоме. Якоба була герцогинею Баварії та графинею Хайнот, Голландії та Зеландії. Життя в Якоби було хоч і коротке, але бурхливе: вона тричі виходила заміж і мешкала в трьох різних місцях, через війни.

В Евергемі "t Scaes" було назвою двох готелів, один на Дорнзеледрісі (перша згадка у 1444), а інший на Евергемсі Дорпсплейн, кут Оммегангстраат (сучасна назва).²⁶⁵

У 1386 році в Куртрі був трактир "De Scaek",²⁶⁶ у Генті в 14 столітті - трактир "Die Scaes",²⁶⁷ у Контичі, ймовірно, з початку 15 століття - трактир "Het Scaesberd".²⁶⁸

Дослідження приміщень з назвою "Шахова дошка" ("Het Schaakbord") у північних Нідерландах відсутні. Через інтернет ми знайшли ресторан "Шахова дошка" в Гауді, зараз він закритий.

Вищезгаданий амстердамський сайт дає приміщення 17 століття «In't Schaeck» в Амстердамі, що належало братам Wouter and Benjamin в Амстердамі; назва може бути старшою. "Jaarboek Amstelodamum"²⁶⁹ згадує приміщення "Шахи" ("Het Schaak") на вулиці Nieuwendijk, "Шахова дошка" ("Het schaakbord") на вулиці Dirk van Hasseltsteeg (записано в 1734 р.) і "Шахова дошка" ("Het Schaakbord") на вулиці Zeedijk.

²⁶⁵ [Bauwhede 2010-1:150]

²⁶⁶ [van Mourik 11.2002]

²⁶⁷ [Mourik 11.2002]

²⁶⁸ [Hellemans 2014]

²⁶⁹ [1905:129-96]

31 серпня 1826 р. газета "De Middelburgsche Courant" оголосила про проведення публічних торгів нерухомістю "Шахова дошка" ("Het Schaakbord") за адресою Lange Gortstraat 18, в центрі Мідделбурга. Згідно з документами, будинок датувався 1576 роком. Другу світову війну будинок не пережив: 1940 року артилерія одного з друзів голландців, Франції, перетворила історичний центр на руїни. Сталася невеличка помилка...

Збереглося ще одне приміщення в цьому славному місті: кафе "Король" ("De Koning") на Турфклаат 19. 13 листопада 1840 р. воно було виставлене на продаж, потім Турфклаат 178. У ті часи приміщення носило назву "Het schaakbord" ("Шахова дошка"), раніше "Неймегенський поромний будинок" ("Nymweegsch Veerhuis", Неймеген – це місто у східній частині північних Нідерландів). Назва "Veerhuis" (Поромний будинок) відноситься до функції пункту посадки та пересадки для мандрівників.

Мідделбург - це також назва села в Бельгії; в 19 столітті був трактир двір "Шашкова дошка" ("Het Damberd").

Шахова дошка > Шашкова дошка

У деяких країнах у певні часи шашки були популярнішими за шахи, як показують таблиці. У Фландрії це виявилось другим способом: власник приміщення змінив ім'я "Шахова дошка" на ім'я "Шашкова дошка". Між 1669 і 1730 роками броварня "Шахова дошка" ("Het Schaeckberd") на Гроті Маркт у Лієрі була перейменована на "Шашкова дошка" ("Het Dambord"), див. **Контекст (2)** для отримання докладної інформації.

Назву трактиру 14 століття в Генті "Шахова дошка" ("Die Scaec") пізніший власник змінив на "Шашкова дошка". За часів сильного французького впливу голландська назва була змінена на "Le Damier" ("Шашкова дошка" французькою), але пізніше знову повернули назву "Het Dambord" ("Шашкова дошка"). Сьогодні це джаз-кафе (мал. 31.9). Нинішній власник розширив кафе, придбавши два сусідні особняки; один із них називався "Велика шахова дошка" ("Die Grote Scaec").

□31.9

У 1386 році трактир у Куртрі називався "Шахова дошка" ("De Scaek"). Як видно з документа 17 століття, один із зберігачів змінив назву на "Шашкова дошка" ("Het Dambord"), точний рік невідомий. Тут також відмітився вплив французької мови: заклад отримав ще одну, теперішню назву - "Le Damier".²⁷⁰

У Контичі колись був трактир під назвою "Шахова дошка" ("Het schaakbord"). Можливо, на початку 15 століття, коли він був зареєстрований як житловий будинок? У 17 столітті приміщення стало частиною мережі поштових служб, тож виникла потреба побудувати стайню; для цього частина криниці була засипана. У 1834 році будинок отримав назву "Шашкова дошка" ("Het Damberd"), а близько 1890 року - нинішню назву "In den Bellevue".²⁷¹

У 17 столітті в Дентергемі було кафе "Шахова дошка" ("Het Schaeck"). Пізніше в тому ж селі експлуатувався трактир під назвою "Шашкова дошка" ("Het Damberd"), але, можливо, мова йшла про інше приміщення.

У наш час в кутовому будинку на Lange Brugstraat 2, у місті Бреда на півночі Нідерландів, неподалік бельгійського кордону, знаходиться магазин одягу. У 1497 році це була резиденція під назвою "Шахова дошка" ("t Schaeckbort"). Пізніше приміщення було перейменовано на "Шашкова дошка" ("Het Dambord"), але у 18 столітті йому повернули його давню назву "'t Schaeckbort". Примітно, наскільки у 18 столітті шахи були, скоріше, маловідомою грою на півночі Нідерландів (розділ 24). Можливим поясненням такого перейменування є стрімке зростання популярності 100-кліткових шашок, внаслідок чого люди не впізнавали шашкову дошку в дошці на 64 клітини.

У фламандському селі Ватоу була броварня-трактир з подвійною назвою "Шашково-шахова дошка" ("Het Damberd-Het schaeck"), час невідомий. Там зібралася рада маєтку де Дуві.²⁷²

Шашки та шахи у трактиру

В одну таблицю я поміщаю кілька шахових та шашкових приміщень із південних Нідерландів (наразі Бельгія).

	< 1500	1500-1599	1600-1699	1700-1799	1800-1899	1900-1999	> 2000	+
Шахова дошка Бельгія	12	21	11	5	12	7		68
Шашкова дошка Бельгія	2	1	3	12	57	27	6	108

Важко позбутися думки, що назва трактира (заїжджого двору) "Шахова дошка" або "Шашкова дошка" вказує на те, що власник трактиру дозволяв відвідувачам грати в шахи або шашки.

Що нам кажуть цифри? Те, що шашки були далеко не популярною грою у нинішній Бельгії до 1700 року, вирости у 18 столітті та продовжили своє зростання у 19 столітті, витіснивши шахи? Ця інтерпретація надто проста. Пояснення.

Найпізніше, з першої половини 14 століття Європа грала в шашки на шахівниці, з її 64 клітинами. У другій половині 16 століття знаходимо сліди шашок на дошці зі 100 клітинами (розділ 19). У північних Нідерландах у нову гру, мабуть, грали переважно у великих містах; у менших містах 100-клітинна дошка заявила себе у 18 столітті (розділ 30). Також і в південних Нідерландах шашки на 100-клітковій дошці заявили про себе в 18 столітті, про це свідчить кількість приміщень з назвою "Шашкова дошка".

²⁷⁰ [van Mourik 11.2002]

²⁷¹ [Hellemans 2014]

²⁷² [Vanbrabant 2020: 50]

Ось, я вважаю, пояснення, чому власник трактиру змінив початкову назву свого будинку "Шахова дошка": він зафарбував свою вивіску назвою "Шашкова дошка". Раніше в цьому не було потреби: його 64-клітинні дошки були одночасно і шаховими і шашковими дошками. З цієї причини не можна легко приймати трактир під назвою "Шахова дошка" як доказ популярності шахів.

І є друга причина. Для цього необхідно розібрати, яку саме функцію виконував трактир у минулому, коли його власник був набагато більше, ніж просто людина, яка зустрічала і розважала гостей. Наприклад, у трактиру можна було обміняти гроші. У зв'язку з цим коротко про середньовічну грошову систему.

Рахівниця

Римляни рахували за допомогою рахівниці. Природно, племена, що населяли Західну Європу, запозичили цю систему. Латинська назва частини була "рахівниця" ("calculus"), порівняйте з англійським дієсловом "рахувати" ("calculate").

Класики асоціювали рахівницю та обчислення з настільною грою, у результаті слово "рахівниця" отримало друге значення, що означає ігрову дошку, а слово "обчислення" - друге значення, що означає ігрову фігуру.²⁷³ Деякі рахівники малювали над рахівницями горизонтальні лінії. Структура дошки нагадувала шаблон популярної римської гри "ludus latrunculorum". Ця гра є далеким родичем шашок, але з взяттям, тобто, фігура береться, коли фігура супротивника оточена з обох боків флангами.²⁷⁴

Чиновники, які здавна збирали податки від імені влади, рахували їх на рахівниці. Французи не запозичували це слово, а називали його "tablier" або "eschequier". Таким чином, обидва слова отримали нове значення, пов'язане з фінансовими справами.

Пізніше "tablier" та "eschequier" набули другого значення: "приміщення, де працюють податкові інспектори". Генрі Хавард (Henry Havard)²⁷⁵ згадав "tablier" як назву регіональної податкової служби короля. Приймальна графа Фландрії в Брюгге називалася "scaccarium" латиною, тобто, шаховою дошкою. В акті від 8 травня 1353 р. граф пообіцяв вікарію в Малє відсотки від доходів скарбниці в Брюгге.²⁷⁶

Пол Мілліман (Paul Milliman)²⁷⁷ аналізує "Діалог де Скаккаріо" ("Dialogus de Scaccario"), написаний Річардом Фітцем Нілом (Richard fitz Neal, близько 1130-1198). Річард був головою казначейства, податкової служби короля Англії Генріха II. Він пояснює, як працювало казначейство, порівнюючи перебіг подій із настільною грою.

Текст, однак, не зовсім зрозумілий, тому що ранній анотатор вважав, що то опис шашок. Мілліман²⁷⁸ спростував це: згідно з Мюрреєм, у середні віки в шашки майже не грали. Мюррей дуже помилявся, але в 12 столітті це не могло бути описом шашок на дошці з клітинами, тому що в той час гра велася на лінійній дошці. Тоді шахи? Річард називає дошку "scaccaria tabula", але описує її довжиною близько десяти футів і завширшки п'ять футів,²⁷⁹ що виглядає занадто великим для ігрової дошки.

Фінансова зустріч

Французьке слово "eschequier" отримало нове розширення значення, коли коло джентльменів, які регулярно збиралися з фінансових питань, отримало назву "eschequier", наприклад "Суверенний суд Нормандії" ("Cour Souveraine of Normandy").²⁸⁰ Ця установа була під владою французьких королів і виносила рішення у справах, які стосувалися короля.

²⁷³ [Smith 1958 2:186-91]

²⁷⁴ [Parlett 2018: 235-8]

²⁷⁵ [1887-90:1163-4]

²⁷⁶ [Gilliodts-van Severen 1871-85 9:238 Примітка 1]

²⁷⁷ [2012: 63-86]

²⁷⁸ [2012: 79]

²⁷⁹ [Milliman 2012: 79]

²⁸⁰ ") [Marin 1710, Godefroy 1880-1902]

Англійська мова перейняла значення *фінансових зборів* у слові "казначейство" ("exchequer"). Лондонський суд, який збирав позови Корони, називався "Судом казначейства" ("Court of the Exchequer"), пізніше поглиненим "Судом сесії" ("Court of Session"). "Суд сесії", як і раніше, є вищим судом Шотландії. Міністра фінансів Англії називають "Канцлером Казначейства" ("Chancellor of the Exchequer").

Середньовічний трактир (заїжджий двір).

Середньовічний трактир перетворився на різновид сполучної ланки між урядом та громадами. Уряд, наприклад, довірив йому обмін грошей.²⁸¹ Потім власник трактиру вивісив кліткову дошку.²⁸²

Так що деякі господарі, окрім своєї основної функції розміщення гостей, займалися обміном грошей. Але й третю функцію уряд поклав на низку представників цієї групи. Влада була стурбована неприємностями через високі ставки на результат ігор [гра в кістки, нарди, квек (гра з кубиками на шаховій дошці, див. **Контекст (1)**), а також шахи та шашки?], тому вони визначили ряд трактирів, де дозволялось грати в ігри.

Трактир також служив місцем проведення нарад місцевих правителів. У Фландрії в 1779 р. було 129 приміщень, де проводились такі наради.²⁸³

Господар, який міняв гроші, вивісив кліткову дошку.²⁸⁴ Французький корчмар назвав своє підприємство "L'Eschequier". Голландський еквівалент французького слова "eschequier" - "schaakbord", фламандська форма "schaakberd", написана декількома способами. І є пояснення "Кліткової дошки" як назві приміщення: спочатку вона не мала нічого спільного з шахами, а позначала заклад, де міняють гроші.

Дванадцять середньовічних фламандських приміщень мали назву «Кліткова дошка» ("Het Schaakbord"). Де Рейтер і ван Моурік відзначили п'ять трактирів (обмінних пунктів?): "t Schaeck", Kortrijk 1386; "Scaec", Evergem 1444; "Die Scaec", Gent, 1450; "Scaec", Zomergem 1470; "t Schaeck", Vaardegem 1481.

Цілком імовірно, що в цих трактирах грали в шахи та шашки, як і по той бік Північного моря. У 1426 році англійський письменник Джон Лідгейт представив джентльменів, які грають у шахи та шашки з іншими джентльменами (розділ 1).

Я припускаю, що вони не гуляли просто неба, а обирали місце громадського відпочинку, яке відповідало їхньому соціальному становищу. Трактир набув ваги як місце, де можна було поміняти гроші та/або пограти в ігри на гроші з дозволу влади.

Сім інших середньовічних фламандських приміщень "Het Schaakbord" були зареєстровані як приватні будинки. Це вражає, тому що в пізніші століття приватні будинки з такою назвою навряд чи знайдуться. Уряд дозволив обмінні пункти у приватних будинках? Але він не міг розглядати незаконні обмінні пункти. Приміщення під назвою "'t Scaec" в Алсті 1446 або "Huis Daembart" в 15 столітті Брюгге неминуче викликали б увагу влади.

У 16 столітті трактир втратив свою функцію обмінного пункту. Але як власник трактиру, широко відомої як "Кліткова дошка", я був би божевільним, якби зняв свою вивіску і змінив назву свого бізнесу. А новий власник успішної та відомої корчми і не подумає про зміну назви. Тому я можу вважати таверну з назвою "Шахова дошка" надійним джерелом популярності шахів, а назву "Шашкова дошка" - надійним джерелом популярності шашок, якщо це не стосується обмінного пункту, а стосується нового приміщення. У Бельгії було багато трактирів та маленьких таверн під назвою "Шашкова дошка" ("Het Damberd"). Це пояснюється тим, що всі соціальні класи грали в шашки. У північних Нідерландах шахи довго залишалися грою для обраних (розділ 34). У південних Нідерландах також? Це може пояснити, чому приміщення "Шахова дошка" опинились у меншості.

²⁸¹ [Hermesdorf 1957: 41-64]

²⁸² [Smith 2:186-91]

²⁸³ [Luc Vanbrabant 2020: 50]

²⁸⁴ [Smith 2:186-91]

Коли в деяких регіонах багато трактирів називалися "Шахова дошка" або "Шашкова дошка", власник нового закладу міг ухвалити рішення дати своєму приміщенню таку ж назву, як у Кеммелі (1780 р.), маленькому селі в Західній Фландрія: "t Schaeck". Ніякого житла для джентльменів, і невідомо, чи грали фламандські джентльмени в шахи в ті дні.

Англія

У назві посади англійського міністра фінансів, канцлера скарбництва, досі звучить назва "рахівниця", і так само у назві англійських трактирів під назвою "The Chequer". Між 1940 і 1947 роками журнал "The Fairy Chess News" виявив п'ятнадцять приміщень, таких як "Checkers Inn" (Хавершем), "The Checkers Inn" (Вулмер-Грін), "The Checkers Inn" (Вулторп), "Checkers Inn" (Елтам).

Порівняно з минулими століттями їхня кількість значно зменшилась, як і у Бельгії. Див. багато інших англійських приміщень у публікаціях Жаклін Сімпсон (Jacqueline Simpson "Фольклор назв британських пабів", 1972 р.) та Пола Корбалліса (Paul Corballis "Вивіски пабів", 1988 р.). На сайті beerintheevening.com/pubs/results.shtml?n=chequers&page=7 вказано 157 приміщень під назвою "Кліткові" ("Chequers").

Англійський шаховий журнал, про який я зойно згадував, інтерпретував приміщення з назвою "Кліткові" як доказ популярності шахів. Автор "Кліткового трактиру" ("The Chequers Inn") в Голдхангері (Ессекс), навпаки, вважає назву згадкою про шашки.

Сьогодні шашки в Англії майже зникли, тому сучасні історики схильні прив'язувати "Кліткові" (та подібні до них назви) до шахової гри. Інформація в попередніх розділах та таблиці в цьому розділі доводять, що інтерпретація "The Chequers" як "Шашкова дошка" більш вірогідна.

Доцільним є подальше дослідження цього питання в Англії та інших країнах. Короткий пошук в Інтернеті дає, наприклад, "Hotel L'Echiquier Opera" у Парижі та приміщення з назвою "Le Damier" у Франції (Каріньян-де-Бордо, Міньялу-Бовуар, Фонтаньєр), кемпінг на Корсиці, ресторан-кондитерська в Конакрі, столиця Гвінеї, колишня французька колонія.

Срібних справ майстер

В Антверпені, в другій половині 17 століття, виникли тертя між майстром, тобто наглядачем гільдії срібних справ майстрів та членами гільдії. Відстань між ковалем та майстром була невелика: майстер - це коваль, який протягом певного періоду керував своїми колегами. Не кожен коваль відчував себе комфортно у цій ролі, тому деякі залишали гільдію.

Рауль де Керф (Raoul de Kerf)²⁸⁵ з Антверпена писав, що в 1672 р. кілька ковалів не вивісили кліткову дошку, а значить, вони більше не були зобов'язані виконувати свої професійні обов'язки. Майстри вирішили дати приклад обов'язку і показати: скільки учнів і компаньйонів можуть адаптуватися до гільдії. Якщо у майстра було більше, ніж було погоджено, він міг встановлювати нижчі ціни та витіснити своїх колег із ринку. Це також спричинило те, що кілька срібних справ майстрів залишили гільдію і прибрали вивіску свого ремесла - шашкову дошку.

Керф звернув мою увагу на неопубліковане дослідження 2005 р. його землячки Годелієви В.Е. ван Хемелдонк (Godelieve V.E. van Hemeldonck), в "Het Grootwerk". Вона цікавилась довідками про художників, ковалів та ювелірів в Антверпені з 13 по 19 століття. Під каталожним номером Zilver 1988 II n 210 вона включила предмет нотаріуса Ж. Б. де Парлерма (J.B. de Parlerme) від 11 квітня 1714: "тестер срібла і золота ("an essayer") на Мунті вивісив шашкову дошку срібних справ майстрів".

Срібний справ майстер Дамм Дуфф (Damme Doeff 1704-1751) з Амстердама використовував підвішену шашкову дошку як свій товарний знак.²⁸⁶

²⁸⁵ [2013:217]

²⁸⁶ [Karel Citroen 1975: 232]

У Північних Нідерландах також були тертя довкола гільдій. У Горінхемі червонодеревник (людина для тонкої роботи з меблів) і тесля (для грубішої роботи, наприклад, для вікон і дверей) вторгалися на територію один одного, бо кому що було дозволено робити? У 1750 році обидві сторони дійшли згоди. Тільки червонодеревникові дозволялося виготовляти окремі предмети меблів, такі як кафедра, шафа для фарфору, більярдні столи та дошки для шахів, нардів та шашок.²⁸⁷

Контекст (1)

Квек, гра з кубиками на шахівниці, була дуже популярною грою. Дошку було поділено на чотири частини, А-Д. Після ставки деякої суми гравець кидав на дошку два кубики, використовуючи стакан для кидання кісток. Якщо кістки випадали в одному з відсіків А-С, гравець програвав свою ставку, коли це відбувалося на чорних полях і вигравав, коли це відбувалося на білих полях. Для відсіку D все було навпаки. Для порівняння: у Франції ця гра називалася "franc du carreau" і "point de l'eschequier",²⁸⁸ але вона могла мати й інші назви.

Контекст (2)

Спочатку броварня в Лієрі, ймовірно, була резиденцією городян: чи належала вона трактиру? В архіві міста від 1426 р. зареєстровано розписку Местера ван Буггенхаута (Meester van Buggenhout) за його будинок і прилегле приміщення "t Scaecberd". Через десять років це приміщення перейшло у власність власника міської броварні: імовірно, що вони також відкрили броварню в "t Scaecberd".

У 1606 році броварню капітально відремонтували; вона набула більш-менш сучасного на той момент вигляду у стилі фламандського ренесансу. Після видозмін у 17 і 18 століттях, вона перетворилася на престижні підприємства, настільки великі, що їх стали називати "Великою шаховою дошкою" ("Groot Schaeckberd") та "Малою шаховою дошкою" ("Klein Schaeckberd"). З 1669 по 1730 рік броварня "t Schaeckberd" була у власності заможної сім'ї, яка перейменувала приміщення на "Велику шашкову дошку" ("Groot Dambord"). У 1731 році броварню купив Паулюс Бругманс (Paulus Brughmans), миловар з Антверпена, для свого єдиного сина Хендріка, який також віддав перевагу назві більшої частини пивоварні "Шашкова дошка" ("Het Dambord").²⁸⁹

Контекст (3)

У французькій мові вираз "en échiquier" означає шаховий візерунок. Пізніше виник "en damier" з таким же значенням. Зміна назви власності з шахової дошки на шашкову дошку, а також поява "en damier" свідчать про більшу популярність шашок протягом певного періоду. У Франції шашки, схоже, приречені на зникнення у довгостроковій перспективі. Цікаво подивитися, чи означає це також, що вираз "en damier" стає застарілим.

РОЗДІЛ 32

32. Зовнішній вигляд

Німецьке минуле

У моєму тексті Німеччина, скоріше європейська культура за значенням, виглядає негарно. Я цитував француза, який писав у 1668 році: "У Німеччині однаково популярні шашки та шахи" (розділ 9). І я зацікавився, чи не були шахісти XVII століття під впливом шашок (розділ 26).

Я не знаю, чи це так було насправді. Що я точно знаю, то це те, що в Німеччині у минулому шашки мали сильнішу позицію, ніж шахи.

²⁸⁷ [Maanen 2001-1:50-1]

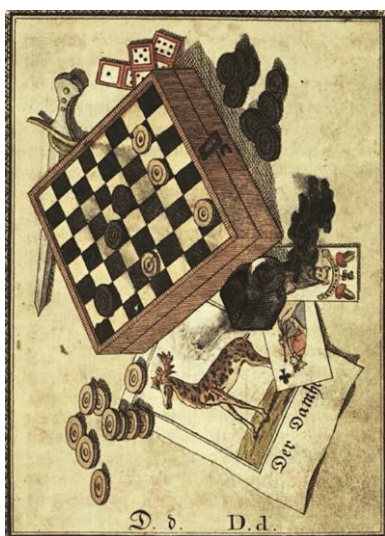
²⁸⁸ [Mehl 1990: 95-6]

²⁸⁹ [Celst 2012:10-1]

Моє перше джерело для цього твердження - бланки для лото, попередника рулетки. Учасник робить ставку на число і або втрачає свої гроші, або виграє ставку інших гравців. За допомогою картинок, відомих сцен із повсякденного життя Німеччини, організатор намагався підвищити привабливість свого лото. У цьому повсякденному житті 64-клітинна дошка призначалася для гри в шашки.

Картини німецького лото помітно відрізняються від італійських, які показав Манфред Цоллінгер (Manfred Zollinger),²⁹⁰ перша чверть XIX століття, і французьких, як, наприклад, дитяче лото в Ульріха Шедлера (Ulrich Schädler), період 1852-1858.²⁹¹

Коли мені було шість років, мій вчитель навчив мене читати за допомогою великого картонного плаката на стіні класу. Художник намалював сцени з мого та моїх однолітків оточення: собака, кошения, цуценя, корови, вівці, найманці, а під кожною сценою незрозумілі знаки, які дорослі називають літерами. У минулому діти з німецького вищого середнього класу вчилися читати так само: : через картинки із сценами з близького оточення дитини та написом відповідного слова під знайомою картинкою. Два приклади на мал. 32.3 та 32.4.

□32.3

□32.4

Шашки належали до знайомих картин; знову ж таки 64-кліткова дошка асоціювалася з шашками, а не з шахами. Для німецької дитини шахи були грою, в яку не грали в його оточенні, вони були невидимі. "Невидимі" - це слово, що я використовував раніше для шахів: шахи існували, але грали в них лише кілька людей і у закритих соціумах; у німецькому суспільстві шахи були невидимими.

Біля 1500 р. середньовічна ігрова дошка перетворилася на ящик для ігор. Відкритий ящик для ігор містив малюнок нард, одна з зовнішніх сторін містила клітковий малюнок. Протилежна зовнішня сторона могла містити або схему для млина, або просто прикрасу.

У 1999 році Грассімузей (Grassimuseum), музей художнього ремесла у Лейпцигу, організував виставку ящиків для ігор, виготовлених червонодеревниками у тодішньому німецькому місті Егер, сьогодні це Хебе (Чехія). Збереглося 38 ящиків. Під час відкриття кожен ящик містив малюнок для нард. Зовні завжди був малюнок із 64 кліткових полів та скульптура з різноманітними сюжетами, такими як сцена війни або сцена з грецької міфології. Але ніколи не було малюнка млина. Перший ящик для ігор датується 1635-1636 роками, останній - 1720 роком.²⁹²

Цей предмет меблів завжди поставлявся з круглими плоскими фігурами 2x15, але рідко з шаховими фігурами, як встановив Фойгт.²⁹³ У цих випадках клітковий візерунок точно не був шаховою дошкою.

²⁹⁰ [Schädler 2012:121]

²⁹¹ [2012:181]

²⁹² [Voigt 1999: 296-324]

²⁹³ [1999: 220]

За словами Фойгта, найбільш цінні ящики були виставковими зразками, не призначеними для ігор. Чи використовували люди менш цінні коробки для ігор? Я запитую це, тому що плоскі круглі фігурки з егерських ігрових коробок були здебільшого завеликими для квадратів дошки.

Чи свідчать ящики Егера про високий соціальний статус шашок та невидимий статус шахів? Я схильний відповісти на це запитання ствердно. Залізну впевненість запропонував німецький автор Г.П. Нуссбігель (G.P. Nussbiegel), ім'я якого я згадував у розділі 28: 1756 року він назвав шашки улюбленою настільною грою представників вищих світських кіл Австрії та Німеччини. У **Контексті** докладніше про його публікацію. Нуссбігель був включений до іконографії шашок;²⁹⁴ у цій роботі більше репродукцій граючих у шашки осіб із вищих німецьких кіл.

Також у 16 столітті німець часто вибирав для відпочинку шашкову дошку. Між Карлом П'ятим, вихованим у римо-католицькій Іспанії, і німецькими суверенами, які перейшли до протестантизму, щоб позбутися влади імператора і папи, були напружені стосунки. Одним із генералів армії Карла був герцог Альба (Alba 1507-1582). Близько 1550 р. Альба відвідав Німеччину для обговорення виниклих труднощів. Він запросив Йоахіма II, курфюрста Бранденбурга між 1535 та 1571 роками, ландграфа Філіпа Гессенського (1504-1567) та курфюрста Моріса Саксенського (1521-1553) на вечерю. Після їжі гості пішли, щоб перейти на шашки.²⁹⁵

Німеччина у наш час

Між записами Нуссбігеля 1756 року і сьогоднішнім шахи в Німеччині вийшли зі своєї невидимості; навпаки, у Німеччині в 21 столітті шахи видно дуже добре. У наші дні це призводить, раз у раз, до публікації, що малює образ минулого, якого ніколи не було. Наприклад, Ганс Холландер (Hans Holländer) у передмові до виставки в замку Рейдт у 1994 році стверджував, що "шахи були і вважаються грою, яка вимагає мудрості", що шахи "займають особливе місце в ієрархії ігор".²⁹⁶ Однак усе, що я написав вище і в попередньому розділі цієї книги, суперечить цьому образу. Від каталогу виставки можна було б очікувати більшої історичної точності.

Холандер та його колеги також недбало описують ігрову дошку, класифікуючи клітковий малюнок комбінованої дошки з 64 клітин та дошки для млина (мал. 32.5) як шахову дошку,²⁹⁷ а також клітковий малюнок комбінованої дошки на 64 полях та дошки для нард під номером Н12.²⁹⁸ Ототожнення 64-кліткової дошки із шахами зустрічається частіше; цим автори створюють хибну реальність. Ось декілька прикладів.

Гарольд Мюррей.²⁹⁹ "У німецьких та інших музеях є багато старанно зроблених шахових дощок німецької роботи, датованих приблизно 1600 роком. Це свідчить про популярність шахів". І далі: "Все вказує на те, що шахи були улюбленою домашньою розвагою вищого та середнього класу протягом усього періоду" (1540–1790).

Коментарі зайві.

У каталозі виставки Художньо-історичного музею Відня 1998 року Вільфрід Зайпель (Wilfried Seipel) майже послідовно називає німецьку 64-кліткову дошку шаховою дошкою, наприклад, номери 21-29 з каталогу.³⁰⁰ Близько 1690 р. француз Ніколя Арно (Nicolas Arnould) намалював молоду пару, що грає в шашки (мал. 32.7), але Майарі Гранадос (Mayarí Granados) стверджує:³⁰¹ "Шаховий стіл, що використовується для гри в шашки".

²⁹⁴ [Mourik & Stoep 2019]

²⁹⁵ [Adolf Streckfuss, "Історія світу, розказана народу німецькою мовою» ("De geschiedenis der wereld aan het volk verhaald naar het hoogduitsch"), Leiden 1871 VII:214]

²⁹⁶ [1994: 2]

²⁹⁷ [1994: 107]

²⁹⁸ [1994:270-1]

²⁹⁹ [1913:851]

³⁰⁰ [1998: 98-103]

³⁰¹ [2004: 254]

□32.7

Ніколя Арно (1650-1722), біля 1690 р.

Контекст

Книга Нуссбігеля називалася "Мистецтво дозволяє вам брати мир із собою у різних типах ігор, які поширені у суспільствах вищого рангу, особливо в імперсько-королівській резиденції у Відні (...)" ("Die Kunst die Welt erlaubt mitzunehmen in den verschiedenen Arten der Spiele, so in Gesellschaften höhern Standes, besonders in der Kayserlichen-Königlichen Residenz-Stadt Wien üblich sind (...))". Вона була опублікована у Відні та Нюрнберзі.

Там була гравюра від леді і джентльменів з вищих верств суспільства з підписом: "За одним столом добрий читач бачить карткову гру "омбре", за іншим – гру в шашки. Ці ігри – найулюбленіші ігри у таких зібраннях" ("An einem Tisch kan der geneigte Leser sich die Bildung von dem l'hombre, wie an dem andern Tisch von dem Dambret machen. Beyde sind die vorzüglichsten Spiele bei dergleichen Versammlungen").

Чи збігаються текст і гравюра? Є три ряди фігур, як на початку гри у шашки, але з трьома відкритими рядами між двома формаціями. Це також не схоже на реалістичну картину шахів, тому що гра в шахи починається з двох рядів фігур та чотирьох відкритих рядів.

33. Прорив

Голландія, кінець 18 століття

У Нідерландах близько 1775 року шахи були досить невідомою грою. У нарди, колись такі популярні, грали іже рідко. Дві настільні ігри зберігали свою популярність: млин, в який грають вдома, і шашки, в які грають як удома, так і в суспільстві.

В останній чверті 18 століття почали про себе заявляти шахи. Вищий клас, орієнтований на Францію, отримав знання про гру шляхом імпорту книги Філідора чи перекладів і адаптацій (розділ 24).

Одну з адаптацій французькою мовою зробив Еліас Штайн (Elias Stein) в 1789 році, однак він представив книгу як свою власну роботу під назвою "Новий метод гри в шахи з військовими міркуваннями щодо цієї гри" ("Nouvel essai sur le jeu des échecs avec des réflexions militaire relatives à ce jeu"). Шахи часто розглядалися як гра, що імітує стратегію армії. Цікаво, чому: через зовнішній вигляд – на дошці король, місто та кінь?

Реклама військової гри, розвинена підполковником інженерних військ Й. Мессмером (J.A. Messmer) у "Bredasche Courant" та інших газетах, наприклад, 23 грудня 1820 року, пов'язувала військову справу з шахами і враховувала цю рекомендацію: у нову гру вже з великим задоволенням грають офіцери та унтер-офіцери та любителі шахів.

Не знаю, чи вірив сам Штейн у військовий характер шахів. Принаймні це гарантувало йому читачів із військових кіл: серед 196 передплатників було близько п'ятдесяти високопоставлених військових. Крім них - юристи, вищі державні службовці і багаті купці.³⁰² У другій половині 18 століття англійське дворянство тимчасово приділяло велику увагу шахам (розділ 29). Те саме було і в Нідерландах: чотири принці, чотирнадцять графів, двадцять один барон і кілька герцогів підписалися на книгу Штейна.³⁰³

Це був останній раз, коли дворянство виявило інтерес до шахів. До кінця 18 століття абсолютна еліта, королівські та дворянські сім'ї грали у нарди, шахи та шашки на публіці: мої тексти, а також репродукції, на це ясно ясно вказують. У 19 столітті ми знаходимо ще чотири групи передплатників книги Штейна. Розвиток, який я описую, ґрунтується на тезі Ганса Схолтена (Hans Scholten, 1999 р.), який провів дослідження ситуації в північній частині голландсько-мовних регіонів, на північ від великих річок (тобто Рейна та Мааса).

Повільне поширення у 19 столітті

У Нідерландах шахи поширювалися повільніше, ніж, наприклад, у сусідній Німеччині. Пояснення Схолтена: більше населення у таких містах, як Берлін і Лейпциг, де у шахових клубах було набагато більше членів, ніж в клубах у дрібніших голландських містах. Ці великі клуби випускали професійних гравців, які зіграли велику роль у популяризації шахів, в Англії також. Професійні гравці отримували фінансову підтримку від меценату; у Нідерландах такої підтримки не було.³⁰⁴

Чи були великі гроші фактором, що спонукало інтерес до шахів на міжнародному рівні? Наведу приклад із зовсім іншого виду спорту: засоби масової інформації приділяли багато уваги боксу, коли такі важковаговики, як Майк Тайсон та Мухаммед Алі (колишній Кассіус Клей) проводили свої бої за мільйони доларів.

Крім того, в Нідерландах шахи в якісному відношенні розвивалися повільніше, ніж деінде. Під якісним ставленням я маю на увазі справжній інтерес до гри, бажання її зрозуміти. Антоніус ван дер Лінде (Antonius van der Linde) у 1875 р. писав: "Зазвичай люди грають у шахи так само, як у карти чи доміно".³⁰⁵

³⁰² [Scholten 1999: 27-8, 265]

³⁰³ [Scholten 1999: 27-8]

³⁰⁴ [Scholten 1999: 161]

³⁰⁵ [Scholten 1999: 129]

Популярність шашок у Нідерландах, чи могла вона бути стримуючим фактором? Ні, див. розділ 29: англійське видання шахової книги Філідора (1790 р.) мало 66 передплатників, шашкова книга Стерджеса (1800 р.) - більше 400; в Англії шашки також були великою грою.

Соціальне поширення

Насправді між Нідерландами і великими сусідніми країнами існували відмінності в тому, як було організовано суспільство. Проте загальним чинником є поширення шахів у дедалі нижчих соціальних колах. У цьому аспекті дослідження Схолтена узгоджується з основною темою мого власного тексту: які соціальні класи грали у чотири настільні ігри, які займають центральне місце у цій книзі?

Голландські історики виділили три соціальні класи в 19-му столітті в Нідерландах. Я приймаю їх розбивку із соціального стану та роду занять.

1. (5% населення) Аристократія та шляхта (дворянство, грошова аристократія, магістрати, великі землевласники, дворяни-фермери, великі промисловці). Заможні громадяни (оптовики, дрібні виробники, вільні та інтелектуальні заняття).

2. (25%) Дрібна буржуазія (керівники ремісниками, комірники з персоналом, особи з невеликим особистим капіталом, дрібні хлібороби, конторники, директори шкіл). Буржуазія з меншими коштами (дрібні крамарі, рознощики, рибалки, майстри, дрібні землевласники).

3. (70%) Різнораби (різнораби ручної праці, домашня прислуга, сільськогосподарські робітники).

Спочатку у шахи грали члени першої групи. У середині 19 століття члени другої групи також почали грати у шахи. Після цього пройшло щонайменше одне століття, перш ніж процес демократизації був повністю завершений, і члени третьої групи наважилися зробити крок до шахового клубу.

Схолтен провів своє дослідження у 1990-х роках і знайшов 256 шахових клубів. Див. колонку HS, засновану на дослідженнях у записках. У наш час стало доступно багато нової інформації; див. додаток, зроблений Яном де Рейтером у колонці JdR.

Шахові клуби в Нідерландах		
Період	HS	JdR
1800-1809	4	
1810-1819	2	
1820-1829	3	2
1830-1839	2	3
1840-1849	34	20
1850-1859	33	17
1860-1869	35	8
1870-1879	42	17
1880-1889	43	25
1890-1899	58	40
+	256	132

Перший шаховий клуб

Перший голландський шаховий клуб "Гаазьке шахове товариство" ("Haagsch Schaakgenootschap") був заснований у великому місті, Гаага, в 1803 році. В Англії, Франції, Німеччині та Бельгії шахові клуби також були засновані у великих містах.³⁰⁶ Члени належали до найвищого класу міста. Суворим голосуванням та високими членськими внесками вони виключали кандидатів не зі свого кола.³⁰⁷

³⁰⁶ [Scholten 1999: 122]

³⁰⁷ [Scholten 1999: 142]

За кілька років у клубі було 135 членів. Схолтен відновив їх професії: високі сановники, високі чини військових, юристи, лікарі, художники, торговці, фабриканти. Серед них двадцять іноземців, мабуть, військові. Одним із іноземців був король Луї-Наполеон, який у 1806 році подав заяву про членство, пізніше про нього докладніше. Коли він переїхав з Гааги до Амстердаму в 1808 році, кількість членів одразу значно зменшилася.³⁰⁸

У перші місяці джентльмени зустрічалися один вечір на тиждень, щоб пограти у шахи. Але набагато важливішою була сама зустріч: виходити у світ, бачитися, спілкуватися. Одних зборів на тиждень для цієї мети було недостатньо, тому через півроку джентльмени перетворили клуб на товариство. Один вечір на тиждень, у вівторок, вони грали власне в шахи. В інші вечори вони грали в інші ігри.³⁰⁹ Серед них, безсумнівно, були також і шашки, гра, яку джентльмени добре знали.

Два коментарі до назви шахового клубу. Перший: чи має на увазі назва шахового клубу соціальний характер? Другий: я не раз спостерігав у своєму оточенні, що для людини не шахи були справжньою причиною вступу до шахового клубу, а спілкування з представниками вищого соціального класу. Задовго до 20 століття те саме відноситься до тенісного і хокейного клубу, а також до верхової їзди. В 2021 році це помітно вже меншою мірою, ніж раніше.

"Naagsch Schaakgenootschap" та інші шахові клуби були засновані в той час, коли кав'ярня втратила свій ексклюзивний характер як притулок для джентльменів. Близько 1800 року почався дрейф у сільську місцевість. Лікарі рекомендували свіже сільське повітря пацієнтам із слабкими легкими та слабкими нервами. Шановні джентльмени заснували товариства за містом або відвідували кав'ярню серед дерев та квітів. Під час своєї недільної поїздки вони брали із собою сім'ю; завдяки цьому кав'ярня також стала надбанням жінок та дітей.³¹⁰ З цієї причини, я думаю, описів настільних ігор у кав'ярнях 19 століття не вистачає. Джентльмени заснували товариства, щоб компенсувати втрату своїх джентльменських притулків, використовуючи шахи як прикриття.

Де Рейтер задасться питанням, чи не грали в шахи більш менш серйозно раніше, ніж припускав Схолтен. Він поставив це питання після того, як виявив звіт про шахові партії, зіграні в "Амстердамському шаховому товаристві" ("Amsterdamsche Schaakgenootschap").³¹¹ У 1824 р. амстердамці зіграли дві гри проти "Роттердамського шахового товариства" ("Rotterdamsche Schaakgezelschap"), а в 1827 - дві гри проти "Шахового клубу Антверпена" ("Le club des échecs") в Антверпені. У 1829 році цей клуб пішов зі сцени; де Рейтер, припускає, що через повільне обслуговування пошти.

Гравці з Амстердама вступили в контакт з жителями Антверпена після оголошення в "Антверпенському журналі" ("Journal d'Anvers") від 26 лютого 1827 року. В тому місяці клуб, заснований у 1826 році, налічував понад 120 членів. Зважаючи на все, це був шахово-шашковий клуб, бо до нього входили найсильніші шахісти та шашкисти з Антверпена.

Антверпен завжди був містом, де говорять фламандською мовою. Але клуб мав французьку назву, як це було можливо? Що ж, французька була мовою еліти; тому члени клубу належали до цієї еліти. Невдовзі, у 1830 році, фламандці розпочали свою багаторічну боротьбу за рівноправність.

Перша демократизація

До середини 19 століття голландські шахові клуби набирали своїх членів виключно з культурної еліти (юристи, високопосадовці, лікарі). Протягом усього часу більшість членів належала до культурної еліти, але приблизно з 1850 р. виконавчий комітет приймав членів також і з економічної еліти (розбагатілих торговців і мануфактуристів).³¹²

³⁰⁸ [Scholten 1999: 145-147]

³⁰⁹ [Scholten 1999: 142]

³¹⁰ [Wijsenbeek & Reinders 1994: 129-31]

³¹¹ [Джерело: "Vaderlandsche letteroefeningen", 1829 р].

³¹² [Scholten 1999: 272]

Ось список членів "Товариства Аммерсфорт" ("Genootschap Amersfoort") приблизно у 1850 році: шість військових, п'ять юристів, три лікарі, два писаря, один вчитель середньої школи, три торговці, три підприємці в торгівлі.³¹³ Пізніше до клубу приєднався заможний Едуард Георг Деттмейєр (Eduard Georg Dettmeijer, 1839-1902). В листі від 1885 року він скромно написав, що був главою та президентом шахово-шашкового клубу, потім розпущеного. Він склав понад 6000 шашкових проблем, в 1880 грав у шашковому клубі в Парижі, виступав як органіст і мав у колекції 200 шахових і 150 шашкових книг.³¹⁴

Після 1845 р. шахові клуби виникли і в селах. Засновниками були цивільні особи, які мали гроші та шукали контактів із представниками буржуазної еліти (священнослужителями, юристами, лікарями; вони збиралися вдома).³¹⁵ Я бачу в цьому схильність до спілкування з представниками вищого соціального класу, доступ до яких можна було отримати лише вступивши до клубу.

Схолтен двічі згадав лікарів, які грають у шахи, але на цій підставі було б помилкою робити висновок, що лікарі грали виключно в шахи. Лікар Д. К. де ла Порт (D.C. de la Porte), який проживав у Зеландії, наприклад, зазначив правила різновидів шашок, в які грали в його оточенні (близько 1850 р.), оскільки правила відрізнялися від регіону до регіону.³¹⁶

Після 1850 р. віднесення людини до певного класу стало менш суворим. Людям із різних соціальних верств стало легше перетинатись. Спочатку це виражалось у появі німецьких пивних будинків, де, на відміну від кав'ярні та суспільства, всі соціальні класи сиділи в одній кімнаті.³¹⁷

За словами Схолтена, перші шахові клуби на селі були засновані після 1845 року. Але вони з'явилися раніше: де Рейтер знайшов перший сільський клуб у Слуїсі, провінція Зеландія, у 1825 році, потім у Коог-ан-де-Заан (1831 р.) і Вагенінгені (1833 р.). Сам Схолтен згадує шаховий клуб у Вудсенді (Фрісландія, 1843 р.). Шахи поширювалися швидше, ніж припускав Схолтен.

Продовження демократизації

Починаючи з 1870 р. стали виникати всілякі клуби - не тільки шахові - для груп з тими чи іншими політичними або релігійними переконаннями. У цей час значно скоротилася кількість "загальних" шахових клубів.³¹⁸ Цей розвиток є наслідком емансипації раніше забутих груп, таких як католики.

Робітники з'явилися лише наприкінці століття, коли, ненадовго, було засновано шахові клуби для робітників.³¹⁹ Це не доказ того, що "справжній" робітник із третьої соціальної групи (найманий працівник) емансипувався. Ці клуби залучали, як вважає Схолтен, кваліфікованих робітників та представників буржуазії без внесення грошових коштів.³²⁰

Число в них жінок, ще однієї неемансипованої групи, не зростало. У Вінсхотені, на півночі від країни, був сільський клуб, у якому приймали жінок.³²¹

Розквіт шахового клубу

Близько 1890 р. відбувається розвиток справжніх шахових клубів. До цього саме зустріч була явною метою компанії джентльменів, які претендували на створення шахового клубу; з цього моменту учасники зустрічалися, щоб грати у шахи.

³¹³ [Scholten 1999: 183].

³¹⁴ [Kruijswijk 1966: 144]

³¹⁵ [Scholten 1999: 323, 446]

³¹⁶ [Van Gaans & c 1999: 51]

³¹⁷ [Scholten 1999: 78]

³¹⁸ [Scholten 1999:371,422]

³¹⁹ [Scholten 1999: 245-246]

³²⁰ [1999: 246-7]

³²¹ [Scholten 1999: 216, 223]

Легкі партії, складання і вирішення шахових завдань (до 1874 р. - з журналу "Sissa"), як і в період 1840 - 1890 років, стали рідкістю.³²² Було певне звуження. Більше не було потреби забороняти у статуті інші ігри, крім шахів.³²³ Шахи із розваги перетворилися на спорт. Цей розвиток йшов пліч-о-пліч зі зростанням спортивного клубу за Ла-Маншем в цілому. Англійський спорт був імпортований синами заможних сімей, які повернулися з англійських шкіл-інтернатів. Нідерланди познайомилися з такими видами спорту, як легка атлетика, футбол та хокей.³²⁴

У 19 столітті шахи стали більш помітні в Голландії, завдяки рекламі шахових книг у журналах для початківців та книг із шаховими завданнями.³²⁵ Спочатку я схилився до того, що це неухильно зростаючий інтерес до шахів. Згодом я засумнівався, чи правильно це, чи не дав я себе ввести в оману? Якщо шахи були лише претензією на соціальне спілкування між однодумцями, їх можна було обміняти на будь-яку іншу діяльність, таку, як, наприклад, читання на громадську чи наукову тему.

Гра - це, за визначенням Йохана Хейзінга,³²⁶ уникнення повсякденного життя в тимчасову діяльність з власним простором. Інтелектуали, які грали в шахи та шашки в 18 столітті в кав'ярнях, королі у своїх палацах, які грали в шахи, шашки, нарди та млин - всі вони грали в рамках визначення Хейзінгу. Для них сама по собі гра була несуттєвою, головною метою було зібратися разом. А гра людини та тварини хіба не завжди має спільний елемент? Щойно гра стає спортом, колективність відходить на другий план, але не зникає повністю.

Хейзінга критикував шахи та шашки, але особливо бридж, який у його час (книга була написана в 1938 р.) стрімко набирала обертів, в основному в Сполучених Штатах. Він називав це дурістю. Як спорт ці три гри, на його думку, є "абсолютно безплідним вмінням, яке лише однобічно загострює розум і не збагачує підшву".³²⁷

Джентльмени з 19 століття грали у шахи, бо це наказував статут. Гра у шахи навіть не була головною метою; гра була настільки малоприваблива, що довелося заборонити інші ігри у статуті, тому: чи можна назвати голландський шаховий клуб 19 століття дійсно шаховим?

Це не є виключно голландським феноменом. Наприкінці 18 століття у Парижі та Лондоні існували товариства, замасковані під шахові клуби, що стягували внески, які могли дозволити собі лише дуже багаті люди. Там збиралася справжня еліта. Мюррей³²⁸ перерахував низку високопоставлених англійських членів; у Парижі майбутній король Людовік XVIII був членом клубу, так само, як і у Гаазі король Луї Наполеон.

Видимість

У 1999 році, в доінтернетну епоху, Ханс Схолтен знайшов три малюнки голландського художника з шаховим сюжетом. В епоху Інтернету Вім ван Моурік доповнив цю невелику кількість новими творами.

"У літературному мистецтві була шахова бідність", - сказав Схолтен.³²⁹ Він згадав вірш Віллема Білдердайка (Willem Bilderdijk), який переклав французький шаховий вірш, і безліч згадок про шахи в роботах Едуарда Дауеса Деккера (Eduard Douwes Dekker), завзятого шахіста. Дауес Деккер був одним із перших голландців, які поставили під сумнів феномен колонії. У своєму романі "Макс Хавелаар" (написаному під псевдонімом "Мультидулі"), що і через півтора століття все ще добре читається, він завзято атакував голландський уряд за колонізаторську політику.

³²² [Scholten 1999: 225, 275, 277]

³²³ [Scholten 1999: 447]

³²⁴ [Van Gaans &c 1999: 26-7]

³²⁵ [Scholten 1999: 96]

³²⁶ [Johan Huizinga 1948 V: 35]

³²⁷ [1948, т. 1, с. 130]

³²⁸ [1913:863]

³²⁹ [1999:94]

Для широкої публіки шахи були помітні лише завдяки рекламі шахових книг у газетах. Я наголошую: для широкої публіки. Це становило не більше 30% населення, а скільки людей із меншими коштами читало газети?

Луї Наполеон

Луї Наполеон був французом, який колись був королем Нідерландів. Як це можливо? Потрібно роз'яснити схему політичних відносин у Нідерландах.

Після 1500 р. в Нідерландах, на відміну від Франції та Англії, не було королівської родини з сильною центральною владою. Була низка провінцій, фактично невеликих республік, зі своїми законами та правилами, у кожній були і свої заходи, і своя вага.

У 1568 року Іспанія оголосила війну Нідерландам, іспанські війська окупували частину південних Нідерландів. Провінції північних Нідерландів були змушені співпрацювати між собою проти загарбників. В 1579 р. вони погодилися створити спільну армію для боротьби з ворогом, об'єднати податки і відмовитись від релігійних переслідувань. Причина: жителі республік здебільшого були прихильниками Дж. Кальвіна (John Calvin) і вважали євреїв і католиків заблудлими душами. Але переслідування цих груп було шкідливим для торгівлі і, відповідно, для доходів. Провінції залишилися суверенними республіками, але відтепер вони вирішували взаємні суперечки шляхом нарад, а чи не брязканням зброєю.

Співпраця залишалася необхідною і тоді, коли іспанці відступили (у 1648 році Іспанія та голландські провінції уклали мир). Через французьку агресію і суперництво з Англією щодо міжнародної торгівлі настав час говорити в один голос і підтримувати спільну армію. Республіки змушені були призначати когось, хто символізував центральну владу, скажімо, губернатора, із сім'ї Оранських Нассау (Orange Nassau). Це спричинило постійну напруженість: хто міг приймати рішення: губернатор, чи провінції?

Таким чином, дві групи суперечили одна одній: оранжисти, які виступають за центральний королівський дім, і патріоти, які виступають за республіку. Патріоти звинуватили губернатора в тому, що він діяв як суверен, а не служив народу, і що він сприяв регентам. У 1795 році патріоти виграли суперечку, коли Франція вторглася до Нідерландів, а губернатор Вільгельм V утік до Англії. Їхній ентузіазм не знав кордонів: тепер стало можливим створити нове суспільство, республіку!

Але їх спіткало гірке розчарування: за Наполеона Бонапарта, що прийшов до влади у 1799 р., Нідерланди стали васалом Франції під назвою Королівство Нідерландів. У 1806 р. Бонапарт звів на голландський престол свого брата Луї-Наполеона.

Через чотири роки Наполеон відкликав свого брата назад до Франції, тому що Луї перетворився на голландця, діяв більше в інтересах голландців, ніж в інтересах Франції. Нідерланди стали адміністративною одиницею Франції, з катастрофічними наслідками для молодих голландців, які були приведені до присяги у французькій армії і були вбиті у великій кількості, коли в 1812 р. Наполеон послав армію до Росії.

У 1813 р. Нідерланди відновили свою незалежність. Син губернатора повернувся з Англії і був проголошений королем: Нідерланди стали королівством за Вільгельма I. Він отримав підтримку майже всього населення; республіканці, які прагнули республіки, мовчали. Ось що про родину Бонапартів пише Вім ван Моурік.³³⁰

Луї був членом шахового клубу у Гаазі. Однак він походив із родини, де грали і в шахи, і в шашки (його батько служив офіцером французької армії). За даними англійського журналу "Щомісячний ілюстрований журнал Скрибнера",³³¹ він проводив стільки часу за шахами та шашками, що його оточення вважало його слабаком, зовсім не таким, як Наполеон. Їхнє місце народження було обладнане як музей. Одним з експонатів був ігровий стіл з інкрустованою шашковою дошкою 10x10.

³³⁰ див. "Het Damspel" 5.1996:43 та 3.2016:22-3

³³¹ ["Scribner's Monthly Illustrated Magazine" 10.1877:76]

У 1811 році Наполеон відвідав Королівський палац в Амстердамі разом зі своєю австрійською дружиною, ерцгерцогинею Марією-Луїзою. Домоправитель подбав про шашкову дошку та дошку для нард; спеціально для дошки нард він купив цінні гральні кістки. Питання: хто були його противники? Його дружина? Люди з його світи?

Марія-Луїза мала свої побажання: для її кімнати більярдний стіл, а також нічний горщик (великий!) і псалтир. Мадам коштувала Амстердаму великих грошей та багатьох роздумів. Більярд та нічний горщик? Без проблем. Але псалтир був проблемою через те, що римо-католицизм був забороненою релігією: голландці вважали його ідолопоклонством. Римський католик був громадянином другого гатунку.

У 1893 р. Альфонс Мазе-Сансьє (Alphonse Maze-Sencier) описав майно королівського палацу в Фонтенбло. Мартін Гійом Б'єнне (Martin Guillaume Biennais), постачальник Королівського дому, доставив карткові столи, дошки для шашок та шахові дошки (1803 р.).

У 1810 році двір замовив шість шахових дощок та шість шашкових дощок з горіхового та вишневого дерева, я вважаю, що в комплекті з їхніми фігурами. Також дві шашкові дошки з червоного дерева з шашковими фігурами із зеленої та білої слонової кістки. За дві дошки з червоного дерева Б'єнне брав утричі більше, ніж за дванадцять інших дощок: 280 франків проти 83 франків.

Б'єнне: "Крім шашок та шахів придворні грають у карти, а ще люблять дельфінове лото" ("Дельфінове лото" - це настільна гра з пронумерованими фішками).

Кількість шашкових та шахових дощок, замовлених двором, вказує на те, що Наполеон використовував їх як рекламні подарунки.

Б'єнне постачав свої меблі відомим родинам Франції за неймовірними цінами.

Двір у Фонтенбло не замовляв дошки для нард. Їх доставив Б'єнне, на його логотипі зображено відкриту дошку для нард. На логотипі є також шашкова дошка, а не шахова. Чи віддавали видатні французькі родини перевагу шашкам над шахами?

У Голландії 19 століття нарди були майже забутою грою. Очевидно, що не у Франції, оскільки Б'єнне рекламував дошки для нард. Коли Наполеон відвідав Амстердам, він хотів дошку для нард, але Б'єнні не доставив таку дошку до Фонтенбло. Як це пояснити?

РОЗДІЛ 34

34. Вибір

Тріумфальний прогрес шахів

Шахові та Шашкові клуби			
Період	Шахи	Шашки	Шахи та Шашки разом
1800 - 1809	4	3	
1810 - 1819	2		
1820 - 1829	5		
1830 - 1839	5		
1840 - 1849	53	1	2
1850 - 1859	51	2	1
1860 - 1869	41	1	2
1870 - 1879	49	6	8
1880 - 1889	59	5	7
1890 - 1899	80	11	8
	+349	+29	+28

Між 1800 та 1899 роками в Нідерландах було засновано не менше 388 шахових клубів, як показує ця таблиця. Це ті клуби, що знайшли Ханс Схолтен та Ян де Рейтер, але, без сумніву, їх було більше. Напрошується висновок: нова гра, шахи, практично стерла з землі традиційні настільні ігри, такі як нарди, млин і шашки.

Нарди втратили популярність вже в другій половині 18 століття, але не виключено, що в 19 столітті в них все ще іноді грали. Марі ван Дейк [Marie van Dijk 1983:65] тричі знаходила дошку для нард в описах майна соціально та фінансово забезпечених родин.

Також і млин став жертвою шахового успіху: виглядає так, що ця гра була відтіснена в сільські місцевості північних провінцій і зникла приблизно 1925 року. Ми знаємо це, тому що до початку 20 століття мешканці робили комбіновані дошки для млина та шашок, які часто застаріли (див., наприклад, мал. □28.3).

А шашки? Яде Рейтер знайшов у 19 столітті шашкові клуби, див. третю колонку. Ці 29 клубів значно поступаються кількістю шахових клубам в другій колонці. Шахи також відтіснили шашки? Ні, як я зараз поясню, шашки зберігалися протягом усього 19 століття.

Інвентар

Марі ван Дейк провела масштабне розслідування побутових речей. Вона дослідила 3506 описів майна за період 1800-1845 років у 85 містах і селах по всій країні та 1056 описів періоду 1846-1895 років у п'яти невеликих містах: Весп, Твіск, Далфсен, Гельдермальсен та Росмален.³³²

Шашкова дошка зустрічалися найчастіше: 169 разів, у середньому 4,8% в описах. Але у Північній Голландії - приблизно 15% описів; також у Фрісландії та Південній Голландії шашки набрали відсоток вищий за середній. Особливо освічені і матеріально забезпечені люди мали шашкову дошку, як припускала Дейк, оскільки вони мали вільний час для гри.³³³ Вона розрізняла вісім соціальних класів. Наступна таблиця діє для п'яти вище згаданих міст.

		Бідні	>	>	>	>	>	>	Багаті
Шашкова дошка	Перша половина	9	3	7	5	13	5	3	8
	Друга половина	4	4	7	1	6	4	5	35
Шахова дошка	Перша половина					1			1
	Друга половина		1					1	11
Кількість у п'яти місцях, 19 століття									

У громадських закладах (кав'ярнях, трактирах) шахова дошка була відсутня геть; ван Дейк: "Протягом 19 століття знизився інтерес до шашок ремісників і крамарів, і зріс інтерес багатих землеробів".³³⁴

Роб Янсен³³⁵ послався на дослідження Антона (А.І.) Схюрмана.³³⁶ Схюрман провів дослідження у трьох сільських районах. Один на півдні: східна частина провінції Північний Брабант; шашкової дошки він там не знайшов. У Гронінгені, навпаки, знайшов у 9% описів, але тільки у заможних людей. В Північній Голландії, в районі Заандама, на північ від Амстердама, з часом кількість шашкових дощок повільно зменшувалася: з 32% у 1830 р. до 27% у 1860 р. та 14% у 1890 р. Кількість шахових дощок залишалась стабільною: 9 %.

Внаслідок цього розслідування постало питання. У Східному Брабанті Схюрман не знайшов шашкових дощок. Це було через те, що Східний Брабант був бідним регіоном, де не було грошей на шашкову дошку, чи в Голландії були регіони, де шашки були непопулярною грою? В другому випадку шахи мали розвинутись раніше, тому що їм не доводилося б конкурувати з укоріненою грою.

Відмінність шахів від шашок: люди 19 століття, в основному грали у шахи в клубі, а у шашки, як правило, вдома. Дві настільні ігри були популярними, але займали різне соціальне становище.

³³² [van Dijk 1983:53,58]

³³³ [1984: 65]

³³⁴ [Dijk 1983: 65]

³³⁵ [1992:4]

³³⁶ ["Матеріальна культура та спосіб життя. Дослідження мови речей у голландському селі XIX століття: регіони Заан, Східний Гронінген, Східний Брабант", Utrecht 1989]

Проте шашки, мабуть, втратили свої позиції. Хоча і шахи, і шашки приваблюють людей, які бажають досліджувати бездонний глибокий світ варіантів, односторонні головоломки без прив'язки до реальності, які не сприяють розвитку мислення. Багато шахістів 19 століття були, мабуть, також і шашкистами.

Два шахові журнали

Зв'язок між шахами і шашками також проявляється у підписах шашкистів на шахові журнали, журнали потребували шашкистів, щоб вижити. Див. оголошення в шаховому журналі, що вийшов лише раз, "Нідерландський Паламед" ("De Nederlandsche Palamedes», 1847): редактор мав намір приділити увагу також шашкам і математичним завданням.³³⁷ Також шаховий журнал "Sissa" (1847-1874) час від часу відводив місце "шашкам та іншим розвагам".³³⁸ У 1872 році редактор, сімейний лікар, був у скрутному становищі. Тоді він опублікував серію статей про шашки і зізнався, що залежить як від шахістів, так і від шашкистів.³³⁹

Ще одним доказом того, що шахи та шашки були однаково популярні (у деяких регіонах?), стало рішення шахового клубу, який боровся зі втратою членів: допустити шашкистів до щотижневих зборів. В Ден-Гелдері був саме такий клуб: у 1895 році він занепадав, але пропозиція прийняти шашки була відхилена. Через кілька років про це пошкодували, тому що в 1898 році декілька шахістів, що залишилися, розпустили клуб [Scholten 1999: 240-3].

Ян де Рейтер досліджував видани книги з шахів та шашок. Голландські видавці почали рекламувати шахи у 1820-х роках. Одним із них був книготорговець з Роттердама А. Май ван Волленховен (A. May van Vollenhoven), який у 1821 та 1822 роках рекомендував свої "Загальні правила гри в шахи" ("Algemeene regels van het schaakspel"). Видавець, він же автор, був шашкистом. У 1826 році він видав двотомник із шашковими комбінаціями. Більшість комбінацій склав Бенджамін Блейденстейн (про нього – далі), сам видавець вніс шістнадцять комбінацій.³⁴⁰ Але ці книги з шашок були винятком, голландці більше цікавилися шаховими книгами.

Соціальний клас

У Нідерландах 18 століття шашки були великою грою. Коли Петрус Лівенс Керстеман (Petrus Lievens Kersteman) адаптував французьку шахову книгу голландською мовою в 1789 році, він запозичив приклади з шашок, коли пояснював правила (розділ 24). Його публіка – представники вищих соціальних верств. До середини століття членами шахових клубів ставали переважно ті, кого Схолтен називає культурною елітою: юристи, лікарі, військові, всі вони знали шашки. З 1840-1850-х років вони відмовилися від жорстких вимог прийому та приймали до членів клубу також представників економічної еліти. Це, за словами Схолтена, сигнал про вимушену соціальну демократизацію (розділ 33).

Після 1840 року були засновані клуби, де грали і в шахи, і в шашки, див. четвертий стовпець таблиці вище. Ці об'єднані клуби доводять, що шахи та шашки цікавили людей з з одних і тих самих соціальних верств.

На відміну від нашого часу, у 19 столітті тільки сини з вищих верств суспільства мали право вступати до університету, а дочки не розглядалися як можливі студенти. Між 1880 та 1899 роками студенти Утрехтського університету створили клуби, де грали не лише у шашки, а й у шахи. В тому ж університетському містечку між 1893 і 1908 роками діяв клуб, де грали в карти, шахи та шашки.³⁴¹ В інших університетських містечках були лише шахові гуртки. Утрехт був винятком? Чому така різниця?

³³⁷ [Scholten 1999: 102-3]

³³⁸ [Scholten 1999: 107-8]

³³⁹ [Jansen 1992:1]

³⁴⁰ [Kruijswijk 1966: 235]

³⁴¹ [Scholten 1999: 348, 354]

Все вірно, члени вищих кіл грали у шахи та шашки. Проте шахи переважно залучали представників культурної еліти, а шашки - економічної еліти. Шаховий клуб рідко мав тільки з членів з економічною професією, як, наприклад, шахово-шашковий клуб у Гауді, заснований в 1870: його членами були заможні громадяни з торгівлі та промисловості.³⁴²

Два конкуруючі шахісти

Двома визначними шахістами були Клаас де Хеєр та Бенджамін Блейденштейн. Обидва були (спочатку?) шашистами та належали до економічної еліти.

Клаас де Хеєр (Klaas de Heer) був багатим фермером із Бемстера (Північна Голландія). Як і його батько Аріс, Клаас де Хеєр мав міжнародну популярність як у шахах, так і в шашках, зазначив Схолтен.³⁴³

На відміну від Аріса, Клаас брав участь у міжнародних турнірах з шашок: в 1886 р. він посів третє місце на турнірі у французькому місті Ам'єні, випередивши ряд сильних французьких гравців.³⁴⁴ У 1861 році Клаас належав до кращих шахістів світу, як сказав Тім Краббе (Tim Krabbé), сильний шахіст і шаховий журналіст, який в молодості також грав у шашки.³⁴⁵

Клаас також брав участь у одноденних змаганнях з шашок, організованих власниками готелів у Північній Голландії. Дослідження Яна де Рейтера виявило місць, де він перемагав у таких змаганнях: Purmerend, у 1870 (перший приз - шашкова дошка зі срібною інкрустацією) та 1877 роках, Hoogkarspel 1878 р., Wieringerwaard 1878 та Alkmaar 1885. Турнір у Hoogkarspel в 1874 р. був у поєднанні з колфспелом, щось на зразок гри в "Пел-мел" ("Пел-мел" це попередник гри в гольф),³⁴⁶ змагання в цьому місці того ж року з більярдом і колфспелом.

Колфспел - це гра, в середні віки запозичена у голландців шотландцями разом з її назвою, наприкінці 19 століття була перезапозичена голландцями як гольф. Власники великих заїжджих дворів мали на території свого закладу майданчик для кольфспелу.³⁴⁷

Ці змагання залучали іншу публіку, ніж змагання з шашок під час ярмарку в Алкмарі (розділ 4). Відвідувачі цього ярмарку належали до найнижчих 70% населення (розділ 33). Члени цієї соціальної групи не грали в шахи, як Клаас.

Бенджамін Віллем Блейденштайн (Benjamin Willem Blijdenstein, 1780-1857) був нащадком багатой текстильної родини в Енсхеді (на сході Нідерландів) і продовжив очолювати фабрику. У цьому місті він деякий час був членом ради і займав місце у провінційних штатах провінції Оверейссел. Він був гарним укладачем шашкових проблем. Відомі імена тих, хто вирішував його проблеми, але чи то були шахісти, які розв'язували шашкові задачі, або шашистами, які цікавилися шахами?

Син Блейденштейна, Бенджамін Віллем, юрист, працював нотаріусом та банкіром.³⁴⁸ Він пішов у ногу з часом і став добрим шахістом: у 1851 році він отримав четвертий приз на першому шаховому турнірі, організованому в Нідерландах.³⁴⁹

Його син, Бенджамін Віллем третій, також грав у шахи: у 1873 та 1874 роках він займав призові місця на змаганнях Голландської шахової асоціації.³⁵⁰

У згаданому вище шаховому турнірі 1851 р. ми зустрічаємо ім'я шашиста: Клаас де Хеєр. Турнірний внесок становив п'ять гульденів, чимала сума. Вісім із 38 учасників поїхали додому з грошовим призом, Клаас де Хеєр отримав шостий приз.

³⁴² [Scholten 1999: 300-1]

³⁴³ [1999:162-4,379]

³⁴⁴ [Kruijswijk 1966: 131]

³⁴⁵ [Van Gaans &c 1999:46]

³⁴⁶ [Янсен 1992: 5]

³⁴⁷ [Philippa &c 2005: 305]

³⁴⁸ [Kruijswijk 1988: 5]

³⁴⁹ [De Ruiter]

³⁵⁰ [Kruijswijk 1988: 5]

Де син і онук Блейденштейна та де Хеєр-молодший навчилися так добре грати у шахи, а батько та син де Хеєр у шашки? В колі сім'ї? Це здається єдиним варіантом, оскільки вивчення обох ігор почалося лише через півстоліття. Багаті голландські родини мали шашкові дошки (див. таблицю), тож цілком імовірно, що в цих родинях грали в шашки у затишку своєї домівки. Проблеск високого статусу шашок, що зникав у 19 столітті, стає помітним на портреті 1850-х років п'яťох синів голландця Фредеріка Ульдеріка ван Хенгеля (Frederik Ulderik van Hengel). Вони народилися в Індонезії, колонії, де Мультиатулі помістив свій шедевр, він знав цю країну, працював там. Але цілком імовірно, що культурний розвиток Індонезії відставав від Європи, тобто, від батьківщини.

Північна сільська місцевість

Під час своїх розслідувань у 1980-х роках Арнольд Схюрман не виявив шашечні дошки в описах майна Східного Брабанта. Чи були ще регіони, де у шашки не грали чи майже не грали?

У Гронінгені, Фрісландії та Північній Голландії, трьох провінціях північних Нідерландів, у 18 столітті шашки були популярнішими, ніж в інших провінціях (розділ 28). У 19 столітті мало що змінилося: Схюрман знайшов безліч шашкових дощок у маєтках регіону Заандам та Гронінген. У Гронінгені, Фрісландії та Північній Голландії було багато одноденних змагань.³⁵¹ Хіле Валінга³⁵² простежив 286 фризських змагань, де Рейтер – 337. Загальний результат дослідження де Рейтера: 246 шашкових змагань і лише 158 шахових змагань у всіх голландських провінціях, крім Фрісландії. Але, каже де Рейтер, потреба у турнірах з шашок була більшою, оскільки шахісти могли знаходити суперників у шахових клубах, а також через листування із суперниками в країні та за її межами.

Вражаюче, але в трьох провінціях, де шашки були такі популярні, було найбільше сільських шахових клубів. Приблизно від 15 до 20% членів цих клубів були фермерами. І було також багато ліберальних протестантських священиків,³⁵³ які не дотримувалися суворих і суворих вірувань Дж. Кальвіна.

У цьому контексті - спостереження про заснування Північної шахової асоціації. Їй було приготовлено лише коротке життя. Згідно Схолтену, учасники відкрили собі гру нещодавно, вони не були справжніми шахістами.³⁵⁴ Можливо, що фермери зробили перехід від шашок до шахів, щоб спілкуватися з більш заможними людьми, але цей контакт виявився занадто складним? Схолтен:³⁵⁵ "Фермери з Гронінгена були відомі своєю пихатістю".

Великі підприємці з Роттердама

З 1850 р. представники економічної еліти проходили конкурс, щоб стати членом шахового клубу, зазначив Схолтен.

Як тільки що було сказано, шашки були особливо популярні в трьох північних провінціях і південніше - у великому місті Роттердамі. Взимку 1745-1746 років Філідор зводив кінці з кінцями, пропонуючи відвідувачам кав'ярень грати в шашки на ставку (розділ 21). У 1760 році нотаріус склав опис розкішного "Французького будинку кави" в Роттердамі після смерті його власника, француза Жана Альмарі: 23 шашкові дошки з їхніми фігурами, дві шахові дошки з їхніми фігурами та цінна срібна шахівниця.³⁵⁶ У 1749 році маєток Алмарі відвідали італійські графи Андреа та Бенедетто Джованеллі (Andrea та Benedetto Giovanelli). У листі до своєї родини вони захоплювались шаховою дошкою, виготовленою ювеліром з Делфта. Всі десятисантиметрові срібні фігури були різними і мали свій одяг та вираз.³⁵⁷

³⁵¹ [van der Nap 2018; Ян де Рейтер]

³⁵² [2004: 37-57]

³⁵³ [Scholten 1999: 371, 381]

³⁵⁴ [1999:405]

³⁵⁵ [1999: 382]

³⁵⁶ [Mourik & Stoep 2019:109]

³⁵⁷ [Van Mourik 2011: 12]

У другій половині 19 століття представники економічної еліти Великого Роттердама виявили себе як шашисти. Невідомо, чи грали вони також у шахи. Я згадую двох заможних людей з Роттердама, які у 1912 році фінансували чемпіонат світу з шашок у своєму місті, це Жак Мюслі (Jacques Musly, 1869-1915) та Карел Вервлут (Carel George Vervloet, 1849-1922).

Мюслі був ентузіастом спортивних ігор, запозичених в англійців: це зробило його типовою "дитиною свого часу". Він заснував плавальний клуб, займався веслуванням на Ротті, річці, яка дала ім'я Роттердаму, та грав у футбол. Він пройшов відбір до футбольного клубу "Спарта", з 1888 року - клубу для джентльменів, сьогодні ж це професійний клуб. Він подарував клубу будівлю з роздягальнями, душовими та туалетами, а також садові лави, щоб модні глядачі могли з комфортом дивитися матчі, новинку. Завдяки своїм зв'язкам у політиці - він знав мера Роттердама особисто - він домігся, щоб міська рада виділила землю для стадіону для "Спарти".³⁵⁸

Вервлут разом зі своїм братом володів великим експедиторським бізнесом, який спеціалізувався на перевезенні вина за кордон. У 1912 році компанія відповідала за 90% постачання німецьких вин до Англії та Голландії, а також імпортувала вино з Греції та Португалії. Для складу вин брат заснував компанію "Голландський склад" ("Hollandsch Veem"), що й досі існує а для транспортування - фірму "Сіто" ("Cito"). У 1920 році у "Сіто" було п'ятдесят коней, п'ять вантажівок, чотири моторні човни та шаланди. У 1914 році на фірмі налічувалося 63 співробітники. Ця компанія теж існує досі, але під іншою назвою.

Вервлут не тільки вкладав гроші в організацію чемпіонату світу, але також підтримував Голландську асоціацію шашок і фінансово, і організаційно - як президент.³⁵⁹

Абсолютна економічна еліта

У 19 столітті Роттердам перейняв на себе провідну роль Амстердама у суднобудуванні. Дві сім'ї, Сміт і Лелс, створили імперію компаній, пов'язаних із судноплавством. Члени компаній грали у шашки, і немає жодних вказівок на те, що вони грали у шахи. В компаніях було занадто багато людей, щоб згадати їх усіх тут. Наприклад, в мене немає можливості детально розповісти про життя члена родини Сміт, який заснував шашковий клуб в Роттердамі в 1875 році. Він був колекціонером мистецтва, особливо картин імпресіоніста Хендріка Брейнера (Hendrik Breitner).

Я обмежусь трьома іменами.

Ян Лелс (Jan Lels 1848–1933) був сином власника флоту. Він був директором компанії "Нідерландської пароплавної компанії" ("Nederlandse Stoombootrederij"), яка обслуговувала вантажні перевезення колісними пароплавами між Роттердамом та Мангеймом, та швидкісні пасажирські перевезення між Кельном та Майнцем. Він збудував першу голландську електроенергетичну компанію "Kinderdijk", був головою правління "Королівської компанії Південної Голландії з порятунку людей, які зазнали аварії корабля" ("Koninklijke Zuid-Hollandse Maatschappij tot Redding van Schipbreukelingen") і керівником запаморочливої кількості компаній. Суспільство визнало його заслуги: рятувальна компанія назвала його ім'ям рятувальний човен, місце Хук-ван-Холланд - вулицю; Королівський Дім призначив його Офіцером Ордену ван Оранже-Нассау (Officer order of Orange-Nassau) та Лицарем Ордену Голландського Лева (Knight in the Order of the Dutch Lion).³⁶⁰

Я на силу можу зрозуміти, як Лелс знаходив час для участі в одноденних турнірах з шашок або займався їх організацією і відвідував клубні вечори Роттердамського шашкового клубу "Constant". Під час цих зустрічей він зіграв 8379 ігор із начальником пожежної охорони Роттердама Торлі Дювелом (Torley Duwel) - Дювел зареєстрував це число. Щодня він відвідував Роттердамську фондову біржу, де грав у шашки з представниками бізнес-еліти Великого Роттердама, зокрема з Карелом Вервлутом.³⁶¹

³⁵⁸ [Van Gaans & c 1999: 105-8]

³⁵⁹ [Van Gaans &c 1999: 119-20]

³⁶⁰ [Lels 1998: 173-5]

³⁶¹ [Van Gaans & c 1999: 19, 22, 50]

Корнеліс Ян Лелс (Cornelis Jan Lels 1857–1928) був директором буксирної служби в концерні родини Сміт. На рубежі століть газети приділяли багато уваги ефектним діям голландських буксирів. Популярний письменник Ян де Хартог (Jan de Hartog) у 1940 році написав роман "Гордість Голландії" ("Hollands glorie"), про небезпечне та важке життя екіпажу буксира. У 1970-х роках голландське телебачення з великим успіхом транслювало серіал по цій книзі. Ім'я цього Лелса фігурувало у протоколах багатьох турнірів з шашок.

Арі Сміт (Arie Smit, 1845-1935) працював на сімейних верфях на річках Норд та Лек. Він спроектував найшвидший кліпер, що плавав океанами, тонкий, з високими щоглами і сорока-п'ятдесятьма вітрилами. Пізніше він прийняв у володіння військово-морську верф у Фліссінгені (провінція Зеландія) і заснував компанію "Maatschappij De Schelde". Ця верфь досі існує під назвою "Damen Schelde Naval Shipbuilding". Коли його підприємство почало добре працювати, він перейшов на політику: став мером Фліссінгена та членом "Провінційної ради Зеландії" ("Provinciale Staten", рада графства Зеландії). Коли його було обрано членом "Tweede Kamer" ("Палата громад"), він переїхав до Гааги. Сміт був дуже сильним гравцем у шашки. На турнірі в Ріддеркерку 1879 р. він фінішував нарівні з Клаасом де Хеєром. Тоді грали багато ігор одного дня, і Клаас (народився 1829 року) потроху старів.³⁶²

Те, що родини Лелс і Сміт брали участь у шашкових турнірах, видно з турніру в Ріддеркерку в 1878 році, офіційно організованого шашковим клубом, пізніше перетвореним на шашково-шаховий клуб у цьому місці. Внесок за участь становив два гульдени, на той час велика сума; метою турніру були соціальні збори джентльменів.

Це доводив і другий приз: дзвіночок, призначений для виклику покоївки або служниці; передбачалося, що учасники мають обслуговуючий персонал. Учасники з іншої частини країни добиралися поїздом до Роттердама, звідти пароплавом до Сліккервейера, де на них чекала безкоштовна карета, щоб відвезти мандрівників до ігрової зали. Для зворотного шляху клуб (читай: Ян Лелс чи хтось із Смітів) надавав додатковий пароплав.

Шашковий клуб

Лише близько 1890 року члени шахових клубів стали серйозніше підходити до своєї гри, трохи пізніше з'явилися такі ж самі шашкові клуби. Кількість шашкових клубів завжди відставала від кількості шахових.

Результат досліджень Ван Дейка та Схюрмана не свідчать про те, що у 19 столітті набагато більше голландців грали у шахи, ніж у шашки, це далеко не так. Чому людина з 20 століття віддає перевагу шахам як вид спорту шашкам? Пояснення я шукаю в переконанні шахістів, які в 19 столітті висловлювалося не раз, що гра вчить думати краще, що шахи роблять їх розумнішими.

Вибір на користь шахів

У Нідерландах представники міської культурної еліти познайомилися з шахами в останній чверті 18 століття (розділ 25).

Членами шахового клубу, за деякими винятками, ставали городяни, які не належали до влади.³⁶³ Вони займали позиції трохи нижче владного соціального класу і бажали належати до нього, шукаючи контактів з однодумцями, зазначив Ганс Схолтен.³⁶⁴ Примітно, що Роб Янсен³⁶⁵ зробив таке саме зауваження про передплатників шашкової книги Ефраїма ван Емдена в 1785 році: «...ван Емден приятелював з буржуазією Амстердама. Тоді нам слід подумати про групу трохи нижче за правлячий клас, яка робила спроби отримати доступ до політичної влади». У черговий раз виявляється, що шахісти і шашисти походили з одного соціального класу, хоча, на відміну від шахів, у шашки грав і нижчий соціальний клас.

³⁶² [Van Gaans &c 1999: 20-1]

³⁶³ [Scholten 1999: 458]

³⁶⁴ [1999: 446]

³⁶⁵ [1992:14]

Коли голландська кав'ярня перестала бути областю виключно чоловічої еліти, і туди додалися також їхніх дружини і діти, джентльмени почали шукати заміну: вони збиралися до товариств, куди мали доступ лише чоловіки. Їхній клас був знайомий з шашками; чому ж тоді вони обрали нову гру, шахи?

На мій погляд, пояснення слід шукати в їхньому соціальному становищі: вони не мали влади, але вони намагалися зустрічатися з людьми, які мали владу. У Лондоні шахісти у 1870-х роках привернули увагу еліти, але ненадовго (розділ 29). Чи це вважалось міжнародним явищем?

Шахова книга Еліаса Стейна мала близько сорока знатних передплатників (розділ 33). Члени товариств зрозуміли, що шахи цікаві сильним цього світу, а тому ця гра була цікава й для тих, хто хотів приєднатися до цього світу.

У Франції та Англії шляхта теж виявляла невеликий інтерес до шахів, я вже говорив про це. Щоправда, Франція та Англія відкрили для себе шахи раніше за Нідерланди (розділ 21), але для 19 століття я можу поставити те саме питання: чи можна говорити, що в цих двох країнах представники класу, який намагався спілкуватись з владним класом, але не належали до нього, звернулися до шахів з тих самих психологічних та соціологічних причин.

Шахіст 19 століття не міг, звісно, припустити, що він грав у шахи для приналежності до вищого соціального класу, для зустрічі з представниками цього класу, для розмови з ними, якщо він знав про це.

Члени шахових товариств відчували тиск, щоб виправдати свій вибір на користь шахів, Схолтен записав всілякі пихати пояснення. Вони вдавалися до аргументів на кшталт "шахи загострюють розум" та "готують до повсякденного життя". І вони доводили ці кліше іншими кліше, констатував Схолтен.³⁶⁶

Члени товариств продовжували наголошувати на користі шахів для особистості і після 1850 року, коли товариства втратили свій ексклюзивний характер клубу для культурної еліти.³⁶⁷ Схолтен процитував палкі слова члена шахового клубу в Den Helder в 1895 році: "Шахи - це єдина закрита гра, в якій всі ходи є продуктом мозку; бути шахістом - це великий привілей". Наступний оратор мав намір запропонувати дозволити іншу гру, в якій гравець подумки обмірковує кожен хід: шашки, звідси і пристрасні слова.³⁶⁸

Схолтен³⁶⁹ торкнувся ще одного можливого фактору вибору шахів: інтерес до середньовіччя в 19 столітті (у 37-му розділі я розгляну цей інтерес в історичній перспективі).

У 19 столітті людина могла захищати свій вибір на користь шахів, не лише посилаючись на інтелектуальну вигоду від гри в шахи, але й вказуючи на функцію шахів як улюбленої гри середньовічних госуларів.

Неважливо, що перевага цих госуларів на користь шахів була лише плодом літературної уяви, а чи не історичної правдою (розділ 11): людина 19-го століття вірила в це, це надавало його грі респектабельності.

Ця думка була стереотипною, я сам на ній виріс: люди навколо мене вірили у шахи як у гру для королів. Примітка: віра у шахи як у гру для королів стала загальною лише після 1850 року, коли історики шахів почали поширювати свої знання про середньовічну культуру; можливо, що члени товариств не знали цієї сторони шахів.

Наше суспільство досі підтримує думку 19-го століття, вважаючи, що шахи сприяють інтелектуальному зростанню. Секретар шахового клубу "Паллада" у Дусбурзі писав 1875 року: "шахи - це карабкання нагору на щоглі інтелектуального зростання".³⁷⁰ Назва "Паллада" походить від імені грецької богині мудрості Афін Палади.

В наш час педагоги та психологи досліджують, чи сприяє гра розвитку, і якщо так, то які ігри в цьому лідирують.

³⁶⁶ [1999:458-9]

³⁶⁷ [Scholten 1999: 267]

³⁶⁸ [Scholten 1999: 240]

³⁶⁹ [1999:263,458]

³⁷⁰ [Scholten 1999:317,337]

У 2020 році Роттердам виділив значну суму на впровадження уроків шахів у всіх початкових школах. Джованні Сала (Giovanni Sala, кафедра психологічних наук Університету здоров'я Фудзіта) та Фернан Гобет (Fernand Gobet, Інститут психології, здоров'я та суспільства Лондонської школи економіки та політичних наук) вказали на серйозну нестачу дослідження, що лежить в основі рішення міської ради.

Дослідники вимірювали покращення когнітивних досягнень після серії уроків шахів. Проте вони не перевірили результати контрольної групи дітей, які не отримували уроків шахів, - як вони себе показали за кілька місяців.

Сала та Гобет організували власне дослідження, яке відповідало науковим стандартам. Одна група дітей займалася шахами, друга – шашками.

Потім вони виміряли результати цих двох груп у виконанні арифметичних завдань і метакогнітивних областях, таких як концентрація, інтелект, здатність вирішувати проблеми, саморефлексія і здатність міркувати.

Результати контрольної групи, яка не отримувала уроків шахів або шашок, не відрізнялися від результатів групи шахів або групи шашок.

У другому тесті уроки шашок було замінено уроками настільної гри "го". З тим самим результатом: ні шахи, ні шашки, ні го не сприяють підвищенню кількості розумників.³⁷¹

РОЗДІЛ 35

35. Дідусь

Упродовж 19 століття дедалі більше європейців відкривали собі шахи.

Для більшості з них це було не більше ніж приємним проведенням часу, як шашки або карти. Спочатку лише одна чи дві людини серйозно вивчали гру. Але поступово їх чисельність зростала, тож у другій половині 19 століття те, що колись було грою, перетворилося на спорт.

В 20 столітті зростання популярності шахів тривало. За рахунок шашок, єдиної настільної гри, якій вдалося хоч якось витримати конкуренцію, але про це - у наступному розділі.

Зараз я зроблю стрибок з Європи через Атлантику до Сполучених Штатів. У 20 столітті шахи зайняли там, як і в Європі, домінуючу позицію. І, як і в Європі, шашки чинили опір, але поступово втрачали позиції. Цікаво, чи і як графічне мистецтво відображає цей процес?

Інформація з кінця 19 століття: голландська газета "De Tijd" від 15.01.1894 писала, що Бісмарк був пристрасним гравцем у шашки і що він мав найціннішу у світі шашкову дошку з квадратами, інкрустованими золотом і сріблом. Темні фігури були зроблені із золота, білі - із срібла. На вершині кожної золотої фігури був рубін, а на вершині кожній срібній - діамант. Німецьке джерело мені невідоме.

Ні, вказала "Батавська торговельна газета" ("Bataviaasch Handelsblad", 09.03.1890), Бісмарк був фанатиком шахів. Король Італії Умберто дуже любив шашки, а російський цар Олександр III – нарди. Все це – фейкові новини?

На мал. □35.1 - картина німця Фелікса Ерліха (Felix Ehrlich, 1866-1931). Ерліх, 1896 року призначений придворним художником, набув репутації завдяки своїм портретам Отто фон Бісмарка (Otto von Bismarck), а також імператора Вільгельма II (Wilhelm/William) та його дружини. Він також увічнив високопосадовців та армійських офіцерів. На цій картині 19 століття мати присвячує сина в таємниці шашок.

Ерліх обертався у вищих колах; мати, яку він намалював, належить до найвищого соціального класу. Шашки мали там статус, як і в картині голландської сімейної компанії, яка в ті дні називалася Голландсько-індійською, дивиться малюнок □36.2 невідомого автора, зроблений у 1855 р.

³⁷¹ [Sala & Gobet 2017]

□35.1

□36.2

Яке становище займали шашки в американському суспільстві приблизно 1900 року? У шашки грали на найвищому рівні. Keessen & Van der Stoep³⁷² показують партію наосліп Роберта Девіда Йейтса (Robert David Yates, 1857-1885), настільки сильного шашкиста, що сучасники порівнювали його з Полом Морфі (Paul Morphy, 1837-1884), американським шахістом, який ні в Америці, ні в Європі не мав собі рівних. Йейтс пішов із життя молодим, на пароплаві Східам, компанії "Holland America Line", де працював корабельним лікарем – він помер від черевного тифу. Роттердамське підприємство курсувало між Нью-Йорком та Роттердамом.

Гаррі Нельсон Пілсбері (Harry Nelson Pillsbury, 1872-1906) був професійним шахістом, а також сильним гравцем у шашки та віст, попередник бриджу. У 1900 році він грав у віст у Толедо, штат Огайо, тримаючи карти в руках; одночасно він грав наосліп вісім партій у шахи та чотири у шашки. У 1902 році в Москві він грав у шахи наосліп з 22 противниками.³⁷³

Те, що ці троє американців померли так рано, ніяк не пов'язане ні з шахами, ні з шашками, людина може дожити до старості, граючи в ці ігри. Пілсбері, наприклад, курил гаванські сигари з ранку до ночі і щодня випивав чверть літра віскі: ось від чого він помер.

Між 1875 та 1910 роками з'явилося близько двадцяти американських журналів з шашок, що свідчить про серйозне вивчення гри. Англійці мали свої журнали. Книги з шашок іноді видавалися як і в Америці, так і у Великобританії, наприклад, "Спрощена гра у шашки", Глазго/Нью-Йорк, 1875 р. Більш ранні і пізніші видання друкувалися лише у Європі.³⁷⁴

Отже, у США шашки були видом спорту, але спортом маргінальним, у тіні шахів. Коли шашки втратили імідж багатой гри? На початку 20 століття? Або на початку 20 століття це були шашки на шляху до зниження простої гри з таким невеликим змістом на відміну від шахів, що дитина може легко обіграти дорослого? Чи це пізніший розвиток? Мені складно щось стверджувати з цього приводу, тим більше, що дідусь, який грає у шахи, може програти й онукові (див. мал. 35.5).

□35.5

Автор картини - James Henry Moser (1854-1913, Canada-USA), 1890 р.

Шашки, що зображують дідуса та онука, мали викликати, я думаю, розчулення. У США на початку 20 століття шашки, як і раніше, все ще були поважною грою, як для дозвілля, так і для спорту.

³⁷² [1982:21]

³⁷³ [Keessen & Van der Stoep 1982: 24]

³⁷⁴ [Kruijswijk 1966:196-9]

36. Невігластво

Пан-Європейський феномен

Підйом шахів у 19 столітті у Нідерландах стає помітним завдяки багатьом заснованим шаховим клубам (розділ 33). Близько 1900 р. шахи виходять на передній план, стаючи важливим фактором голландської культури. У другій половині 18 століття голландці відвернулися від дуже популярної колись гри у нарди; чи пов'язано це якимось із розквітом шахів? Під час розквіту шахів у Нідерландах млин зник. Ще раз моє запитання: шахи витіснили млин? Схоже, що так.

У Нідерландах шашки збереглися, але зниження кількості людей, які вступають до Голландської асоціації шашок, яке почалося в останні десятиліття 20 століття і прискорилося в 21 столітті, виглядає як сигнал до остаточного занепаду.

Ця закономірність мені здається справедливою для всієї Європи: підйом шахів у 19 столітті, стрімкий зріст у 20-му, разом з витісненням нарди, млина та шашок. У Франції шашки чинили опір приблизно до 1950 року, в Англії, можливо, трохи пізніше.

Негативний образ шашкової гри у двох згаданих країнах впадає у вічі.

Француз Ніколя Дубові (Nicolas Doubouy, 1973), член шахового клубу, любить вирішувати всілякі головоломки. Одного разу, як він розповів голландському журналу "De Problemist",³⁷⁵ він знайшов шашкову книгу в кошику для паперів. Він не знав про шашок нічого, крім того, що шашки - це дурна дитяча гра, отже, і шашкові головоломки мали б бути простими. Але, на свій подив, він не зміг їх розв'язати. З того дня він почав грати у шашки. "За великою кількістю комбінацій гра в шашки динамічніша за шахову, односторонню стратегічну гру", - вважає він тепер.

Також у Німеччині шашки вважаються дитячою грою, але без негативних наслідків як у Франції.

З 19 століття у Англії існує асоціація шашок для організації матчів та чемпіонатів. У 2020 році вона розпалася: ніхто не забажав очолити організацію. "Стало майже неможливо відкрито говорити про свій інтерес до шашок", - сказав мені англійський співрозмовник - "Звичайна людина вважає шашки грою для дебілів, безперервний стукіт, як молотком, втомлює". Що ж, простота англійських шашок не така вже й погана: в окремій позиції з десятима шашками комп'ютер показує виграш лише в 145 ходів.

Процес піднесення шахів і витіснення шахами інших настільних ігор супроводжується цікавим соціологічним феноменом: світ приписує шахам найвищі якості. Як могло виникнути це переконання я розгляну у цьому та наступному розділах.

У цьому розділі я порівнюю стратегічні та тактичні елементи шахів з так званими міжнародними шашками, різновидом шашок на 100 клітинах, в яку грають у таких країнах, як Нідерланди, Франція, Італія, Чехія, Україна, Литва, Естонія, Росія та у низці африканських та американських країн.

Око майстра

Під цією назвою голландець Герхард Баккер (Gerhard Bakker, 1932) порівняв у 1975 р. результати дослідження щодо здатності шахістів і шашкистів оцінювати позицію в зіграній партії.

Результати у шахах були доступні у двох дослідженнях в рамках докторських дисертацій Адріана де Гроот (Adriaan de Groot, 1948) і Рікента Йонгмана (RieKent Jongman, 1968). Під час гри шахіст зазвичай має вибір з тридцяти ходів. Обидва мали основне питання: скільки перспективних ходів бачить майстер (гросмейстер) у позиції? Майстрам (гросмейстерам) давали мало часу, і вони приймали інтуїтивні рішення. Дослідники дійшли аналогічного результату: два.

³⁷⁵ [2010:14]

Чим сильніше грає людина, тим менше ігрових ходів вона бачить. Баккер цитував де Гроота: "Гросмейстер одразу знає ціну позиції, розуміє, у якому напрямі йому треба шукати.

У той час як гравець нижче рівня другого рангу насилу виявляє основну проблему позиції - або взагалі не може її знайти - гросмейстер відразу бачить цю основну проблему".

Шашист має вибрати між одинадцятьма ходами, що є середнім значенням в позиції. Баккер представив шість позицій із партій, зіграних гросмейстерами у турнірах. Шашисти побачили по два корисні ходи в кожній позиції, стільки ж, скільки і їхні колеги-шахісти. У 1976-1977 роках Баккер повторив своє розслідування з порівнянними результатами.

Висновок: для сильного гравця шахи та шашки однаково складні.

Обидва рази Баккер давав позиції також і менш сильним шашистам, так само, як це робив раніше Гроот із шахістами. З порівнянним результатом. Баккер: "Середній гравець не може задовільно аналізувати. Він бачить надто багато можливостей, заплутується у переплетенні варіантів і не знає, що вибрати".

"Закон невігластва"

Чим гірше людина грає у шахи чи шашки, тим більше "гарних" ходів він бачить у позиції. Для дилетанта, який іноді грає в шахи або шашки, лише тоді, коли йде сильний дощ, шахи втричі важчі за шашки. Адже в шаховій позиції він має вибір із тридцяти ходів, у шашковій - з одинадцяти. І, таким чином, ми можемо (частково) пояснити, чому наше суспільство вважає шахи більш важкими та складними, ніж шашки. Це "Закон невігластва".

Троє проти двох

Чотири згадані дослідження (Гроот, Йонгман та двічі Баккер) стосувалися позиційної гри. Коли грають на найвищому рівні, шахи та шашки стратегічно порівнянні. Через це неупередженому досліднику настільних ігор важко погодитися з тим, що наше суспільство високо оцінює шахи.

Проте буває й гірше, бо шахи та шашки також є іграми, в яких відіграє роль комбінаційний аспект.

І ось, якщо я порівнюю ці дві ігри в цьому аспекті, порівняння виявляється на користь шашок. У шахах комбінація - це серія ходів, спрямованих на те, щоб змусити супротивника послабити свою позицію чи віддати фігуру. У шашках теж є такого типу комбінації, в цьому аспекті шахи та шашки можна порівняти.

Але у шашках взяття обов'язкове. Завдяки цьому правилу, шашки на 100 клітинах мають дуже багату форму комбінацій: гравець зобов'язує супротивника брати, а потім сам бере шашки супротивника, отримуючи перевагу.

В шахах немає такого типу комбінації, а у шашках їх справжнє багатство. Тому шашковий гравець не може відразу зробити найлогічніший стратегічний хід: спочатку він має проконтролювати, чи зможе його супротивник провести комбінацію. Така комбінація може бути дуже складною, внаслідок чого вона виникає на найвищому рівні.

Висновок: шашки набагато багатша комбінаційна гра, ніж шахи.

Го

Якщо оцінювати складність настільної гри за кількістю можливих варіантів, то шахи складніше, ніж шашки. Го вважається ще важчою грою, ніж шахи. У го грають на дошці з 361 точками та з незафарбованими клітинами, 18x18. Білі - 180 ігрових фігур, чорні - 181 (хоча Парлетт зазначає, що гравцю рідко потрібні всі вони³⁷⁶).

У го теж є гросмейстери, і то тільки тому, що вони швидше і краще розуміються на позиціях, ніж менш сильні гравці. Якщо ми повторимо дослідження шахів і шашок, які я щойно згадав, для гри в го, то яким буде висновок? Що найвищий рівень так само складний, як у шахах та шашках, але набагато складніший для дилетанта?

³⁷⁶ [Parlett 2019: 171-2]

Чи потрібно для го більше просторового розуміння, ніж для шахів, а для шахів - більше просторового розуміння, ніж для шашок? Звичайно, ні: кожна з цих ігор вимагає від хорошого гравця огляду дошки, тобто всього простору.

РОЗДІЛ 37

37. Упередження

Чому наш час вважає шахи складною та глибокою грою, набагато складнішою та глибшою, ніж, наприклад, шашки? На мій погляд, через велику свободу вибору. У непрофесіонала в грі в шахи набагато більше вибору, ніж у грі в шашки, так що в нього паморочиться в голові: яка це складна гра, шахи! Гра для розумних (розділ 36).

Інша частина пояснення - соціологічна, заснована на дослідженні розвитку шахів у Нідерландах, проведеному Гансом Схолтенем (розділ 33). Я нічого не знаю про події в інших країнах. Я підводжу підсумок еволюції у Голландії.

На початку 19 століття чоловіки, представники культурної еліти, заснували клуби, офіційною метою яких була гра в шахи. Насправді ці клуби були товариствами: зустрічі, соціальні зв'язки посідали центральне місце.

Біля 1850 року до клубів почали допускатися також представники економічної еліти. Шахи, здебільшого, залишалися приємним дозвіллям, яке можна порівняти з грою в карти. Наприкінці 19 століття ці клуби перетворилися на справжні шахові клуби. Ці шахові клуби зберегли певний елітарний вигляд.

Можна сказати, що на початку 20 століття шахи мали імідж складної гри для чоловіків з певним соціальним статусом. І був третій чинник: гра приваблювала інтелектуалів. Щоб пояснити цей третій чинник, я семимильними кроками здійснюю подорож історією європейського культурного життя.

Цікавість до минулого

Колись у минулому, скоріше в такій країні, як Італія, де національне надбання поширене по всій країні більше, ніж, наприклад, в Англії та Нідерландах, освічений вищий клас зацікавився культурою греків і римлян, які давно зникли. Оце була культура з великої літери! З презирством вчені 16-17 століть озирнулися на середньовіччя, час варварства; цивілізовані люди могли краще забути цей жахливий період.

Відродження класичної цивілізації, Ренесанс, перетворилося на раціоналізм, або ж охопило його. Про раціоналізм написано цілі бібліотеки. Я обмежуюсь мінімальним визначенням: людина сприймає навколишній світ і опановує його шляхом міркування, тому що цей світ був побудований як логічна система. (Моє визначення, звичайно, дещо важкувато, я це усвідомлюю.)

Раціоналізм протистоїть емпіризму. Погляд людини на світ визначається її досвідом, каже емпірик. Тут також додаю виправдання, що книжкові шафи були заповнені концепцією емпіризму.

В останній чверті 18 століття реакція на світогляд, що підкреслює раціоналізм, виявила себе: романтизм. Романтик наголошує на суб'єктивному досвіді особистості, а не на раціональному підході до життя. Інтуїція, емоції та уява стають важливими поняттями. Поети, романісти, музиканти, художники - вони повертаються у минуле, де саме почуття вказує напрямом життя, якого має слідувати людина, а не раціональність, не логіка.

Цікавість до середньовіччя

З романтизмом сталося друге відродження. "Чи був час, - запитували романтики - коли життя було менш упорядкованим, коли почуття та емоції не пригнічувалися раціональністю, а отримували повну свободу?"

Так, був такий час: Середньовіччя.

Пройшло кілька десятків років, перш ніж у романтизмі раціональність також взяла нагору. У другій половині 19 століття вчені зацікавилися середньовіччям. Історики, у тому числі історики шахів, лінгвісти, літератори та лексикографи, протирали пил із середньовічних рукописів, публікували їх.

І всіх їх вразило велике становище шахів у середньовічному суспільстві. Мине сторіччя, перш ніж літературознавці почнуть задаватися питанням, якою мірою романіст, поет відображає дійсність? Для дослідника 19 століття літературний продукт, як і раніше, залишається вірним дзеркалом соціальної реальності.

З цими відкриттями підйом шахів отримав імпульс: їх почали вивчати люди, грою зацікавилися вчені, деякі з них подали заявку на членство у шаховому клубі.

Клуб голландських шашок

Гра в шашки, колись така улюблена, впала в очах суспільства. На початку 20 століття шашкові клуби в таких містах, як Амстердам і Роттердам набирали своїх членів (лише чоловіків) з ділового світу та вищого середнього класу. Пізніше ці дві групи розійшлися, оскільки гра у клубі вимагала надто багато часу. Залишилися чоловіки, представники дрібної буржуазії і емансипований робітник.

У 1980-х роках голландський психолог Йооп Бургерхаут (Joop Burgerhout) провів дослідження занять і, тим самим, рівня освіти членів шашкового та шахового клубів у його місці проживання – Катвейку у 1934-1939 роках.³⁷⁷ Він класифікував 101 шашкиста та 78 шахістів на основі списку занять, складеного Ф. ван Беком та Е.В.Б. Веркрюйссе (F.van Beek & E.V.W. Vercreuyse), "Соціальне зростання і спад у Нідерландах" (1958).³⁷⁸

Група I	випускник університета
Група II	менеджер невеликої компанії, вчитель середньої школи, вчитель початкової школи, високопосадовець, капітан, лейтенант, журналіст, технічний кресляр, великий фермер
Група III	державний службовець середнього рівня, ремісник, середній фермер, великий крамар
Група IV	м'ясник, художник, мастер цеху, перукар, сержант, ринковий садівник, машиніст, поліцейський, кваліфікований робітник, дрібний фермер, дрібний крамар, комівояжер, службовець невисокого рівня, кондуктор, водій
Група V	освічений ремісник, листоноша, власник салуну, сільгоспробітник, садівник, моряк, музикант у салуні, офіціант, ринковий торговець
Група VI	некваліфікований робітник, докер, сміттяр, кур'єр

Професійна група	Шашки	Шахмати
I	0 0%	3 (3,1%)
II	2 1,5%	25 (25,8%)
III	38 28,4%	26 (26,8%)
IV	31 (23,1%)	15 (15,5%)
V	18 (13,4%)	2 (2,1%)
VI	12 (9%)	7 (7,2%)
Невідомо	33 (24,6%)	19 (19,6%)
+	134 (100%)	97 (100%)

³⁷⁷ [Burgerhout 1984:32]

³⁷⁸ [Burgerhout 1984:110]

Як і слід було очікувати, серед шашистів не виявилось випускників вищих учбових закладів. Несподіванкою для мене було порівняно багато некваліфікованих працівників у шаховому клубі. У шашковому клубі, як і в шаховому, було багато членів із середнім рівнем освіти. Крім того, шахи залучали багатьох чоловіків з вищою професійною освітою, а шашки з нижчою професійною освітою.

Соціологічне розслідування

Я почав цей останній розділ з пояснення розвитку шахів у 20-му столітті. Бургерхаут³⁷⁹ дає таке ж соціологічне пояснення, але використовує концепцію з психології: ефект ореолу. Пересічна людина бачить шаховий клуб, де члени є людьми з "інтелектуальною" професією, та шашковий клуб, де більшість членів заробляють на життя руками. "Гра в шахи вимагає розумових здібностей, а для гри в шашки не потрібно використовувати мізки" - робить висновок ця пересічна людина. Це спостереження узгоджується з його власним досвідом: шахи складніші, і складніші вони через велику кількість ходів, з яких потрібно зробити вибір; у його сприйнятті шашки набагато простіше.

Так виникло соціологічне упередження. Це дивно.

Шашки, багатша гра, ніж шахи, вважаються простими та поверховими.

Шахи, менш багата гра, вважаються складними та глибокими.

У наші дні упередження переросло в забобон; як незаперечна істина це є частиною колективної свідомості, серед інших колективних свідомостей.

Бібліографія

- Alleau, René & Renaud Matignon & Claude Tchou & Henri Veyrier, *Dictionnaire des Jeux*. Paris (?) c. 1970.
- Allen, George, *The life of Philidor. Musician and Chess-player*. Philadelphia/London/ Paris/Leipzig 1863. With supplementary essay on Philidor as chess-author and chess-player by Tassilo von der Heydebrand und der Lasa.
- Andreamatteo, Jacopo D', *L'arte nelle corti del Trentino*. University of Macerata (It.) and University Pierre-Mendès in Grenoble (Fr.), c. 2018.
- Anna de France Les Enseignements d'Anne de France, duchesse de Bourbonnais et d'Auvergne à sa fille Susanne de Bourbon*. Ed. M.-A. Chazaud, Moulins 1878.
- Arsy, Jean Louis d', *Le Grand Dictionnaire François-Flamen*. Rotterdam 1643, 1651, 1670; Amsterdam 1699.
- Aycard, Marie, *Article historique*. "Le Palamède" 1842; G. Balédent "Le Damier" 1882 II:636-41.
- Bakker, G., *Damspelers in Amsterdam in de negentiende eeuw*. Het Nieuwe Damspel 1974:122-3.
- Bakker, G., *Het oog van de meester*. Het Nieuwe Damspel 1975:5-22.
- Bakker, G., *Damspel in Amsterdam in de achttiende eeuw*. Het Nieuwe Damspel 1975:17.
- Bakker, G., *Een cursus flankspel*. Het Nieuwe Damspel 1977:38-44.
- Bakker, Gerhard, *Korte geschiedenis van het Molkwerums dammen*. Het Nieuwe Damspel 1988:66-70.
- Bauwhede, Hanne van der, *Bijdrage tot de toponymie van Evergem tot 1650*. Masterproef Universiteit Gent 2010-1.
- Bell, R.C., *Board and table games from many civilizations*, volume 1. Oxford University Press 1969.
- Berger, Friedrich, *The Merels Board as a Symbol*. Essen 2003.
- Bodel, Jean, *La chanson des Saxons*. Ed. Fr. Michel, Paris 1839.
- Bourciez, E. & J. Bourciez, *Phonétique française – etude historique*. Paris 1967.
- Boyer, A., *The Royal Dictionary abridged in two parts*. London 1728, 1767, 1788, 1794.
- Bree, Cor van, *Historische taalkunde*. Leuven/Amersfoort 1990.

³⁷⁹ [1984:32]

- Bruchet, Max, *Le château de Ripaille*. Paris 1907.
- Burgerhout, Joop, *Herinneringen aan vijftig jaar dammen in Katwijk (1934-1984)*. Katwijk 1984.
- Cazaux, Jean-Louis & Rick Knowton, *A world of chess. Its development and variants through centuries and civilizations*. Jefferson 2017.
- Celst, Marjolein Van, Natasja Reys en Jordi Bruggeman, *Bouwhistorisch onderzoek Lier – Grote Markt 57 't Schaeckberd*. Bornem 2012.
- Charbonneau Lassay, Louis, *La triple-enceinte dans l'emblématique chrétienne*. Journal Atlantis 1929.
- Cirlot, J.E., *A Dictionary of Symbols*. London 1962.
- Citroen, K.A., *Amsterdamse Zilversmeden en hun Merken*. Amsterdam 1975.
- Classen, Albrecht, *Chess in Medieval German Literature: A Mirror of Social-Historical and Cultural, Religious, Ethical, and Moral Conditions*. In Daniel E. O'Sullivan (ed.), *Chess in the Middle Ages and Early Modern Age. A Fundamental Thought Paradigma of the Premodern World*. Berlin/Boston 2012.
- Clidière, Martine, *Le guide marabout des jeux de société*. Verviers 1968.
- Clusius, Carolus (1583), *De Fritillaria*. Antwerpen 1583.
- Corderius, M., *De quotidiani sermonis locutione cum Flandrica et Gallica interpretatione*. Anverpiae 1552.
- Cotgrave, Randle, *A Dictionarie of the French and English Tongues*. London 1611.
- Cotgrave, Randle, *French-English dictionary*. London 1650.
- Covarrubias y Orozco, Sebastian de, *Tesora de la lengua castellana, o española*. Madrid 1611.
- Cruyse, Dirk van der, *Le jeu et les jeux*. Cahiers Saint Simon, n°3, 1975. Actes du colloque international "Saint-Simon et son temps" (Paris, Collège de France, April 11-12, 1975).
- Cusatelli, Giorgio, *Dizionario garzanti della lingua Italiana*. Milan 1965, 1978.
- De heerlijkheid Oosterhout*. Ledenblad heemkundekring. 40e jaargang nummer 2, 2016:28-30.
- Dehaisnes, Chrétien, *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois & le Hainaut avant le XVe siècle*. Lille, 1886 I:240).
- Depaulis, Thierry & Jean Simonata, *La plus ancienne représentation datée de joueurs de dames (1492)*. In Board Game Studies 7/2004:111-8.
- Devoto, G., *Dizionario etymologico*. Firenze 1968.
- Diepstraten, L.C.M., *Spel uit de kunst in de kunst. Schaken en schilderkunst in de Nederlanden van Middeleeuwen tot heden*. S.l. 2001.
- Dijk, Marie van, *Spel- en speelcultuur in de negentiende eeuw*. Volkskundig Bulletin July 1983:53-81.
- Drossaers, S.W.A. & Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmee gelijk te stellen stukken. Deel 1 Inventarissen Nassau-Oranje 1567-1712*. Den Haag 1974.
- Dubois, François Noël Alexandre, *Histoire du siège d'Orléans 1428-1429*. Ed. Paul Chapentier. Orléans 1894
- (Duez), Nathanaelem (Nathanael), *Nova nomenclatura quator linguarum – Gallico, Germanico, Italico & Latina*. Lugdunum (Leiden) 1644, 1652.
- Dunn-Vaturi, Anne-Elizabeth, „Mensch ärgere dich nicht“ im Altertum. In Schädler 2007:21-9.
- Eales, Richard, *Chess. The history of a game*. London 1985.
- Ellacombe, Henry Nicholson (1895), *In a Gloucestershire Garden*. Boston 1895.
- Eloy d'Amerval, *Le livre de deablerie*. Ed. Charles Frederick Ward, 1923.
- Emden, Ephraim van, *Verhandeling over het damspel*. Amsteldam 1785.
- Ende, Caspar van den, *Le gazophylace (...) Françoise et Flamande (...)*. Rotterdam 1656, 1665, 1669, 1681, 1695, 1697.
- Euwe, M., M. Niemeyer, A. Rueb, & B.J. van Trotsenburg, *H.G.M. Weenink*. Amsterdam/Haarlem 1932.
- Faber, Marion, *Das Schachspiel in der europäischen Malerei und Graphik (1550-1700)*. Wiesbaden 1988.

- Fauvel, *Le Roman de*. Ed. A. Pey, in Eberts Jahrbuch für romanische und englische Literatur VII, 1866.
- Fiske, Willard, *Chess in Icelandic literature with historical notes on other table-games*. Florence 1905.
- Francq van Berkhey, J. le, *Natuurlyke historie van Holland*. Amsterdam 1776.
- Gaans, Frits van, Jaap Riesenkamp, Ben Smeenk & Arie van der Stoep, *100 jaar Constant. 2½ eeuw dammen in Rotterdam*. Rockanje 1999.
- Gay, Victor, *Glossaire Archéologique du moyen age et de la renaissance*. Paris 1887, 1928.
- Godefroy, G., *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*. Paris 1880-1902.
- Golombek, Harry, *A history of chess*. Londen 1976.
- Granados, Mayarí, *Spieltische in England, Frankreich und dem deutschsprachigen Raum*. Frankfurt am Main 2004.
- Guénon, René, *Symboles de la science sacrée*. S.l., after 1951. English translation: *Fundamental Symbols. The universal language of sacred science*. By Michel Valsan, revised and edited by Martin Lings. Cambridge 1995.
- Guillot, Florence & Nicolas Portet, *Le Castrum de Montréal-de-Sos, 16 ans de recherches sur une fortification des Pyrénées ariégeoises*. In *Archéologie du Midi médiéval* 2017.
- Halma, François, *Woordenboek der Nederduytsche en Fransche Taalen (...)*. Utrecht/Amsterdam 1710, 1717, 1729.
- Halma, François, *Woordenboek der Nederduytsche en Fransche Taalen (...)*. Leiden/Utrecht 1758.
- Havard, Henry, *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours*. Paris 1887-1890.
- Hellemans, Frans, *De Ganzenpoel van Sint-Maarten*. In *Kontich Waarloos, Hier en Nu*, 1.2014.
- Hertog, H.J. den, *Practische schaaklessen*. Gouda 1903, 1937.
- Himmelheber, Georg, *Spiele – Gesellschaftsspiele aus einem Jahrtausend*. Catalogue Bayerisches Nationalmuseum, Munich. Editor: Deutscher Kunstverlag 1972.
- Huguet, Edmont, *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle*. Paris 1967.
- Hulsius, Levinus, *Dictionnaire François-Allemand-Italien-Latin*. Francofort 1631.
- Jacoby, Oswald, & John Crawford, *Das Backgammon Buch*. München 1974.
- Jansen, Rob, *De kunstkenner Ephraim van Emden*. Amsterdam 1990.
- Jansen, Rob, *Schatplichtig aan Caïssa. Aspecten van het Nederlandse damleven (1872-1906)*. Amsterdam 1992.
- Jansen, Rob, *Corruptie*. Tijdschrift Hoofdlijn 35:41-2, 3.1994, 37:33, 5.1994.
- Jansen, Rob, *De 154 spelletjes van een Harlings schoolmeester*. Tijdschrift Hoofdlijn 46:32-4, 1.1996.
- Jansen, Rob, *700 dranklokalen*. Hoofdlijn 188:18, 11.2014, Hoofdlijn 189:35-6, 1.2015.
- Jeanneret, Philippe & Thierry Depaulis, *Le livre du jeu de Dames*. Paris 1999.
- Jongh, E. de, *Tot lering en vermaak. Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw*. Tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum, Amsterdam 1976.
- Keats, Victor, *Chessmen for collectors*. London.
- Keessen, Nico R. & Arie van der Stoep, *Blinddammen en blindschaken*. Rockanje 1982.
- Kerf, Raoul de, *De circulatie van technische kennis in het vroegmoderne Antwerpse ambachtswezen, 1500-1800 (casus kuipers en edelsmeden)*. Universiteit Antwerpen 2013.
- Kersteman, P.L., *Bekwame handleiding tot het edele schaakspel (...)*. Amsterdam 1786, 1808.
- Kilianus, Cornelius, *Dictionarium Teutonico-Latinum*. Antverpiae 1588.
- Kilianus, Cornelius, *Etymologicum*. Antverpiae 1599.
- Kilianus, Cornelius, *Teutonicae linguae sive Dictionarium Teutonico-Latinum*. Antverpiae 1642. With supplement by Ludolphus Potter.
- Koolbergen, Hans van, *De materiële cultuur van Weesp en Weesperkaspel in de zeventiende en achttiende eeuw*. Volkskundig Bulletin July 1983:3-52.
- Kruiswijk, K.W., *Algemene historie en bibliografie van het damspel*. Den Haag 1966.

- Kruijswijk, K.W., *Benjamin Willem Blijdenstein*. Rosmalen 1988.
- Laborde, L. de, *Les ducs de Bourgogne: études sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle, et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le duché de Bourgogne*. 3 volumes, Paris 1849-52.
- Langlois, Ernest, *Anciens proverbes français*. Bibliothèque de l'École des chartes 1899 :567-601.
- Laser, Siegfried, *Sport und Spiel*. Co-author Hans-Günter Buchholz. Archaeologia Homerica, issue T. Göttingen 1987.
- Lassay, Louis Charbonneau, *La triple-enceinte dans l'emblématique chrétienne*. Magazine Atlantis 1929.
- Lels, Berend, *Geslachtslijst familie Lels en Lelsz*. Krimpen aan den IJssel 1998.
- Lhôte, Jean-Marie, *Martin Le Franc et la dame enragée*. In Board Game Studies 5, 2002:105-110.
- Linde, A. van der, *Geschichte und Litteratur des Schachspiels*. Berlin 1874.
- Linde, A. van der, *Beginselen van het schaakspel*. Utrecht 1877.
- Maanen, R.H.C. van, *Het timmermans- en schrijnwerkers of Sint-Jozef of Driekoningengilde te Gorinchem. Boekhouders, dekens, zegelaars en gildeknechten 1710-1793*. In Oud-Gorcum Varia. Tijdschrift van de historische vereniging "Oud Gorcum", nummer 49, 2001-1.
- Mallet, Pierre, *Le jeu de dames*. Paris 1668.
- Manoury, *Essai sur le jeu de dames à la polonoise*. Paris 1770.
- Manoury, *Le jeu de dames à la polonoise*. Paris 1787.
- Marin, Pierre, *Nieuw Nederduitsch en Fransch woordenboek (...)*. Amsterdam 1701.
- Marin, Pierre, *Compleet Fransch en Nederduitsch woordenboek*. Amsterdam 1710, 1717.
- Marin, Pierre, *Groot Nederduitsch en Fransch woordenboek*. Dordrecht/Amsterdam 1730.
- Marin, Pierre & John Holtrop, *Dictionnaire portatif, françois et hollandois (...)*. Dordrecht 1786.
- Martin, Daniel, *Colloques ou devis françois traictans (...)*. Strasbourg 1642.
- Martin, Germain, *La grande industrie sous le règne de Louis XIV (plus particulièrement de 1600 à 1715)*. Paris 1899, reprint Genève 1978.
- Martin, Germain, *La grande industrie sous le règne de Luis XV*. Paris 1900, reprint Genève 1979.
- Mathorez, J., *Les étrangers en France sous l'ancien régime. Histoire de la formation de la population française*. Vol. 1, Paris 1919, vol. 2 Paris 1921.
- MED = Hans Kurath, Sherman M. Kuhn & R.E. Lewis, *Middle English Dictionary*. Ann Arbor 1954-2001.
- Mehl, Jean-Michel, *Les jeux au royaume de France du XIIIe au début du XVIe siècle*, 1990.
- Meissenburg, Egbert, *Renate Syed, Kanauj, die Maukharis und das Caturanga. Der Ursprung des Schachspiels und sein Weg von Indien nach Persien*. Book review in Board Game Studies 6/2003:104-118.
- Meijer, Carel Hendrik Philippus, *Pieter Langendijk. Zijn leven en werken*. Den Haag 1891.
- Mellema, E.E.L., *Dictionaire (...) Flameng-François*. Rotterdam 1602.
- Mellema, E.E.L., *Dictionaire (...) françois-flameng*. Rotterdam 1602.
- Mellema, E.E.L., *Le grand dictionnaire (...) François-Flamen*. Rotterdam 1618, 1630.
- Mellema, Elcie Edouard Léon, *Le grand dictionnaire (...) François-Flaman*. Rotterdam 1618, 1630.
- Milliman, Paul, *Ludus scaccarii: Games and Governance in Twelfth-Century England*. In Daniel E. O'Sullivan (ed.), *Chess in the Middle Ages and Early Modern Age. A Fundamental Thought Paradigm of the Premodern World*. Berlin/Boston 2012.
- MNW: J. Verdam & E. Verwijs, *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage 1885-1928.
- Monet, Philibert, *Abrégé du parallele des langues françoise, et Latine*. Lyon 1630, 1636.
- Mook, S.J.M. van, *Fransch-Nederduitsch en Nederduitsch-Fransch Woordenboek*. Zutphen 1833.
- Mook, S.J.M. van, *Fransch-Nederduitsch en Nederduitsch-Fransch Woordenboek*. Gouda 1845.
- Mourik, Wim van, *Gaming boards of the Kurna temple* (fictitious title). In Het Damspel 2007-9.
- Mourik, Wim van, *Frans koffijhuis*. In Ons Rotterdam 3.2011:10-12.
- Mourik, Wim van, *Dated double-sided game boards for merels and 100 squares draughts in the Netherlands*. In Eddie Duggan and David W.J. Gill "From cardboard to keyboard". Proceedings of the XVII Annual Colloquium of the International Board Game Studies Association, University of

- Ipswich 20-24 May 2014:138-202.
- Mourik, Wim van & Arie van der Stoep, *An iconography of draughts. Het damspel in beeld*. Hooge Zwaluwe 2019.
- Murray, H.J.R., *A history of chess*. Oxford 1913, ed. 1962.
- Murray, H.J.R., *A history of board-games other than chess*. Oxford 1952.
- Mussert Golladay, Sonja, *Alfonso X's Book of Games*. Internet publication 2003.
- Nap, Hans van der, *Dammen als cultureel erfgoed*. Two volumes. Zeijen 2018.
- Nicot, Iean, *Thresor de la langue françoise*. Paris 1606.
- N.N. *Iets wegens het Amsterdamsche Schaakgenootschap*. In *Vaderlandsche letteroefeningen*, Amsterdam 1829:217-28.
- N.N. *Modi di dire Toscani ricercati nella loro origine*. Venezia 1740.
- N.N., *Sir Ferumbras*. Ed. Sidney J. Herrtage, London 1879, series EETS.
- OED = The Oxford English Dictionary. Oxford 1920-1933, 1982-...
- Parlett, David, *The Oxford History of Board Games*. Oxford / New York 1999.
- Parlett, David, *Parlett's History of Board Games*. Brattleboro, Vermont 2018.
- Petzold, Joachim, *Schach. Eine Kulturgeschichte*. Leipzig 1986.
- Plantey, Damien, *Les bibliothèques des Princesses de Navarre au xvi siècle*. Villeurbanne 2016.
- Poot, Hubert Korneliszoon, *Het groot natuur- en zedekundigh werelttoneel*. Delft 1726.
- Praag, H.M. van, *Manuel de la phonétique du français actuel*. Zuthpen s.d.
- Pratesi, Franco, *Early stages of Italian draughts*. In *Midwest checkers* 10, February and April 1988.
- Quercetano, Diego Cavallero del, *L'Égide de Pallas*. Paris 1722.
- Reicke, Bo & Leonhard Rost, *Bijbels historisch woordenboek I-VI*, Utrecht/Antwerpen 1969.
- Renger, Konrad, *Lockere Gesellschaft. Zur Ikonographie des verlorenen Sohnes und von Wirthausszenen in der niederländischen Malerei*. Berlin 1970.
- Saint-Genois, J. de, C.P. Serrure, A. van Lokeren, P.C. van der Meersch, Ph. Kervyn de Volkaersbeke, *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique*. Gand 1855.
- Sala, Giovanni & Fernand Gobet, *Does chess instruction improve mathematical problem-solving ability? Two experimental studies with an active control group*. In *Learning & Behavior* 45(4), June 2017.
- Sasbout, Mathias, *Dictionnaire Flameng-Françoys*. Anvers 1576.
- Sasbout, Mathias, *Dictionnaire François-Flameng*, Anvers 1579.
- Schädler, Ulrich, *Medieval Nine-Men's Morris with Dice*. In *Board game studies* 3, 2000:112-6.
- Schädler, Ulrich. Review in *Board Game Studies* 7, 2004:131-6 of Hans Ellinger (ed.) "The Anatomy of Chess. Überlegungen zur Herkunft des Schachspiels"/ Pfullingen 2003.
- Schädler, Ulrich (ed.), *Spiele der Menschheit. 5000 Jahre Kulturgeschichte der Gesellschaftsspiele*. Darmstadt 2007.
- Schädler, Ulrich & Ricardo Calvo. *Alfonso X "der Weise"*, Wien/Berlin 2009.
- Schädler, Ulrich (ed.), *Créateurs de chances. Les loteries en Europe*. Freiburg 2012.
- Scholten, H.J.G.M., "Het loopt ongenadiglijk mat". *Het Schaakleven in Nederland in de negentiende eeuw. De sociaal-culturele achtergrond van het ontstaan van schaakverenigingen*. Bilthoven 1999.
- Schotel, G.J.D., *Het Oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw*. Haarlem 1867.
- Schotel, G.J.D., *Het maatschappelijk leven onzer voorvaderen in de zeventiende eeuw*. Haarlem 1868.
- Sée, Henri, *Le commerce des Hollandais à Nantes pendant la minorité de Louis XIV*. In *Tijdschrift voor Geschiedenis* 41, 1926:246-60.
- Seipel, Wilfried, *Spielwelten der Kunst – Kunstkammerspiele*. Catalogue Kunsthistorisches Museum Wien 1998.
- Silbermann, Jacob & Wolfgang Unzicker, *Geschiedenis van het schaakspel*. Utrecht/ Antwerpen 1977.
- Sir Ferumbras*. Londen 1897 series EETS.

- Sonzogno, Lorenzo, *Il maestro di giuochi della Dama all' Italiana e alla Polacca, e degli scacchi*. Milano 1832.
- Stoep, Arie van der, *A history of draughts. With a diachronic study of words for draughts, chess, backgammon and morris*. Rockanje 1984.
- Stoep, Arie van der, *Over de herkomst van het woord damspel. Een probleem uit de geschiedenis van bordspel en bordspelterminologie*. Diss. University of Leiden (Netherlands) Rockanje 1997.
- Stoep, Arie van der, *Draughts in relation to Chess and Alquerque*. Hooge Zwaluwe 2005, 2007.
- Stoep, Arie van der, Jan de Ruiter & Wim van Mourik, *Chess, Draughts, Morris & Tables. Position in Past & Present*. Hooge Zwaluwe 2021.
- Taylor, Mark N., *How did the queen go mad?* In Daniel E. O'Sullivan (ed.), *Chess in the Middle Ages and Early Modern Age. A Fundamental Thought Paradigma of the Premodern World*. Berlin/Boston 2012.
- Tobler-Lommatzsch, *Altfranzösisches Wörterbuch*. Wiesbaden 1974.
- Toscanella, Oratio, *L'institutione oratorie di Quintiliano*. Venetia 1567.
- Trésor de la langue française*. Paris 1971-1994.
- Ulrix, Eugeen, *De Germaansche elementen in de romaansche talen*. Gent 1907.
- Vanbrabant, Luc, *Dietse sporen in Normandië of een zoektocht naar Ingveoons-Dietse substraten*. Oekene 2013, digital version 2020.
- Venuti da Cortona, Filippo, *Dittionario volgare, Latine*. Venetia 1566, 1585.
- Viscoli, Giovanni Francesco, *Poesie liriche*. Bologna 1682.
- Vittori, Girolamo, *Tesoro de las tres lenguas : francesa, italiana, y española*. Genève 1609.
- Voigt, Jochen, *Für die Kunstkammern Europas. Reliefintarsien aus Eger*. Halle an der Saale 1999.
- Waesberghe, Jean, *Le grand dictionnaire françois-flamen*. Rotterdam 1618.
- Walinga, H., *De geheimen van een eindspel*. Bolsward 1976.
- Walinga, Hiele, *Oer alles! Skiednis en ûntjouwing fan it Frysk damjen*. Ljouwert/Leeuwarden 2004.
- Wartburg, Walther v., *Französisches etymologisches Wörterbuch*. Leipzig-Berlin 1934.
- Weenink, A.L., *Beknopte geschiedenis van het damspel op de honderd ruiten*. Steenwijk 2010, 2016.
- Westerveld, Govert, *De invloed van de Spaanse koningin Isabel La Catolica op de nieuwe sterke dame in de oorsprong van het dam- en het moderne schaakspel*. Beniel 1997.
- Westerveld, Govert, *The History of Checkers (Draughts)*. Blanca (Murcia) 2013.
- Westerveld, Govert, *The history of Alquerque-12. Spain and France*. Volume I. Blanca (Murcia) 2013.
- Westerveld, Govert, *The history of Alquerque-12. Remaining countries*. Volume II. Blanca (Murcia) 2015.
- Weyns, J., *Volkshuisraad in Vlaanderen*. Antwerpen 1974.
- Wichmann, Hans & Siegfried, *Schach. Ursprung und Wandlung der Spielfigur in zwölf Jahrhunderten*. München 1960.
- Wijsenbeek-Olthuis, Thera & P. Reinders, *Koffie in Nederland. 4 eeuwen cultuurgeschiedenis*. Zutphen 1994.
- Wijsenbeek-Olthuis, Thera, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*. Hilversum 1987.
- Wilson-Chevalier, Kathleen, *Art patronage and women (including Habsburg) in the orbit of King Francis I*, in "The society for Renaissance studies" no. 4 2002.
- Yates, James. In Smith, William, ed., *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Boston 1859.
- Zamboni, Alberto, *Etimologie Friulane e Venete*. [Studie linguistici Friulani III, 1973:11-61].
- Zangs, Christiane & Hans Holländer, *Mit Glück und Verstand. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der Brett- und Kartenspiele. 15. bis 17. Jahrhundert*. Katalogbuch zur Ausstellung im Städtischen Museum Schloss Reydt. Aachen 1994.
- Zuylen van Nyevelt, Ph.J., *Het schaakspel (...) (uit het Fransch)*. Campen 1792.

Додаток

□16.5

Картина англійського художника William Daniels (1813-1880).

Англіїці називали Деніелса «Рембрандтом з Ліверпуля», безсумнівно, через його гру зі світлом і темрявою. Гравець зліва задоволений: він виграв цю гру в шашки.

□5.6

Карел ван Мандер (Нідерланди, 1548-1606)

Уіл'ям Шекспір (справа) та Бен Джонсон, драматург і поет

□18.1

Майстерня Гійома Вернейра (Guillaume Werneirs)
Вовна та шовк, південні Нідерланди, приблизно 1720 р.

□24.2

Jan Havickzoon Steen (Holland, 1626-1679)

□24.7

Michel Barthélémy Olivier (1712-1784). «Гра у шапки» («Le Jeu de Dames»), біля 1768
Олія на полотні

□24.9

Harold Harvey (USA, 1874-1941). Олія на полотні

□25.2

Jan Goeree (Holland, 1670-1731)
Гравюра, біля 1700 р.

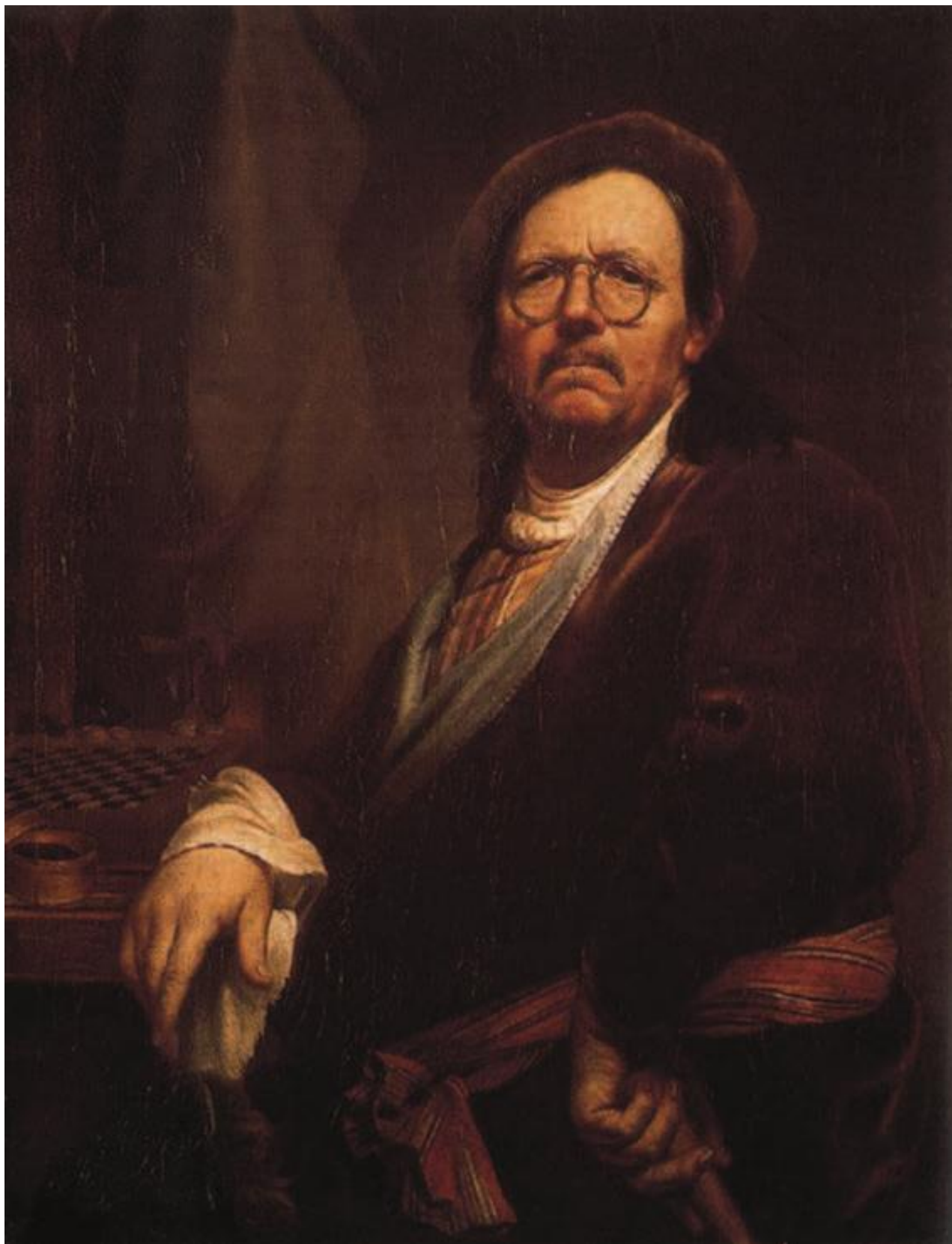
□26.1

Theodoor Rombouts (Netherlands, 1597-1637)
Гра в нарди на розкішному ящику для ігор

□27.7

Johann Conrad Seekatz (Germany, 1719-1768) «Над дверима», після 1765 р.

□28.1

Чеський художник Johann Kurecky (1666-1740)
Автопортрет біля шашкової дошки (після 1733 р.)

□28.7

Sam Ireland (England, 1744-1800), по William Hogarth (1697-1764)
 «Граф Viviani (праворуч) зупиняє гру у шашки»

□28.9

Johannes Tavenraat (Holland, 1809-1881). Малюнок, чорнило на папері.

□29.2

Невідомий голландський автор, приблизно 1800-1850.

□29.3

Невідомий автор, початок 19 століття.

«Граф Juan Batista de Santana зі своєю сестрою Rosanna»

На столі – символ статусу їх соціального класу: шашкова дошка.

□30.3

Johan Joseph Zoffany (Germany, 1733-1810); приблизно кінець 20 стлдіття

□30.4а

Giovanni Battista Passeri (Italy, 1610/1616-1679). Олія на полотні, 1671

□30.4.в

Теж саме, детальніше права нижня частина

□30.6

François Conradin Malte-Brun (France). «Гравці у шахи», 1845 р.

□31.4

Готель «Damier», Бельгія

□33.6

Gustavo Simoni (Італія, 1845-1926). Араби грають у шашки

□34.2

Alexandre Louis Marie Charpentier (France, 1856-1909). «Дівчина грає в шашки»

□31.10

Вивіска англійського пабу, яка, вірогідно, має на увазі не шахи, а шашки

□34.6

Arturo Ricci (Італія, 1854-1919). «Гра в шахи у часи рококо»

□35.8

Автор картини – Giacomo Francesco Cipper (1664-1736, Італія)

□36.4

Henri Matisse (Франція, 1869-1954). «Родина художника», олія на полотні.

□36.6

«Святотатство», написав видатний голландський шашковий композитор Cornelis Blankenaar та художник (1876-1953) на своєму малюнку

□37.3

Gerard Joseph Portielje (Бельгія, 1856-1929). Олія на полотні

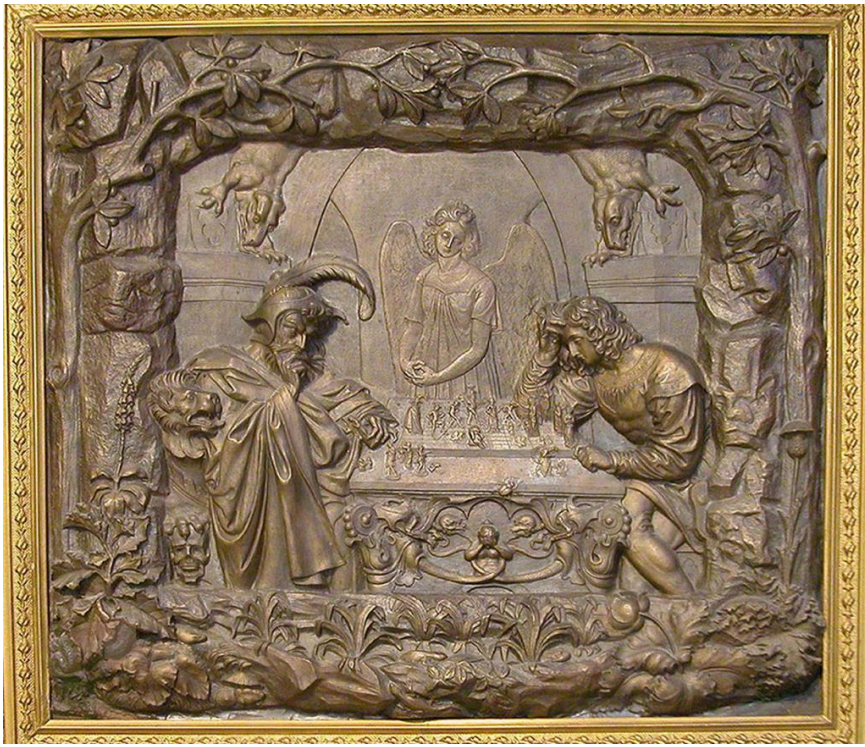
□37.4

Carl Theodor Protzen (Germany, 1887-1956). Олія на полотні

□7.6

Christine de Pisan «Epitre d'Othea», біля 1450

□10.6

Friedrich August Moritz Retzsch (Germany, 1779-1857)

□13.7

Jacques Velizay (Бельгія)

□34.5

Huib Luns (Holland, 1881-1942), літографія, 1935 р.

Матч за звання чемпіона світу з шахів М.Ейве-О.Алехін, Амстердам, 8 грудня 1935, Зал Militiezaal, 28 партія, з автографами М.Ейве (ліворуч) та Алехіна (праворуч)

□25.4

Jean Baptiste Valadié (Франція, народивсь у 1933 р.). «Гра у шашки» («Le Jeu de Dames»)